

БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ

ИШИРҮНҮ ХАПАРЫ

●
**СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО**
●

- КЪАРА ЧЕБГЕН
- АСИЙНИ ПИСЬМОСУ
- БИЗНИ АММА
- ТИШИРЫУНУ ХАПАРЫ
- КЪОБАН СУУ

БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ

- ГЫРДЖЫН
- АЙРАН
- КЪАЙДА ТАУЛУ ТИШИРЫУ?
- ДНЕВНИКЛЕ
- ЭССЕЛЕ

ИШИРИҮНУ **ХАПАРЫ**

ХАПАРЛА

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕСОК—1965

Ҳапарла

КЪАРА ЧЕБГЕН

Чебген къара болмагъан эсе да ким биледи... Мен билген замандан бери уа къарады. Джыламукъ тамгъала болурла, юсюнде да бир тамгъала кёрюнедиле...

Чебгенледе да чебген барды. Аланы кёбюсю кийиб джыртыладыла. «Этеги тарды, джагъасы кыйыкъды» дегенден ары алагъа асыры джукъ айтылмайды.

Бу чебген а... Къара джыланча кюбюрню эм сыйлы джеринде чулгъаныб, бир кёзюулеге дери уу тилин джашырыб джатады. Кюбюрню ичинде хабджук бары керилрге андан къоркъгъанча джоплу болуб, бир мюйюшге кысыдырылгъанды.

Бир-бирледе арышын кюбюрню ауур башын ачыб, ичинде харакетге кьолларын тийирмегенлей «тынч турамысыз?» дегенча къараб, джабыучандыла, неда джангы кьошхан затларын акъыры-ы-ын ичине ийиб, кюбюрню

ачхычын джан хурджунларында тюйреуюч бла тюйреб кююучандыла. Хабджюкле селеше билселе, айтырлары кёб эди, алай айтханым ючюн, селешалмай огъуна да кваллык болур эдиле: Къара чебгенни унку ийиси аланы тылпыуларын чыгъаргъа кюймай, буууб джашатады, ол себебден бир-бирде кюбюрню ичинден бир джанджаулукъ, не кюбе, не бир къабдал тышына чыкса: «Ох, джаным аллах, санларым бир керилди, къоркюудан бир кутулдум» дегенча джарыйды. Къара чебген а титилрге аздан турса да, кесича къарт къаумла аны ёрге сюерге кюрешедиле. Алай а тюзюн айтсакъ, кюн кюнден бети онга, къарыуу кете баргъаны белгиледи. Тюгю тюшюб, халысы ачылыб, аны тюнкеси тауусулургъа джетгенди.

Хар юйде быллай чебген барды. Аллай чебгенинг болмай бир сынагъаент! Кёрюренг кюнюнгю..

Къара чебгенни бусагъатдагъы неси Фатима олтуруб дерсине хазырлана турады. Тамбла орус тилден экзамен берликди.

Кюбюрню ачылгъан тауушуна ол илгениб, артына къарагъанында:

— Къызчыкъ, былай келчи, сеннге джыйгъан ырысыма бир къара. Онеки джылгъа киргенсе, билирге керексе ненг болгъанын, — деб анасы аны чакъырды.

Фатиманы дерсине кёзю къараса да, ол кюбюрню ичин ёмюрге кёрмегени себебли кёрюрге ашыкъды. Анасы кюбюрню ачхычын кюндюз хурджунундан тюшюрмей, кече да джасдыгъыны тюбуне салыб джатханын Фатима ненча да кёрюученди.

Аз сейир затла джокъдула аны ичинде!

Минат кюбюрню башында букъусун джумушакъ бушдукъ бла сылаб, ёрге ачды. Талай джылланы кёрмей, тансыкъ болуб тургъан суйген адамына къарагъанча, кюбюрню ичинден чыгъаргъан хар затын ары-бери айландырыб, Минат тансыкълайды.

— Ма муну къайын ананга, муну да къайын атанга алгъанма.

— Къайдалла да ала?—деди Фатима ышара-ышара.

— Къурурукъ, боллукъ болурла да къачан болса да бир...

— Ёксюз джаш болуб къалса уа?

— Менден тели болурму сеннге харакет джыя айланган. Энтда джукъдан хапарынг джожъду. Ёксюздю деб атасына, анасына берне этилмейми къалады, джарты.

«Джарлы анам, къалай бошуна кюрешеди», — деб, Фатиманы кѣлюне келсе да, аны джюрегин кыйынамаз ючюн тышындан джукъ айталмайды.

Кюбюрню ичинде болгъан затны барыны бирем-бирем къайдан чыкыгъанларын, къалай, къайда, не багъагъа алынганларын Минат кѣб заманны тизди.

«Джазыкъ анам»..

Кѣзюу Къара чебгеннге джетди. Аны хапары къалгъанладан башхады. Сыйы уллуду. Минат аны кюбюрню онг мюйюшюнде тикген джанджаулукъну ичинден чыгъарды. Ол аны бери ачыб, тикгенлерин кызына кѣргюземе дегенлей, чебгенни мукут ийисинден кызы кесин тыялмай чючкюрюб тебреди. Минат ол чючкюрюб бошаса деб бираз сакълай да келди, алай болса да аны дженгил тохдамазлыгъындан тюнгюлюб, чебгенни кѣргюзюб башлады.

Чебгенни бир-бир джерини тюгю тюшюб, халысы ачылгъанды. Дюргенирек тийген адам болса, титим-титим болуб кетерик болурму деб умут этсенг да алкъын къарыуу барды. Пайы джылан уругъа тебресе шуулдагъанча шуулдайды...

— Анам, бу чебгенни меннге тенг этиб, кие туругъа берсенг а, ансамблде тебсегенлеге быллай чебген къалай ару джарашады!

— Тели, муну кийгенми этериксе да сора! Бу баш

чебгенингни. Қыз болған юде быллай чебген болмай не амалы барды!

— Муну уа колхозда ишлегенингеми алғанса? — деб Фатима ышара-ышара сорду.

— Муну хапары уа уллуду, — деди Минат сагъшылы. — Тынгыла.

* * *

...Салимат эрге барғанлы эки ай болады. Аны юйге кирир кюню джетди. Той кызыудады. Урчукълача бурулуб джашла, кызла стемейге барадыла, чалыб тебсейдиле. Тебсегенлени усталыкъларын сынаргъа излегенча къобузчу бир кысха, бир узун тартыуларын согъады. Тебсерге кезлери къарай турған джаш къатынла бла сабийледен алаша юйчюклени башлары толгъанды. Быдырчыкълары ачыла, тартмалары салына сабийчикле къанга оджакъланы джанларына джашына, бугъунчакъ ойнайдыла.

Арбазда агъач табджанлагъа олтуруб, таякъларына башларын таяндырыб къартла, кызла бла джашлагъа чырпа бёрклерини тубюнден эслетмей къарайдыла: кими кюеулюк, кими желинлик сайлайды.

— Бусагъатлай берне чачыллыкъды!—деб къушлукъ заманнга хапар джайылды. Кеслери алларына тохдагъанча къобуз да, харс да шум болду. Уллуну, гитчени башы да юй таба бурулду. Бу кезюучюкде былайгъа не аманлыкъчы кирсе да, эшда, быланы бирлери да эслерик болмаз эди..

Отоуну эшиклери кенг ачылдыла. Кюнню джылылыгына да къарамай, къалын кийинген, джыйын бла келген, къатынла чыкъдыла. Быланы ызларындан да кезлери, къашлары бла селеше, джашны джанындан адамла келедиле. Бир къауум тиширыу да ауур туюмчеклени келтюргендиле. Джыйылған халкъны кезлери уа туюмчекледен башха затны кермейдиле.

Кюн ариу болгъаны себебли, бернени эшикде чачаргъа оноулашхандыла. Къонакъла бла элде сыйлы къартла арбазны ортасына джайылгъан жийизге тегереклешиб олтургъандыла. Джыйын бла келген къатынланы джюреклери тынгылы болмагъаны ачыкъды — бернеге не айтырла деген къайгъыдадыла...

Салиматны къайынлары бла аланы джууукълары да бир джанында олтургъандыла. Аланы тыш халларына бусагъатда кез джетдирген адам «Былайда бола тургъан затланы была сансыз этиб тура кереме» дерикди.

Алай а...

Бу къауумну джюреклери бек къысха-къысха тебеди. Бетлерине къанлары келе, кете турады. Ауузлары не селешсе да джюреклериндеги бернеди. Иги эс бөлүб къулакъ ийген адам а, тирмен ташха къакъгъыч тийгенча, аланы тишлерини чыкырмагъанын эшитирикди. Сууукъ болуб къалтырамайдыла — кюн исси тийибди, алай а «адетибизни толу табмай къалсакъ, эл бедешлик болурбуз» деген сагъыш алагъа тынгы бермейди. Ичлерин халкъгъа билдирмез ючюн кеслерин асыры къатдыргъандан, ташдан этилген суратлагъа ушаб къалгъандыла, алай а бармагъынг бла тийиб кюнюнгю бир сыначы — тарс деб атылыргъа хазыр турадыла, атылсала уа кишини аярыкъ тюлдюле...

Эки джаны да тыйыншлы орунларына олтурушубдула. Мыллыкга басынган эки къауум къанатлы джыйын, башларгъа бир биринден къоркъуб тургъанча, къыныкга киргендиле.

Болумну къыйынлыгъы уа былайдан башха джердеди...

Халкъ аны ючюн джыйылгъаннга саналса да, Салимат унутулуб, отоуда бир гитче къызчыкъ бла кеси къалгъанды. Аны къайгъысы къалгъанладан башхады: мындан ары къалай джашары бюгюнден белгили боллукъду... Не айтырла бернесине?! Анасыны ёмюрю юл-

көмюр болуб джыйгъан затына азды деб кьоярламы?! «Неси бла келген эди кьууртмакъ-джыйыртмакъ, бир джанын тартса, бир джаны ачыла тура эди» деб айтдырмаз ючюн, аны анасы уакъ ёксюз сабийлерини ауузларындан юзюб, табханын Салиматны бюгюнкюне басдырыб тургъанды.

Онсегиз джылы да тюгел толмагъан Салиматха бюгюн кюн бек ауурду. Эринден, кьайын анасындан, кьайын кьызындан кьоркьуб, тёппе тюклери ёрге турадыла... Ким биледи, бернени джаратыб кьоярыкъ эселе уа... Аны уа аллах айтсын...

Ол кьалтырагъандан кесин тыялмайды. Юй тёгерек айланыб баргъанча кёрюнеди. Биргесиндеги кьызчыкъ анга не болгъанын билалмай, кьоркьа, сейирсине кьарайды.

Бу кёзюде уа...

Джыйын бла келген кьатынла туюмчеклерин тешедиле. Кьызын кьайынлары уа кёзлерин сюзюб, эслетмей, сансыз этгенча туюмчеклеге кьарайдыла: «Берне алагъа неге керекди, Салиматны ала берне ючюн кёрлюклери джокьду» дегенчадыла.

Алай а...

Хар ким алларына юрюлдюле: юйню башында олтургъанла уа арбазгъа асыры ийилгенден бернеге басынганланы юслерине тёнгерёб тюшедиле дериксе, алай а ала бусагъатда юслерине жёкден таш тюссе да биллик тюдюле.

— Джабыу, кьабдал, ич кёнчек бла ич кёлек, тыш кёлек, галошла, кьол керек—кьайын атасына (ол а эрте ёлгенди)! — деб, бернени юлешген кьатын хар ким кёрюрча ёрге-ёрге тутуб кёргозеди. Бири да анга-анга узатыб барады. Джыйылгъанланы бир кьаууму бернени джаратады, бир кьаууму эринлерин чюйюреди. Ким биледи, галошларыны джылтырагъанларынмы джарат-

майдыла, огъесе къол керек бла салыннган тартманы джиби асыры джартмадымы дей болурла, къайдам...

— Къутас къабдал, атлес кёлек, галошла, кашемер джаулукъ, къол керек — къайын анасына!

— Къайынына (ол да эртде ёлгенди), эки эгечден туугъанына, эгеч бла къарнашдан туугъанына, анасыны эгечине, атасыны къарнашына, болуш юйюне...

Тизим асыры узундан джыйылгъан халкъ да эриге башлады.

Алай а...

Берне бериуню эм сейир кёзюучюгюне джетдиле. Ол кёзюу Салиматны къайын къызы Зубайданыкъыды. Джыйылгъан адамла асыры ашыгъыб сакълагъандан кеслери кеслерин да унутхандыла: «Келин баш чебгенин берликмиди экен? Къалай боллукъду? Дженгил бир бола кирге эди... Бернени чачхан бир акъырын узалады!»

— Алтын тюйме, алтын кямар, акъ чилле джаулукъ...

«Къайдады баш чебгени, къайдады экен?! Ары къарагъыз. Зубайда бла анасы кёбген джубранлача, тарс деб атылыб къаладыла...»

— Джазыкъла...

— Неге джазыкъла, бузулма, атымла къой...

— Акъ чилле джаулукъ, акъ дарий, кёк дарий, марказет, кашемер, чочунка чебгенле, пай кёлек, узун башлы мийиктабан чурукъла — къайын къызы Зубайдагъа! — деб берне бериучю тылпыуу тыйылгъанча ауузу бла хауаны джута, кючден-бутдан айтды.

Зубайда бла анасы бузулдула.

Джыйылгъан халкъ суу къуярыкъ болду.

Зубайда темир бет алыб, разы болмагъанын билдирир ючюн къобуб, кишиге да къарамай юйге кетди. Анасы ичинден къайнаса да, халкъгъа субайлыкъгъа къызын джуаргъа кюреше, эки джанында олтургъанлагъа башын кёзюу-кёзюу буруб, нелени эсе да сандырайды. Тёгерегинде уа бири айтханнга бири тынгыламай, дауур-

гъа къалдыла. Джыйын бла келгенле джунчудула. Юй башында олтургъан къауумла да башындан энишге чыбыкъланы узата, бернеден джукъ юзерге кюрешедиле. Берне чачхан къатынны къулакълары халкъда болса да чыбыкълагъа не тартма, не хурджун, не къолджаулукъ тагъа барады.

Къишини кълюн алалмаган бернени тийреден бир къатын джыйыб-джыйыб юйге элтди. Юйню ичинде къайгыы уа сени джауунгда да болмасын...

Зубайда кесин тыялмай джылайды. Юйню ичи бла бир адам да бир-бири сълюн ангыламай, бирден сълешеди.

— Не къл бла къарарыкъды уялмагъан, бизни бетибизге? Джыртмай къалгъа эди ол чебгенни кесине къойгъан эсе. Ол бет бла келин болуб турургъамы умут этеди бу юйге? Хасан не бизден харам болур, не андан айырылыр! — деб Зубайда кесини тегерегине халкъны джыйгъанды.

Юйню ичиндегиле аны тюзге санайдыла. Сълешген бары отоуда Салимат эшитирча сълешеди.

Салимат а... Салимат къуру эшитгени бла къалса уа....

Хар айтылгъан съл таш болуб этине тийгенчады. Къуру эти бла къалса уа... Джюрегинден кесек-кесек юзюб, ол джараларындан къаны къуюлуб баргъанча халы алайды. Хар тыкъырдагъан таууш, шыкъырт аны джанын алады, бары юрюлюб кириб, бусагъатда джюрегин теблей тургъанларыча, санлары да теблеб, джерге джыгъыб кетедиле дегенча турады.

Чебгенни юзерге излейдиле. Аны табмагъанларын башларына бедишге санайдыла. Туугъан кюнюнден башлаб бююннге дери анасы анга джыйгъан ырысхыдан къалгъаны буду. Бююн хар кимге чачар ючюн, ала ол ырысхыны 18 джылны джыйгъандыла.

Юсюнде кийиб тургъан чебгени аны этине уу сингди-

риб баргъанча кёрюндю. «Магъыз, алыгъыз, ёлюгюз муну ючюн, меннге, бизге джашау беригиз ансын», — деб Салимат чебгенини тюймелерин да, кямарын да тешиб, бир дженгин чыгъарды... «Ах мен джарлы, не зат эте айланама, былай тургъанлайыма бир адам кирсе не айтыр. Мындан сора къабларым къалмагъанды сора, кымыжа къалай турайым».

Санлары къыйылыб, шиндикге олтурду. Чебгени да тугел тешилмей, къарыу болуб да бир ышаны къалмай, башын шиндикни таянчагъына салыб, талай заманны турду. Къыз заманын эсине тюшюре болурму? Алай а ол джыллары асыры дженгил ташайгъандан, эсинде бир джукъ да къалмагъанды. Не аламатылыгъы бар эди ол джылларыны да? Суу алыргъа Къобаннга барсанг, бир-бирде олтуруб тенгинг бла ушакъ этиучен эдинг. Не къууанчынг да ол эди. Чебген а...

Бу чебгени джыйышдырыр ючюн анам неллай бирни къыйналгъанды! Урия тюкенчини тюкенинден муну алыр ючюн анам ненча джамчы сатыб, ачха джыйгъанды! Анга тигерге окъа излеб да талай заманны айланды. Несин да джыйышдыргъандан сора эм иги усдагъа бериб тикдирди. Чебген битди. Юсюне кийдириб кёргенлеринде, таб джарашханнга санадыла. Салимат ол чебгенини кийиб тебсерге, тийреде бир-эки кёрюнюрге бек талпыды. «Эшда, мени аллахым, аны ариу асыраргъа керекди. Аны бла эрге чыгъарыкъса», — деб къойдула.

Кюбюрню къатына ол кёб кере барыб, ол чебгенини бир джангызчыкъ кийиб, бир да къуруса да юйню ичинде ары-бери барыры келе эди. Алай а кюбюрню хаман да кирити салынганлай тура эди. Салимат тойгъа къошулгъан къызгъа саналса да анасы кюбюрню ачхычын анга ышанмай, джанына салгъанлай айланыучан эди. Чебген а ненча да къызны эсинден кетмей эди.

Юйню сибире барса, кюбюрню къатында бираз сирелиб, аны башын къолу бла сылай, ол чебген да юсюн-

де болуб, бир ариу, бир иги джаш бла сюелиб тургъанча кёзюне алай кёргюзюучен эди...

Аргъы юйде кычырыкъ тауушла Салиматны ол саргышларындан саргайтдыла. «Не эсе да бир уллу кыйынлыкъ болгъан болур»...

— Аны мен болгъан юйде джашаргъа джолу джокъду! — деген Зубайданы тауушун Салимат ачы тюшдеча эшитди.

— Айыб этмегиз, адамла, мени кьолумда кьалгъан джангыз бу кыыз бла бу джашдыла. Ала бир бири кёллерин алмасала, меннге да не джашау барды... Ол чебген кьулагыма да кирмейди, джанымла, чебген керекли джери джокъду, алай а Зубайданы учуз этер ючюн чебгенни бермей кьойгъаны, ачыкъ айтыргъа, мени да джаныма тийгенди. Джаш бла джашаргъа келген эсе, эгечине да ыйлыкъмазгъа керек эди, — деб кыйын анасы джашына да кёзю джете алай айтханлай:

— Кеппе керти айтаса, — деб алайдагъыладан бир кьауум аны тюзге санады.

Хасан тынгылай туруб, акъырын эшикке чыкъды. Адамгъа эслетмезча отоугъа киргенинде, Салиматны чебгени юсюнден тешилирге джелиб, кеси да шиндикке кьабланыб тургъанын кёрдю. Хасанны эслегенлей Салимат ашыгъыб ёрге туруб, джакъ излеб, кёзюне кьарады, алай болгъанлыкъгъа эрини бетинде бушуу бла хынылыкъгъа ушаш бир халны таныб, джугъун да билмей, эсин ташлаб аны аякъларына ауду...

Аязыгъанында орундукъда болгъанын билди. Кёллерин кёлтюргенинде уа кьатында олтуруб тургъан эрини азгъын джаякъларында тёнгереп баргъан джыламукъланы эследи. Хасан эрлай джыламукъларын сюртуб, Салиматны узун кьара чачын сылай башлады. Алай а отдан алгъанча кьолун аны башындан алыб, ёрге кьобду.

«Мен суйюб ёле тургъанлыкъгъа анамы, эгечими

джюреклери кыйналыбды. Къатышы ючюн эгечини сыйын сатхан дерикдиле»... Салиматны арну чырайына кёзю джете, ёрге бла энишге бара, Хасан сагъышха кирди...

«Салимат... Элде Салиматны тилемеген ким бар эди! Насыбынг тутду, Хасан». — деб меннге аз аламмы айтханды. «Ариулукъ бла да, акъылы бла, этими бла да, адеби бла да Салимат кимден артха къалгъанды! Мынга тюбегенли сен эки къанатынг болса учуб кетерча болуб айланнганынгы унутханмы этесе?» — деб Хасан кеси бла демлешди.

«Анам бла Зубайда уа? Эркиши къаты болургъа керекди, къаты...»

— Бизге джашау къалмайды, Салимат,— деб бу сёзлени ызына къарамагъанлай айтыб, Хасан ашыгъыш отоудан чыкъды...

Салиматны кымылдар къарыуу болмай джатады. Ол сёзлени айтыб чыкъгъан Хасан къалай болур?! Хасан аны суйгенине Салимат толу ийнаныбды. Салимат а? Бир адам ючюн бири джашауун бериу болса, бир тюкге санамай Хасан ючюн Салимат джанын берликди. Сора бу бары да былай нек болады да?!»

Асыры сагъышдан Салимат бир къауум кызыны отоугъа киргенин да эслеялмады. «Тюшюммюдо, тюнюммюдо?» Кирпиклерин ёрге ачалмайды. Къолун, аягъын кымылдаталмады. Энди ышаныр адамы къалмайды. «Нек бермегендиле чебгенни Зубайдагъа, ким биледи. Чебген Салиматха аталса да оноуу анга бир заманда да джетмегенди. Хасанны анасы бал якъгъа беш гюренкелик башлыны орнуна юч гюренкеликни салгъанды дейдиле. Чебгенни бермегенлери ишексиз аны ючюндю. «Сен бизни сыйыбызны тюшюрген эсенг, биз да тюшюренк» деген болурла. Сагъыш эте келе да эсин ташлай, Салимат талай заманны барды. Эм артында уа тюз къараб тургъан

болмаса, башына бир джукъ да келтиралмады, къарангъанлыкъгъа да кѣзлери бир джерде тохтаб, затны кѣралмайды...

* * *

Салимат юйге киргенли эки-юч ай кетсе да къайын анасы бла Зубайда анга бурунлары бла сѣлешиб турган болмаса, бир джангыз джолда джылы сѣлешмейдиле. Бир-бирде бар-джокъ эсе да кѣрмегенча этедиле. Бир-бирде юлерине башха адам келсе, Салиматны юсюнден болганны болмаганны да джарашдырыб, хапар айтадыла.

«Къызым, айтама, келишим, эшит» дегенча бир башха келинде тохтаб, эм артында» аллай насыб а бизге къайда» деб, ахсыныб, сѣзлерин алай бошаучандыла.

Къуру кеслери къалсала уа, экиси бир бирине сѣз джетдирмей, Салиматны бетин джыртарча этедиле.

Худжу чебгени уа Салимат табу этиб юслерине атарыкъ эди, алай а аны къолундан ала энди алгъанмы этерикдиле!

Бу халда Салимат джашай, ашай эсе да билмей джашады. Джыламуугъу бла гырджынын тенг ашаган деген бу болур. Кесини анасы, «Тѣз, барына да тѣз» деб айтдырунуу бериб турады. 18 джыллыкъ Салиматны уа джашаудан хапары болмай, къыйынлыкъын айтыргъа киши табмай инджиледи. Айтыб да кимге айтырыкъды. Хасан а? Хасанны уа анасы огоугъа иймей, кѣбюсюне кеси болган юйде джатдырыб тута туруб, эм артында сылтаула бла къошха ийди. Аны аягъы юйден чыгъарчыкъмаз Зубайда Салиматха джетиб: «Мен келирге къораб турсун деб кетгенди Хасан, хашкен!» — деб джылан ургъанча кириб чыкъды. Аны аллы бла уа ол Къара чебгени Салиматны юсюнден сыдырыб алганды...

Юсюнде зыкгыл, кир кёлеги, къара аякълары кысды-кысды атылыб, чакъмакъ чачы бетине тюшюб, орамлада бир тиширыу айланады. Анга энди хар ким да юреннгендиле, асыры сан этмейдиле. Джашчыкъла аны ызындан «гиж, байра, гиж» деб къозуйдула. Тиширыу аланы сан да этмейди, алай а озуб баргъан къатынланы кёрсе «Чебгенинги теш, Зубайдагъа бер ансы сени Хасандан айырлыкъды» деб юсюне джылаб, джабышыб къалады. «Ай джарлы Салимат а», — деб аны кёрген ахсыныб озады. Анасы ёлгенли уа тыяр-джыяр адамы да болмай, къайда кеч болса, анда къалады.

Хасан къатыныны былай болгъанын эшитген кюн огъуна джюреги джарылыб ёлгенди дейдиле. Къара чебген а Зубайданы къобюрюню эм сыйлы джеринде орун алгъанды. Зубайда эрге баргъанында, аны къайын къызына зор-джол бла кечген эсе да кечгенди. Ол да кесини къызына бергенди. Къызы да ёсюб, уллу болуб эрге баргъанында, къайын къызы болмагъаны себебли, асырай туруб, кесини уланындан туугъан Фатимагъа осият этгенди...

Хапарны айтыб бошагъандан сора Минат къобуб джумушуна кетди. Фатима дерслерине олтурса да башына джукъ кирмейди: сау адамча тюз кёз туурасында субай сюекли, ариу чырайлы, насыбсыз Салимат сюелгенди. Аны джазыкъсынмакълыкъ Фатиманы джюрегини ашаб барады. Окъуйма десе, китабыны тизгинлерини араларындан Салиматны джыламукъдан толгъан дугъум кёзлери кёрюнедиле. Орундукъ таба къараса, ан-

да да эсин ташлаб, къарыусуз болуб тургъан Салиматны кѳреди. Эшик аллында ойнай тургъан сабийле акъылындап шашхан Салиматны къозуй болурла дегенча болады. Къалайгъа барса да, къалайгъа къараса да ол, джарлы Салимат... «Тохда, да къуру олмуду?.., Аны ол халгъа джетдирген Зубайда бла анасы кеслери не насыб кѳргендиле?! Зубайданы къайын кызы уа?! Мени къарт анам а?! Аланы бир джангызы да нек насыблы болмадыла?! Барын да алай этген ма бу Къара чебгенди! Муну юсюне тѳгюлген джыламукъ бютеу Хурзук тюзюн сугъарлыкъ болур эди. Анча адамгъа къыйынлыкъ джетдириб, дагъыда кюбюрню кеси алыб турады! Бу чебген юйде болуб джашау джокъду»...

Ол кече Фатиманы кѳзюне джукъу кирмегенлей чыкъды: «къалай къыйын джашау болгъанды бурун».

Экинчи кюн эртден бла Минат ийнек сауаргъа къобханында, Фатима андан алгъа кийиниб айланнганын кѳрюб: «Юреннгени игиди», — деб къуана, челекни алыб, ийнекни тюбюне чѳкдю. Фатима эрлай кюбюрню ачыб, тикген джанджаулукъдан Къара чебгенни алды. Печь таба къараб «Огъай, эркин джерде этмесем джюрегим къанарыкъ тюлдю» деб бир кѳлуна да патеген шышаны алыб арбазгъа чыкъды. Кечени узуну къайнаб тургъан джюрегин сѳнгдюрюрге ашыгъады. Къара чебгенни арбазны ортасына атыб, юсюне патеген къуюб, эрлай сернек тартды. Джалыны оту да бир бирине чулгъаныб ѳрге ургъанына Фатима къуаныб къарайды. Мината бусхул ийисге бери айланыб, отну кѳргенлей, ийнекни къуюб чабды, алай а чебгенни кюери кюйгенди...

Акъ учхунларын джазны эртденнги джели учуруб, тѳрт джанына чачыб барады. Минат аузундан сѳз чыгъаралмай, кѳолларын джайыб, сын болуб къалгъанды.

Таулары джитилеринден джангы саргъалыб келген кюн «аперим» дегенча Фатиманы юсюне тийди.

Фатима уа кюлюрюн кючден тыя, анасыны бетине

таукел къарады: огъайда, кёрюрбюз энди Къара чебген
кишиге джукъ эталса!

Фатиманы къууанчы уллуду, бошлукъ табхан-
лары себебли кюрюрге хабджюкле да андан аз къууан-
майдыла..

1958 дж.

АСИНИ ПИСЬМОСУ

Джаным, энди кесиме джалындырмайма сен тилемегенлей джазама. Мен сеннге «джаным» дегеними бютеу дуня эшитсе да къайгъырмайма...

Бир джангыз тилде да болмагъан, кесим сеннге деб чыгъаргъан сёзле бла мен сени ийнакълаб тургъанлы ма джыйырма бла беш джыл толду.

Ах ол сёзлени бирин да сен нек эшитмединг?! Алай а сенде не терслик...

Эсингдемиди, джаным, биринчи кере ликбезде тю-бешгенибиз? Ала-чола сюрмеленнген узун шиндиклеге олтуруб, къара таныргъа юрене эдик. Харифлени сы-заргъа асыры эсим кетгенден тегерегимде не бар, не джокъ болгъанындан хапарсыз эдим. Алай а кесимде биреуню къарамын сезиб, бетим къан къуйгъанча къы-зарды. Ол къарам мени тюз джилигиме дерн ётуб, сан-ларымы къыздырды. Къагъытда харифле бир бири юсю-

не ауа, ары-бери чынгай башладыла; юй да төгерек айлана тебреди. Алай а, насыбыма, кеси кесими кьолума дженгил алыб, эс джыйдым.

Ол кюн мен кирген халны ангылатмакълыкь бек кыйынды: кезюю келтюрюб джукьгъа кьарамагъанлай бютеу саным, джаным бла менден кез айырмай турган адамгъа тутмакь болган эдим. Ол адамы кьарамын, джумушакь, ариу кьарамын, кере турганча алай эдим.

Ол кезюучюкде мен не этгеними, не бола турганымы билмей эдим. Бир кьанатла битиб, кекде булутлагъа учарча халгъа киреме, бир да джерни оялсам кемюлюб кетерлей болама, джюрегими уа кьоркьуу кьалтыратады. Кьоркьуу...

Сени ким болганынгы, атынгы, тукьумунгу, тюрсюнюнгу, кийиминги не кермейме, не билмейме, билирге да кьоркьама. Дерс бошалганлай а сени таба кьарамагъанлай, мени кьыз джюрегиме кьатылган ким болганын билирге базмай, эшик таба мыллыгымы атдым...

Кьатынла бла бирге дерсен юйге кьайтыб барама. Ала тохдаусуз нени юсюнден эсе да селешедиле, мен аланы бир сезлериң да эшитмейме, бурулуб бир джангыз кьарамасам да сени ызыбыздан келгенинги сеземе.

Мен асыры дженгил баргъандан тиширыула ызымдан кючден джетиб келедиле. Алай бла сенден юйге кьутулдум. Алай а кеси-кесингден кьутулаллыкьмыса?!

Киши да кермезлей арт печге кирдим. Эм тамада эгечим кезлери кьыяууракь болганы себебли, эслеб болумуму ангылааллыкь болмаз эди, аны кичиси эгечим а кезюню кыйыры джетер джетмез огьунакь да биллик эди, насыбыма, ол юйде джокь эди ансы.

Кетдим тереннге. Иш аладамеди да сора? Иш мени кесимде эди. Мен ичимден кесиме айтмагъаным кьалмады: «Не эркинлигинг барды ахыры, не эркинлигинг болуб этдинг алай?!» деб кеси кесиме геджебсинеме. «Эн-

ди эгечлеринги бетлерине не айтыб кьарарыкьса? Адамла не айтырла! Сени, бетсиз, Кьобаннга атыб иерге тыйыншыла», — дей лампаны да джандырмагъанлай, терезеден узакь олтуруб, кесиме дуняны кьуяма. «Да мен не этдим да?!» — деб дагъыда айландырыб сорама.

Мен аякь юсюме мингенли юйде эшикде да меннге ариуса демеген эшитмеген эдим. Керти да ариума деб махданыр акьыл ёмюрде башыма келмесе да, ол айтыугъа юрениб бошагъан эдим. Алай а ариу деселе ичине кьаманы ургъанча бир бола эдим. Ол кюн болгъан зат джилгиме дери ётюб, бютеу терсликни ариулугъума атыб, ингир кьарангыгъа дери олтурдум.

«Мени аллахым, эгечлерими бетлерине кьалай кьарарыкьма...» «Да сора не терслигим барды да?!» Бу соруула тынгы бермейдиле. Терслигинг кьалай болмайды? Джаш сени ичине джутарча кьарагъаны уа? Сеннге алай кьараргъа эркинлик джокьду!» «Тохда, тохда, эркинлик джокьду деб, мангылайынга джазылыбмы турады да?! Кьарама, неда кьара деб кимге буйрукь берликсе?! Кьарады эсе, сени ашагъанмы этди?..»

Бу соруула, бу джууабла мени дагъыда биразны инжитирик болур эдиле, алай а анам «Къайдаса, кьызыкь?» деб кьычыргъанында, сагъышларымдан бёлюне, суу кьуярыкь болуб, башха юйге чыкьдым. Анда лампа джандыргъандыла. Уллу эгечим Саният урчукь ийире, аны кичиси Хабий ушхууур эте, анам да джау чайкьаргъа гыбытны хазырлай айлана эди. Аланы бири да мени къайгъылы болмадыла.

Анам меннге «Бузоучукьну баугъа ур» деди. Ала бла бетден бетге кьалмазлай болгъаныма кьууана, арбазгъа дженгил чыкьдым. Алай а бу не затды? Мени джашаума соруусуз-оруусуз кириб, тынчлыгъымы бузгъан адам бизни юйню джаны бла баргъан илипинни кьатын-

да сюелиб, терезелеге къараб турады... Кёз байланса да кёлекге сеники болгъанын билдим. Сени танымагъанлыкъгъа, кёлекгенги къайда да танырыкъ эдим. Алай а отдан чыкъ да джалыннга дегенлей болдум... Къайры кирейим, къайры къачайым...

Бауну эшигин да къалай этгеними билмегенлей, абына-сюрюне юйге кирдим...

Мени ауур солугъаным ючюн болур эди, юйдегиле башларың кёлтюрюб, меннге-меннге къарадыла. Анам а керти да къоркъуб: «Джин ургъан болурму, къызчыкъ?» — деб ёрге къобду.

Мен джукъ айталмадым. Ёмюрюмде кишини алдамагъанма, ол себебден, джин ургъанды, урмагъанды дерге да болалмадым. Ала уа уллу къайгъыгъа кирдиле. Олтургъан орунларыңдан къобуб-къобуб кёзюу-кёзюу магъылайыма аязларың салыб кёрдюле, анам а къатыма олтуруб тюкюре башлады. Кёз джетген болурму деген мура тың да билдирди.

Алай бла ючюсю да, хариб, тегерегиме айлана, мен да орунду къыгъа таяныб турдум. Уятым кеси кесими кемириб барады: «Быллай бир къайгъыны юйюнге салыргъа айыб тюлмюдю!» — деб биягъы мен кеси кесиме гёджебсинеме.

«Маджалма» деб ауузум алай айтса да, адамларымы кёзлерине къараялмайма: къарагъанлай мени ич болуму билиб къоярыкъдыла дегенчама.

Саняйт мени башымы сылай, орунга ашарыкъ келтириб зорну тюбюнде къабдырды. Аны башыма салыб тургъан джылы къолларың онгсуна, «Эгешчигим, Саняйт, сизни эм гитчегиз Асий, дуняны башында эм осал адамланы бириди» дегенча кеси кесимден тартындым.

Бираздан ючюсю да отджагъагъа олтурдула, тыңгылаб иги кесекни турдула. Сора анамы «Энди Асиятны скъургъа ийме зге керекди, бир ишексиз аман кёз джетгенди» деб сагъышлы айтханын эшитдим.

Бу оноугъа тамам кѣлюм бла къууаныб, энди аллах мени къутхарды дедим.

Джаным, дуняда эм багъалым! Бу затланы барын да сениге нек сандырайма, билмейме.

Уруб, къайры эсе да ашыгъыш баргъан Къобанны ачы къыш кебге джыйыб, бузлатыб къоюучусун сен къуру да кѣре тургъан болурса. Кесини кючюне, къарыуна да къарамай, джарлы Къобан къышны сууугъуна бойсунуб, джазгъы кюнню тгякълары тие башлагъынчы бузлаб турады. Алай болса да ол джазны кѣреди, джаз башланганлай къышха къаугъа ачыб, джыйылыб тургъан ачыуун бюрке, джагъаларындан сууу тышына тѣгюле, ашыгъыш джолуна кете, озгъан затын орнуна къайтарады.

Мен а? Мени энди джазым джокъду. Ол себебден, бусагъатда мени ичимде киши тыялмазлай бунт къайнайды. Къыш бузлауукъгъа къаршчы бютеу ачыуун джыйыб тургъан Къобанча мен да, мени насыбсыз этген затланы ачыуумда къайнатыб, кюйдюреме. Алай а не келсин...

...Ликбезден мени тохдатыргъа къоймадыла. Советден келиб анама болумну ангылатыб, мени джюрюрлей этдиле. Ол кѣзюуде меннге 18 джыл болгъан эди, къаратанымтай къоярыкъ тюл эдиле. Аны тышында да мен джюрюсем, уллу эгечлерими ликбезден бош этерле деб анамы мураты алай эди.

Бу оноу мени къоркъутхан, къууандыргъан да этди. Кесинг билликсе, не ючюн. Сени къарагъанынг мени биринчи кере кюйдюргенинден башлаб кюнле бла огъай, кечеле бла джашауум да тюрлене башлады. Бу затны ангыларыкъ адам аз болур, аны бла бирча адам айыб да этерик болур. Алай болса да тамам тюшген болуму айтмай чыдаямайма.

Кечени ашыгъыб сакълаучан эдим, лампы джукълатыб орунга кирсем, кѣзлерими къысмай кенг ачыб, къарангыгъа къарайма, сени кѣлекгенг къарангыны

джарыб чыгыучан эди. «Сен мени ол заманда танымай эдинг да», — дериксе. Тюздю, танымай эдим, алай а кёлекге сеники эди.

Ариу сюегинги таб къабхан акъ чебгенинг юсюнде, алтын хазырларынг бла алтын къаманг джылтырай, джумушакъ черкес чарыкъларынг бла акъырын атлай кириб келгенча кёзюме кёргюзте эдим. Башынгда кёк бухар бёркюнг. Къысха мыйыкъла тегерегирек бетинге ариу джарашыбдыла. Ышаргъан а, сенича ариу ышаргъан бир адам болмаз...

Мен джатыб турама, сен акъырын келиб орундугъуму къыйырына олтуруб, зыбырыракъ къолунгу аязы бла башымы сылаб башлай эдинг, бир къолунгда уа мени къолум... Дугъум кёзлеринг бла мени ийнакълай: «Асий, мени Асийим. Сенсиз мен ёллюкме. Мени ёлмезлигими сюемисе? Кел, учайыкъ да кетейик. Меннге энди къанатла битгендиле. Сени бла не узакъгъа да учарыкъма. Кетейик. Дуняны кёрюрге, къарарса. Сени ариулугъунгдан кюнню джарыгына да джарыкъ къошулур, джашыныб турма. Хурзукда да киши билмейди сени ариулугъунгу, аны уа бютеу дуня билирге керекди! Алай а ол ариулукъ къуру мени къууандырса сюеме...».

Бютеу джанымы къанымы да сеннге бериб. мен да джууаб этеме:

«Джанымдан суйген Азретим (атынгы билмей эдим, Азрет деб жесим атагъан эдим). Багъалы Азретим, элт мени, мен сеникиме, къуру сеникиме, сени бла бирге бютеу дунягъа къараргъа сюеме, къайры суйсенг да кел учайыкъ да кетейик. Меннге онсегиз джыл болса да, Хурзукдан башха бир джерни кёрмегенме. Ах хар нени да кёрюрге мен къалай сюеме! Кел, бир джары учайыкъ да кетейик...»

Мен сени керти да кёрюб тургъанча бола эдим. Сени ариу бойнунгдан тутуб, орундукъдан ёрге къоба башласам а — джукъ да джокъ... Мени аллахым, къарангы-

ны кычаккълаб къалыучан эдим. Ах, къалай бедишли сёзлени джаза турама мен былайда... Алай а кызыны кёлюне келмеген, кёзюне кёрюмеген не зат къала болур...

Дагыда сора ызыма джатыб кёзюме джангы суратланы кёргюзюб башлаучан эдим. Бютеу кечени джукъусуз ашырыб, танг терезени къангасыны тешигинден къарай башласа, кече телилигиме кеси-кесимден уяла эдим. Сора кесиме дуняны къуя, не бедиш сёз бар эсе, аны айтыучан эдим. Кюндюз а бир джангыз саным тутмай, юйдегилени бетлерине къараялмай, печден юйге, юйден печге кире, ингирге джете эдим. Эшикге чыгъаргъа сени кёреме деб къоркъа эдим, кёрюрге уа къалай бек талпый эдим... Мени къалайгъа санасанг да сана, ачыкъ айтыргъа излейме — сени кёрюрге къаллай бир талпый эсем, алай бир да кёрюрге къоркъа эдим...

Сени къарамынг ликбезде мени кюйдюрген кюнден башлаб, мен экинчи кере ликбезге джюрюй тебрегинчи джашауум алай бла барыб турду.

Тохдагъандан сора ликбезге джангъдан баргъан кюнюмде кесим кёзюме кёргюзгенча сыфатынг, кийиминг да алай болгъанына, мен бир сейирсиндим...

Эсингдемиди, мени китабымы алыб: «Асий, онююнчю бетде бир иги хапар барды, окъу», — деб къайтаргъанынг?

Ол китаб сени къолунга тийгени ююн, аны ёмюрюмде къолумдан тошюрмезлей болгъан эдим. Бир джаны бла уа бнягъы къоркъуу... Ол къоркъуу мени байлаб, тылпыууму алдырмай, сау-шау болгъанымы да эскертмей, китабны партагъа салдым.

Къоркъуу бла къууанчны арасында, джолда китабны 13-чю бетин ачыб, джазылгъан къагъытчыкъны алдым. Андан берн джыйырма беш джыл ётсе да, аны ичинде джазылгъан сёзле бююнча эсимдедиле. Ма ол сёзле: «Асий, биринчи кёргенлей джаным сеннге киргенди. Башынга иш этерге сеннге эркинлик бермезликлерин би-

леме. Алай а сенсиз кечинмек этелмейме. Къайры суй-сенг да алыб кетейим. Артда джарашырла. Сени ючюн не затны да этерикме. Керим».

«Аты Керимди сора! Учайыкъ да кетейик деб кёлек-гесин кече меннге ийиб тургъан ол болгъанды сора... Ол... ол...» Андан ары башыма джукъ кирмеди, санларым къыйылдыла. Джюрегим дженгил уруб башлады. «Аны бла къачыб кетсем къалай болур», — деб кесикесиме сордум. «Сен аны ким болгъанын, не адам болгъанын билмейсе сора», — деб дагъыда кесиме джууб этдим. «Билмей эсем да биз бир бирибиз ючюн джаратылгъанбыз», — дедим дагъыда, алай а ол сагъатлай кесиме айтычу аманланы къуйдум: «Бютеу Хурзукга бешилик болургъамы излейсе?! Бирни огъай, эки тамадасын къюуб кетгенди», — дерикдиле.

Олсагъатда мени эм тамада эгечим Саниятка — 30. аны кичиси Хабийге — 25, меннге да 18 джыл болгъан эди. Аны къюуб башыбызгъа иш этерге уа не Хабийни, не мени джети джукълаб эсибизге да келмей эди.

Саният Хабий да бек арну къызла эдиле. Хабийге кёбле къарагъанлары бюгюнча эсимдеди. Саниятны кёзлери гитчечик заманында неден эсе да ауруб, къыяу болуб къалгъанлары аны джашаууна чырмау болгъанды...

Биз ючюбюз да бир, бирибизге ёмюрде ауруу болсун деб сёз айтмагъанбыз. Мындан ары да айтырыкъ тюлбюз. Ол себебден, джаным, сени не бек сюе эсем да ала-ны юслерин теблеб, адетни бузуб кетелмедим.

Сюймеклик а? Аллай сюймекликни джукълатыргъа къалай болдунг дерге боллукъду. Да ма, кёремисе, джаным, джукълатыргъа къолумдан келди, мен джукълатмадым, адет джукълатды. Адетден къоркъмакълыкъ джукълатды. Алай а джукълатханмамы мен сеннге сюймеклигимми? Эшда, къайда! Ол мени ма отуз джылгъа джууукъну къюйдюрюб турады, мени бла бирге ёллюк-

дю. Мени бюгюннге дерн джашатхан да аны джылыууду.

Кюнле, айла, джылла бири бирин ауушдура, эсингдемиди, беш джыл озду. Кенгден болса да мени кёрмеген бир кюнюнг кьалмагъаны, эсингдемиди? Мени кечем-кюнюм а бусагъатдача олсагъатда да сен эдинг. Эсингдемиди, мени арт сёзюм? «Тамадаларым чыкъсала, джазыуум сени кьолунгдады?» — дегеним.

Сен да, мен да ол кюнню ненча джылны сакъладыкъ! Андан бери Къобанны бек кёб сууу саркъгъанды... Алай а не... Сен сакълай, сакълай эрикдинг. Ким биледи, замаи санга дарман да болгъан болур... сен джашауунгу кьурадынг, юйдеги этдинг. Нек этдинг деб сени терслемейме. Аллах насыблы этсин. Мени сеннге суймеклигим да аны ючюн мутхуз болмайды...

Кёб болмай мындан алда сен меннге тубегенингде, мени унуталмагъанынгы, мени ючюн юйдегинги чачаргъа хазырлыгъынгы айтдынг. «Юйдегиге борчуму ангыласам да, мындан ары кеси кесими алдаб туралмайма», — дединг.

Багъалы Керим! Сени хар бир сёзюнге да ийнанамасуйген адамынга ийнанмай болмайды. Ол къадар джылны ичинде мен бютеу джашаууму юсюнден, кёб затны юсюнден сагъыш этгенме. Хо, мен тели болдум, сен, а сен, эркиши, менден джылынг бла да тамада, биз бирге болурлай бир атлам нек этелмединг? Мени ол болумдан тартыб нек чыгъаралмадынг? Бу насыблы джашауда сиз былай насыбсыз болургъа неге керек эдик?! Мен а, мен?! Мен нек атлаялмадым ол адетни юсю бла?! Тюзю, бу акъыллагъа мен кеч, уллу джюрек кыйынлыгъымы юсю бла, келгенме. Алай а не, озгъан джангурну джамчы бла неге кьуарыкъса...

Не Саняйт, не Хабий, не мен киши кьолуна чыкъмадыкъ. Саняйт кёзлери амалтын, Хабий аны амалтын,

мен да ала амалтын. Анам ёлдю. Биз ючюбюз да ол хайырсыз адетле амалтын насыбсыз болгъаныбызны ангылайбыз, алай а бир тукъум бир зат бла бу ишни юсюнден бир бири джюрегибизни кыйнамайбыз — джаранг болгъан джерге джукъ тиеди деб кьоркъаса.

Саният да терс тюлдю, Хабий бла мен а адет излегенча этгенбиз.

Бусагъатда уа акъылым алай тюлдю — чекген кыйынлыгъым кёб затха юретгенди. Мен насыблы болургъа тыйыншлы тюлмедим?!

Артелде мен кийим тигеме. Тиширыула келиб, баш иелерине, сабийлерине, кеслерине кийимле тикдиредиле. О-с мен алагъа бир сукъланама! Мен а? Кеси кесини джашауун кесген джангыз башым...

Джашауум сакълау бла сагъышда кетди. Керти да кетди. Мен ёлгенден сора мени атымы ким, не айтдырлыкъды? Тикген кийимлеримми? Ала джыртылмай, тауусулмаймы турлукъдула?!

Мен 40 джылдан атлагъанма. Ийнакълауну, энчи насыбны башыма чакъыруу меннге айыбды. Ийнакъларча чырайым да кёб бармай тауусуллукъду. Джашау дженгил кетиб барады, аны бла бирге джашлыгъым да кетди. Джашлай бир бирине тюбеселе, баш иеси нохуну джашлыгъын къарт болгъандан сора да унутмай кёзюне кёргюзе турлукъду. Сёз ючюн, кеси акъылыма къаршы барыб, сени юйдегинги чачсам да, сен мени не затымы сакъларыкъса эсингде? Тёгюлмеген суймеклигинде кюйюб бошагъан джыйрыкъбет тиширыунуму? Андан уллу затха ышандыралмайма. Джашлыгъымы эсинге тюшюрюрлей мени энди сабийим да боллукъ тюлдю...

Сени халынг менден маджалды. Ал суймеклигинги табмасанг да юй болуб джашайса, сабийлеринг ёседиле, уллу суймеклигингден къаллай бир болса да бир кесегин сени суйген тиширыгъа бересе. Мени орнума,

кесинги орнунга да сую аны, аны бла насыблы болурунгу джюрегим бла излейме.

Мени джашауумда бу письмо биринчимди. Аны бла бирча арт письмомду. Аууздан ауузгъа сеннге быллай бирни айталлыкъ тюл эдим, айтмасам а сыйындырыб турургъа мындан ары кючюм джетмей эди. Энди джюгюмю атханча болдум. Джаздым деб да кьоркъмайма. Муну ким да окъусун.

Сау къал, джаным. Асий.

БИЗНИ АММА

— **К**ъаб ары, джаным, къаб. Шахарчыла базар хантха юреннгенсиз да бизни ашыбызны джаратмайсыз. Былагъамы? Ой аланы огъесе, эртденден пигирге дерн джаякълары джабылмайды. Сени кёрюрге сюйюб басыннгандыла ансы, ашарыкъ тюлдюле, майна тебсилери турады алайлай. Сен ёлмегини, ма бу къарадураланы да айтыб, туудукъларым экиджилырмагъа джетедиле. Буму? Бу къарачашчыкъ эм гитчелеринди. Ма былай къойнума киреди да турады, менден сюйгени джокъду. Убба, джан кесегими.

Къаб, марджа, къаб. Кесим этген къыймаладыла. Уртла да къой ол аллынгдагъычыкъны да. Ол а неди, аллах айыб этмесин ансы... Кет телленме, джашчыкъ, къартлыгъымда, хо бир да... Къарт тюлсеми? О къор болайым гыжыучугъума, ма былайды, къартма десем унамайды. Акъ тюклеринг къайдамы? Акъ тюгюм аз болгъанлыкъгъа уа къартма, джанчыгъым. Ма былайдыла,

сен ёлмегин, ауузунгдан сёзюнгю аладыла да кетедиле. Неме, хы, да неме дей эдим. Быланы, ма бу сени бла тебсиге джарашыб тургъанны атасы, сау заманда уртлатмай къоймаучан эди, ол ёлгенли уа, сен ёлмегин, былтырдан бери тилиме да салмайма, алай сени кибик бир суйген адамым келсе, не билейим ансын... Келмеседамы? Ма кёремисе, юйдегиме къыз тенг болгъанма да къалгъанма. Алагъа не айыб, кесим этгенме алай. Не болсун, сиз ёлмегиз, ойнагъандан, кюлгенден суйгеним джокъду, къартлыгъымда да алайлай барама. Билемисе, джанынга, бизни тиширыуну юсюнден айтсала, не да джасала, тишин-башын ышартмай алай айтадыла, ала айтыу бла буз таякъ деген болмаса, ичинде джаны болгъан затды дерик тюлсе бизни тиширыугъа.

Ол а, ийнан, джанынга, ойнай да биледи, кюле да биледи, кесин джюрюте да биледи. Аны тишин ышартмай тутхан эркиши эркиши болмагъанына, тоба этдирсенг да. Къаб, джанынга болайым къаб. Уртлагъанчыкъ да эт, сен коммунист болгъанлыкъгъа бир кёзюуде бир уртлагъанлыкъгъа хата джокъду. Кет, джашчыкъ, телленме, къайдан ичейим... Алгъынмы? Да алгъын а джаш эдим, алай а, билемисиз, ма джетмиш джылгъа киргенме, ёзге джюрегим джашлай турады. Джашауду адамны къарт, джаш этген да. Хо, тюз айтаса, джаным, юйдеги да. Быладыла мени былай иги тутхан. Къыз заманымда, сени да аллах сыйласын, атаул къарнашладан туугъан джашла бир-бирде джыйылыб келиучен эдиле бизге. «Ий, Хауа, эгешчигибиз, сен этген зат бир татлы болуучанды, шайтан суучугъубузгъа бир нёгер къурачы», — деучен эдиле, хариб. Мен а билеем кесими «усталыгъымы», сени джауунг да ашда мени усталыгъыма къараб къалсын. Не этгеним да ма бу мени кыймаларымча анамы къуру да тагъылыб туруучу кыймаларындан тюблерин-тюблерин кесиб табагъа туурагъаным болуучан эди. Джырмыландырыб берсем, кертда алааматды дей

эдиле да ашай эдиле, хариб. Атам, анам юйде заманда
уа къоркъмай бек да ичер эдиле...

Турчу, гыжыучугъум, арытдынг бутларымы. Бар
эшикге, ойна. Экими? Ма былайды, мени бетимде джый-
рыкъларымы хар кюн сайын бир санайды. Тохда, экиден
сора да боллукъдула, джаным. Бар, ойна. Мени хотама
морду дерикмиди адам, ахырсы. Аякълары бла кёзюу-
кёзюу теблеб этедиле былай. Хо, хо артда ауушдуурма,
къызчыкъ, къой, керек тюлдю. Не айта тура эдим ха? Хы,
неме... Джанакъайыт хариб, гюнахы къурусун, панаж-
дан меннге да къуяр эди да: «Хауа, тейри да адамы, тал-
лахий да биллахий, сен ичмесенг биз да ичерик тюлбюз,
сен ичгинчи олтурлукъ да тюлбюз», — деб узатыр эди,
хариб. «О къой, Джанакъайыт, уртларыкъма, ёрге къо-
буб кесигизни да къыйнамагъыз, алай киши джашлагъа
айтыб тыбырда къалдырмагъыз ансы», — деб алыу-
чан эдим. Уртларгъа суююб этеди дебми тура эдинг хо,
безирим келе эди ансы. Айтханымча, ол керексиз буз-
лаб турууну суймейме. Ма бу деген, желинлерим бла
джашларыма къобуз согъуб, тебсетиб туруучан эдим...
Барчы, къызчыкъ, отунла ал да жел коридордан. Бу
абадан джашны къызыды, сен ёлмегин, сеннге айтхан
да болмам. Москвада уллу дохтурлукъ окъуйду, солур-
гъа желиб турады, шахарда атасы бла анасындан эсе
менде кеб туруучанды. Не айта тура эдим биягъы мен?
Мени хапарымы учу-къыйырымы барды, бирин теркеден,
бирин тенгизден келтире турама. Сен элни джыйыб сёле-
ширге келген эсенг, кеч этме, джанынга. Болмайдымы?
Къурман болайым, элге нги хапар алыб келдинг эсе. Да
не айта эдим... хы, неме, да ма уртлаучан эдим джашла-
ны къолларындан, хариб. Сора, билемисе, уртлагъанлай,
былай хар кимге оноу этерим келиб къалыучан эди:
«Джанакъайыт, мен сеннге Кчыкайны алдырлыкъ тюл-
ме, сен а, Джансох, ол чыртчаппа Хурайны юйюне ашыр
да ий», — деб алагъа оноума дегенни этиб бошаб, баш-

«алагъа да оноу этерге тийреге мыллык атыб тебреучен эдим. Сора, хариб, алайлыгъымы билиб, мен ол румканы уртлагъанлай, джашланы къайсысы болса да бири эшикни аллына сюелиб къалыучан эди, мен эшик таба урунсам бир да джол табмаучан эдим, барыб кимге болса да оноу этерге уа кесими тыялмай, джан джанымы ашай эдим. Сора тийреге джумулургъа амал табмай, оноу эте джашланы башларын бездирсем, къарнашым хариб: «Барма къойчугъуз муну ары, бу прокурслну, оноу кереклиге оноу этсин, бизни оноубузну мындан ары джюз джылгъа да этиб бошады», — деучен эди, хариб. Алай айтханлыкъгъа уа иймеучен эдиле. Энди сен а къайдан келдинг, хопалайым, къой дженглерим бла да кюрешме. Энди ма дженглерими ёрге чюйюрюлюб тургъанларын онгсунмай этеди — мен джумушха узалсам уллудан башлаб гитчеге дерн джюреклерине джетеди, джумуш этмей а чыдаялмайма, олтуруб, эки къолун къойнуна салыб адам къалай турур. Къорча болайым джанчыгъыма, ма муну да эме-эме бар да ойна. Келдингми, хариб, келин? Олтурчу была бла, олтур да аша, кюнортагъа келе болурса. Планынг толамыды, джаным? Ай аллах разы болсун. Тёрт минг литр сют сауаргъа сёз бергенди.

О къой джашчыкъ, нени айтдыраса меннге. Аны къой да бююн кече ишлер кюнюнг эсе бар да джукъла. Да Тюркде уа аз къыйынлыкъмы кёргенбиз. Ол джашауну тюшюнде огъуна мени джауум да кёрмесин. Джарлыны анда бай этедиле, зорлукъ чыртда джокъду, къоз гюрбедеча джашарыкъсыз деб Тюркден келген адам джыйыучула, бизде онглу къауум да джарлы халкъны алландырдыла да не дунягъа джетдирдиле, джаным. Ала уа кеслерине джумушчула, аскерлерине джашла джыя кёре эдим. Мында бизни тюртюб кюрешгенле уа бизни джерчиклерибизни да къолларына джыяр ючюн къан дыгалас этиб кюрешгендиле. Дыды, дыды, джаным,

биз бир кыйынлык чекдик анда. Сени сыйынг да төп-
пемде болсун, Тюркде заманыбызда, быланы аталары
хариб, бир джолда «Тартчы муну, Голаланы кыыз, ёле-
биз да ёлебиз, — деб бир чемюшчюк бла аракычыккыны
уртлатды да, кыйдан табхан эсе да, хариб, сора биягы
мен юйде оноу этелгеними этиб, ол эселегенлей тюрт-
лю хоншубузгъа джортхан эдим да кетген эдим. Баргъа
эдим да бетиме паранжа атыб баргъа эдим. Хо, джаным,
биз баргъанлай, огуна да тюртлюле бизни кеслерини
къабха джыйгъан эдиле: къарачай, малкъар, черкес деб
джазмай, барыбызгъа да «тюртлюле» деб джазыб кый-
гъан эдиле. «Бизни тишируула бетлерине паранжа ат-
майдыла, эшекге минмейдиле» деб эркишилерибиз аз-
мы кюрешген эдиле, тюрклюле джекден джууукъ да эт-
меген эдиле ансы. Эшекгеми? Кызлары дарий шалбар-
ла кийиб, бетлерине да бирер къара гетени атыб, эшек-
лени кыздырыб кетнучен эдиле. Хы, да сора хоншубуз-
гъа барыб, биягы мен оноу этеме дедим да сени джау-
унг да биз къалгъан кыйынлыккыгъа къалга эди сора..
Келин, джаным, ол келинге да азык ала бар. Джаш-
чыккыгъа уа ишден кыйыта, телефон бла селеше кели-
гиз: солуу кюнюнде келсин, барырма да бир кесек ту-
рурма да келирме, хаман чакырадыла да турадыла, со-
ра ол телевизор дегени да бир кёрюрге, джангы сал-
дыргъандыла дейди. Хы, сора ЗИМ мешина келтирси-
ле. Да сора бардым къаллайла бардым эсем да хоншу-
бузгъа, кеси да молла кибик эди, джийиргеншли. Бир
кесибизча, бир алача чалдыра: «Юйгюзню аллын былай-
гъа бурмай, бери бурсагъыз а (ол а, худжу къаллыкъ,
кыбылагъа бурулуб кёре эдим), кызыл шалбарла
киймей, бир да къуруса да къара шалбарла кийсегиз а.
Къаураларыгъызны отджагъагъа джууукъ сала турма-
гъыз ансы от тюшюрюб да къоярсыз. Сен ариу тишируу,
ол ючкюлбурун чыгырбаш бла къалай джашайса, къа-
лай да келген эдинг анга деб молланы къатыны бла

ушакъ къура тургъанлайыма къабыргъагъа сыртымы тиреб, къарасам башы чюйден ычхыныб тери намазлыкъ юсюме ауб келеди. Ой чюйюнг къуругъан, мени сыртыма аума да ол сени юсюнге аууучуланы юслерине аусанг а деб былай кёзюм агъач орундукъгъа джетгенлей, молланы кёсе сакъалчыгъы да къалтырай, таягъын къаты къысыб сылджыраб тюшюб келгенин кёрдюм. Юйню чыбыккъ кёз кибик терезечиги ичин иги джарытмай, молланы эслемай тургъанма. Былай аны эслегенлей а не затла эсе да бир затла эте айланнганымы сезиб, эшикте мыллык атдым. Ызымдан а: «Бетин ябмаган, уят билмеген гадын» дегенин эшитдим, къатыны да аны тыяргъама кюреше эди да неле эсе да айта эди... Къызым, басданы сюз да салчы тебсиге. Мен да уртлагъанымы унутуб, мукъут болуб юйге джетдим (юй дегеним ючюн юйюнгмю бар эди хо, бир эшек тыгъырыкъда бушдукъ болуб тура эдик. Абба-ачыкъ джерде тургъан къарачайлыланы саны-санауу да джокъ эди), ол биздеги хариб да мени кетиб къалгъанымы энди эслеб, излерге чыгъыб келе эди: «Кимлеге оноу этиб къайытдынг энди уа? Санга уртлатхан сенден да мен тели, кесибибизге бир оноу этерменг деб уртлатхан эдим мен», — деб накъырда этди. «Къой, джашчыкъны атасы, къой. Бюгюннге дери мен оноугъа къошулгъан эсем да энди уртлагъан да эт, оноу да кесинг эт», — деб бутларымы къалтырагъанларын тыялмай джерге олтурдум. Ол сагъатлай чыгыр башы да кюнде джылтырай молла да джетди. Ол биздегини атын айтыб: «Сен яман ёзюнг, гадын паранжа атхан йок, эрге бетин ачаяк, бу эрде энди шайтан гёб болду. Мен законнга, шариатха айтаяк, сизни тутдурама» деб бизнича, кеслерича да къатышдырыб, ауузу от чагъа, дуняны, къуйду. Ары дери да бир бёлек юй болуб къачаргъа деб тура эдик, энди уа бютюн да къачмай амал болмады: бетин ачхан тиширыуну бетине къазан къара джагъыб, эшекге миндириб орам-

лада айландырыргъа законлары алай эди. Хар адам аны юсюне тюкюрюрге керекди. Ой къой, джаным, бизни къыйынлыгыбызны анда. Ол джашауну кѳргенлей да къачыб-къачыб башладыла хар ким, алай а джер джерде къараулла тутуб къайтара эдиле. Не уа аскерге джараулу джашларыбызны бир джангызын къоймай аскерлерине алгъан эдиле. Мени къарнашым да, хариб, аланы худжу аскерлеринде ёлдю. Да къачмай амалыбыз болмады. Ол кюн огъуна беш юй болуб, къуру джаныбыз болмаса джугъубуз болмай къачдыкъ. Насыбха, бизде да эм абадан джашчыкъ болмаса сабий джокъ эди. Эки ай чакълыны айланыб, садакъа джыя, кюнде, кюе, аманны кеминде туугъан тауларыбызгъа джыйылдыкъ. Атылыб тургъан эски топракъбаш юйюбюзге киргенлей огъуна быланы аталары айтды, хариб, накъырдачы адам эди: «Эй, къатын, бу джол оноунг бизге керти да джарагъан оноу болду», — деди. Мени хапарымы учу-къыйыры болмаучанды. Закканы тартмасыча созулуб келиб тургъан болмаса. Башынгы бездирдим, джанынга, была уа юренигендиле да эрикмейдиле, мени джарыкъ тутаргъа суйюб эте эселе да билмейме. Бу уа, бу сени бла олтургъан, эм кичимди. Юйдегим да, сен ёлмегин, жесимчады, джарыкъ затладыла, келинлерим кюеулерим да былача болуб къаладыла. Келин дегенлей, бир джолда Джанакъайыт да, мен да, аны къатыны да кюн тууушда олтуруб ушакъ эте тура эдик, Джанакъайытны джашыны отоуну аллында эдик. Анга къатын алгъанлы тюгел эки ай да болмай эди, ауу алынмай тура эди хариб келинини. Биз да алай тургъанлай, дыгъар-дугъур деб отоуну эшиклери кенгине ачылыб, андан джангы желинчик: «Дыгъы этеди да къоймайды!» — деб харх этиб юсюбюзге чартлаб чыкъды да андан хариб, Джанакъайыт бла къатыны суу къуярыкъ болдула да къалдыла. Кюйдюле, бишдиле. «Ах мен джарлы, тил ачмагъан келининг ол болсун,

бар ызынга, ол а игитда этеди алай», — деб къайын анасы ёрге къобду, мен а экисине да къутурдум да къалдым: «Къыркъджыллыкъ джашыгъызгъа онючджыллыкъ сабийни келинге нек ала эдигиз, андан аман да этге эди сизге. Къуруб къалсынла Къарачайны бу тели законлары, тил тутдургъан а не затды ахырсы?—дедим. Алай болса да келинчик ызына къайтханлай келтирмедиле да къойдула. Да ма аллайла эте туруучан эдик, джанынга, тели-мели эте.

Барчыгъыз, тереклерибизге да бир киргиз, башынгы бездирдим. Хапарынг игидими? Да мени, айтама да, бир хапарым джокъду, андан-мындан келтире тургъан болмаса. Аз кебли хапар айтмайма мен хо. Арыстовдамы? Да аны эшите безгенсиз. Къызчыкъ, ол кюбюрде суратны бери берчи, къатапа джанджаулукъгъа чырмалыбды. Ма къарачы, джаным, былагъа. Бу Ленинни юй бийчеси Надежда Костятивнады, Кос... тилим айланыб айталмайма да эл бла бир кыйналама, бу аны къайын кызы Маряды, бу да ма, Клара Цеткин. Буму? Бу Конфетди, хариб, ёлгенди, бу да Саша, бу уа, бу менме. Бош айтаса, джанынга, арну уа тюл эдим къачан да. Хо, суююмлю кибиксе уа деучен эдиле. Къайры турадыла ол къашла хо! Да къайдам, менден эсе уа мени сиз иги кёргенигизге душман дау табсын. Къалай тюшгенсизми? Ол кюнлени уа мен ёмюрюме да унуталлыкъ тюлме...

Тюркден келгенден сора аякъ тиреелмей кёб инджилдик, джууукъ тенг да болушлукъ этерге кюрешдиле, алай а кеслери да дыгаласда джашагъанлай бизге не къарыу этеллик эдиле, бизни юй этмеклик бек кыйын эди. Быланы аталары джалгъа кирди, алай а сегиз-тогъуз башлы юйдегини джалчылыкъ бла къайдан асырарыкъ эди, аманны кебинде кечине турдукъ. Власть кирген джыллада уа аталары Буденнаны аскерине джол уста эди, джаны-къаны бла да кюрешди, хариб, власт-

ны бегитир ючюн, кюрешгенича джашау да кёрдюк то-ба. Былтыр ауушду кеси да, гюнахы кьурурукъ. Неден да бек аны тиширыугъа игилигин адам айтыб айталмаз. Бирин кьоюб бирин айтайым, неда болсун хариб, мени урлаб элтгенин кесине кечиб болалмай эди. Хо джаным, урлаб элтген эдиле, тенглери кёл бериб этдиргендиле дей эди. Суугъа бара тургъанлайыма джетиб алыб кетген эдиле. Бир талай джолну барыб мени бетими ачханларында, быланы аталарын атда жёрюб: «Мени кьайры эсе да алыб барадыла сен бир амал этсенг а», — дедим да джыладым. Джаш заманында таныучан эдим муну, хариб. Аны кесине элтгенлеринми биле эдим хо. Артда алай айта эди, джылагъанымда, джерге кирирлей бир болгъан эдим деб. Тиширыуну ауузундан сёзюн чыгъаргъа кьоймай джашагъан эркишини мен адамгъа санамайма деучен эди. Тиширыу джумушчуунг тюлдю, тенгинг болургъа жерекди, кесинги аны да замансыз къарт этерге суймей эсенг тиширыуну унукъ-дурма деучен эди. Бир джолда мен да кеч ингирде юй сибире тургъанлай преуленден келди да хариб: «Эй Голаланы кьыз, кечегиде букьулатмасанг да боллукъ кёреедим», — деди, «Да сора юй кече букьулагъандамы этеди?» дедим мен да. Керти да, сен ёлмегин, акьылым алай эди, юйню кече свбирсенг букьуламайды деб. Кюлдю, хариб, эки кьолун да бири бирине урду да: Да ол да алай болсун, арну кьатын, сени преуленде делегатха джаздырыб келеме, эндиге дерн оноу этгенинг бош эди, энди мындан арыды дунияны ауузунга кьаратырынг. Эртденбласында преуленнге элтирме да сора не этеринги айтырла», — деди. Ол кёзюуде тиши-рыуланы преуленнге, джыйылыугъа кючден-бутдан эл-тиучен эдиле.

Кьыш эди. Тёбедеойнар тонуму да кийдим, кьара гюлмендими да башыма байладым, сахдиян чарыкьла-рымы да кийдим да сора экибиз да тебреник. Сабийле

уа төрт джанымдан басыныб, юсюю-башымы тюзетгендиле. Ол кюннге дери Хауа бла ол кюнден сора Хауа башха тюрлю болду. Алчы, кызчыкъ, тебсини алларындан, бу хадаусчукъну кёремисе кьойнумда джукълаб кьалгъанын. Радиону хапар айтыр заманы болду шойду да, ары бир бурчу, кызчыкъ. Мени хапарыммы? Айтырма, джаным, хапарымы, радионукъуна бир тынгылаб бошайыкъ да. Ашыгъыб сакълайма, сен ёлмегин, радиону хапарларын. Акъыз, ма бу кёкге учхан джашладан джигит болурму дуньяда? Ма бу кесими аманларымы кьалай сюе эсем, алагъа да алайма, сен ёлмегин. Аланы бир кёрюр эди, иги сагъан. Да тели джаш, сен хыликге этсенг да келирле. Бойнумады, быллай-быллай бир къарт таулу тиширыу сизни кесине кьонакъгъа излейди деб джаз да, салыб желмеселе ма сен, ма мен. Тохда, не дейди? О, хариб, Джансохха кьара, эшитемисиз, къартлыгъында нёгерле кьураб кьол чалкъыгъа чыкъды дегенин? Ол олтуруб бек да туруп санга. Экибиз да бир тойда тебсегенледенбиз. Тойнуму? Тоба суймей кьалмаучан эдим тойну уа, кесим да кьобузчу кибик эдим. Хо. Онгсунмагъан джашым тебсерге чыкъса, кьобузуму кьуркьурун тартыб кьоюучан эдим. Хы, да мени хапарым а, джанынга, кьалайды десенг, делегат болдум уллу Хурзукдан, тиширыуланы тегерегимеджыйыб кёб иш этдик. Властны бегитир ючюн, тиширыуну джашаугъа толу кьошар ючюн кёб зат этдик. Узун сёзню кьысхасы, ма ол джыллада бизни Ленинни ноху Надежда Костян... Констивна, Клара Цеткин, Ленинни егечи Мария Нарсанагъа кеслерине кьонакъгъа чакъыргъан эдиле. Биргелерине суратха да тюшюрюб, кьалай ишлерибизден бек кёб акъыл юретген эдиле. Ол кюн биз дуньягъа джангы туугъанча болгъан эдик. Ий бир сагъыш эт, джаным, Ленинни адамлары бла сёлешмеклик кьалайгъа баргъан затды! Былай бир акъырын, бир арну сёлеше эди Ленинни ноху, адам джа-

нындан юлюш этерча. Арыстовнуму? Ка кьой джашчыкъ, кьонакьны башын аурутдум. Арыстовгъа уа бизни уллу съездге элтген эдиле. Акъыз, бир да унутмайма, бизни джер-суу кьргюзюрге Дон кьпюр бла ётдюрюб кьайры эсе да алыб бара эдиле. Хар ким кьобузу, харсы бла тебсей, ойнай барабыз, сора сен кьрген, алайлай Кьулчаланы Эрши, хариб, аллыбызда тебсей баргъанлай, тонуну этегин басыб джыгъылыргъа аздан кьалды да сора андан сора уа аны тонуну этеклерин барыбыз кьезюу-кьезюу кьлтюрюб алай джюрюб турдукъ. Игитда дейсе, сёлешгенем, сёлешмей а. Мен сёлешген заманда Алийланы Умар бла сора Ислам Къарачайлы деучен эдиле, хариб, Хубийланы Исламгъа, экиси да менден кьзлерин алмай кьараб тура эдиле. «Иги айтаса, мадалес, мадалес» дей болур эдиле дейме, ышара-ышара башларын силке эдиле. Ой кьаллай адамларыбыз бар эдиле...

Мен а адетимча, омакъ сёз излеб кюреширимми бар эди, иблгенимча кьлюмдегин айтхан болмаса. Да айтъб а не айтдым: «Товаришле, джолдашла, — дедим, мен орусча не знайт, дедим, алай а не тилде айтсам да, джюрекден джюрекге джол барды дегенлей, сиз мени ангыларыкъсыз»,—дедим. Мени аллымда назмула окъугъан джашны, тукъуму Маяк.. Маяковскийни тилин ангыламагъанлай, аны не айтханын мен джюрегим бла ангылаб турдум, дедим. Таулу тиширыу энди керти джашаугъа чыкъды, бизни ол джашаугъа чыгъаргъан Ленинни муратын, осиятын толтургъунчу биз тынгы табмазбыз, дедим. Пиши мне, мени да нёгерлерими да Ленинни партиясына, — деб кьарачай тиширыуладан биринчи болуб партиягъа кирдим. Ма, кьеремисе, билетим бюгюн да джанымдан тюшмейди. Здрабстбует Ленин, дедим, здрабстбует Совет власть, мен джетдиралмагъанны да кесигиз джетдириб ангылагъыз, балаларым, — дегенимде бары ёрге кьобуб меннге харс урдула. Сора дагъыда

кѣлѣм такъыр болуб къошдум: Тобарищлерим, джашау-
ну, азаглыкъны багъасын чыгъара, сакълай билирге
керекди, мен ол баргъаным бла Тюркде къалыб кетсем,
къалай болур эдим? — деб джылаб къойдум.

Ол джыламукъла уа къууанч джыламукъла эдиле.

Москва, октябрь, 1962 джыл.

ТИШИРЫУНУ ХАПАРЫ

Джашчыкъ юйге киргенде, нек титирединг дебми сораса? Титиредим, къалдым эсем да билмейме... Титиреген да болурма. Ким биледи, — деб тиширыу сагъышлы айтыб, селеше тургъан сѣзюю да унутханча, къолунда ишине тюрт-мюрт этди.

Мен аны аллында алаша шиндикчикге олтуруб, дуняны башында ол эте тургъан ишден башха сагъышым болмагъанча, кѣзлерими къакъмай къарайма. Тиширыу а къолунда ишниеме, огъесе ким биледи, къайгысы болуб ангамы эси кетгенден, юйде киши адам олтуруб тургъанын да билмегенчады.

— Ариу оючукъ саласа, — дедим мен сѣз башлаб.

— Анга этеме, — деб тиширыу, ичинде бир уллу къууанчы болгъанча джарыб, джууаб берди. — Анга этеме. Туудугъума...

— Юйленген джашыгъызмы барды?

— Огъай. Джангызды, — деб ол мыдах айтыб. —

Да ол къатын алмай, сабийлери болмаймы турлукъду. Аны сабийлери болурла. Мен тегерегиме джыярма. Ала «Амма, таурух айт» деб тилерле, — деб дагъыда жарыкъ болду. — Алай а мен чыртда таурух билмейме...»

Бу тиширыугъа бусагъатда, бир кесекни мындан алда асыры мыдахдан кез келтюрмей тургъан тиширыуду деяллыкъ тюлсе. Ол ким да танырча жарыкъ болду. «Ичи жарыгъанны тышы да жарый кереме», — деб келюме келди. Алай а дагъыда быягъы халына кирди. Башланган сезге къайыта:

— Мен керти да титиреген болур эдим. Джашчыкъ юйге киргенинде, кезюме бир уллуча керюннген эди, Аны алай кергенинде, джюрегим чанъды дейме... Бир джаны бла уа, ол уллу болуб, окъуу, билим алыб, юленирине ашыгъама. Мен да туудукъларымы араларында къартлыгъымы ашырлыкъ эдим...

— Къалай эсе да мен ангылаялмайма, — дедим мен анга. — Анала балаларыны уллу боллукъларына ашыгъадыла. Сиз а...

— Сен тюз айтаса. Мени да бар эди аллай заманым. Алай а мен чекген къыйынлыкъдан бери... — дерге кюрешсе да, ол сезюн тауусалмады. Къоллары тюрт-мюрт эте, быягъы сагъышха кирди. Дунняда джашай, къала эсе да билмегенча болгъаны белгиледи.

Мен да аны сынаб къарадым. Замансыз къартлыкъ, чырайлы, ариу бетин бузгъанды. Элли, эллиден артыкъ джыл болса да, саны, къолу ариу къымылдайды. Юйню ичи кирсиз, таб джарашыбды. Ишни суйген, акъыллы тиширыу болгъаны белгиледи. Алай а джюрегинде бир уллу къайгъысы, бушууу болгъаны да сезиледи. Къайдан билгин, адамны не къайгъысы, не сагъышы болгъанын...

Мен элге ишим бла келиб, бу танымагъан адамымда къонакъ болгъанма. Ол меннге адетдеча ариу къараб, сауутну сабаны да джыйгъанындан сора быягъынлай

оюу тигерге олтурду. Мен да ишим болмай, столну джанына олтуруб, кьабыргьада суратлагьа уакь-уакь кёзджетдиреме. Бир талай суратда да бир келбетли эркиши, 17—18 джыл болгъан, ол эркишиге ушагъан бир джаш, 11—12 джылдача бир кьызчыкь кёрюнедиле.

Кьонакьбай тиширыу (аты Сурат болгъанын артдан билдим) бягъынлай терен сагъышдады. Аны ёмюрдетиши ышаргъанды деяллыкь тюлсе.

«Иши джокь итлени суугъа элтир» дегенча, мен да аллайын болуб, башыма кёб затла келдиле. Суратны юсюнден хар нени да билирге суйдюм. Ол ёмюрю да алай тынгылауукь болмаз, эшда... Аны бир уллу кьайгъысы болгъаны хакьды. Меннге уа аны билирге керекди! Аллай акьылны башыма келтиргеним ючюн кесим кесими кёрюб болмадым. «Не ишинг барды, деб гёджебсиндим кеси кесиме. — Биреуню джашауу бла да, кьайгъысы, сагъышы бла да. Джазыкьсыныуунг бла болушургъамы излейсе? Кимге керекди сени джазыкьсыныуунг?! Киши джюрекдегин билиб, башхалагъа джаяргъамы излейсе?! Қирли ишди ол, джууугъум».

Аллай сагъышла башыма кёб келдиле. Алай болса да бюгюн да билалмай барама:

— Кесинги юсюнгден бир хапар айт? — деб меннге Суратха алай сордургъан не зат болгъанын.

Быллай сорууну ол чыртда сакьламагъаны белгили болду. Аны эте тургъан иши кьолундан джерге тюшюб, бети тюрлене, мөннге кьарады. Алай а мени сейирсингеним: «Не ишинг барды мени джюрегими теренине кьараргъа. Юйюме келген эсенг, юйюмде олтур», — деб меннге хыны этмеди. Бетинде бир кьан ышаны кьалмагъанды. Кючден-бутдан эшитдире:

— Сен мени хапарымы эшитгенмисе? — деб сорду.

Тюзю, мен аллай сорууну уа сакьламай эдим. Ол аны айтхан халы мени тёппе тюклерими ёрге кьобарды. Мени алай болгъанымы ол башха тюрлю ангылагъан бо-

лур эди, бетине кызыл урду. Экибиз да джунчудукъ. Табсыз болумгъа тюшдюк. Бу кёзюучюкде Суратны джашы эшикден тюшдю. Анга бир 11—12 джыл болгъан болур. Аны келгенине кыуаннганы белгили бола, Сурат:

— Джашчыкъ, олтур, аша. Иги ашамай кетгенсе. **Ма** сен суююучю чюгюндюр хычын, — деб аллына салды.

— Анам, мен ач тюлме. Сен хаман да меннге аша деб тураса. Кёресе, мен къалай уллума! — деб кесин анасы бла тенгледире, аны къатына сюелди.

— Ма, экибиз да тенгбиз. Мен ашамасам былай уллуму боллукъ эдим? Бюгюн школда къабыргъа газетни чыгъарлыкъбыз, — деб джашчыкъ чыгыб кетди.

Ол кетди. Биз быягъынлай джунчудукъ. Тынгылауну ийдик. Сагъат джарым чакълыны олтурдукъ. Экибизни бирибиз аузундан бир сёз чыгъармайды.

«Не эсе да бир ауур кыйынлыгъы барды муну юсюнде», — деб кёлюме келди. Билирге дыгаласым меннге тынчыкъ бермейди. Алай а не этериксе... Сурат энтда аузуна пашот басханча болгъанды. Чыдаялмай эшикте чыкъдым. Кёз байланнганды.

Орамлада электролампада джаннгандыла. Элни ортасы табада, клубну къатында болур, бир джырлагъан тауушла келдиле. Бир—Минги тауну юсюнден, бир «Мени Черкесиям» деген джырны, бир да, къайдам, не айттайым, «Солдатны сакъла» деген джырланы макъамлары эшитиледиле. Суратны джашы да ала бла болур. Арбазда бираз сюелгенден сора, ызыма кирдим. Сурат ингирги ушхуур сала тура эди. Мен да быягъы столну къатына олтуруб, бош къагъытчыкъда тёртгюл-мёртгюл сызчыкъланы тартама.

Мычымай Суратны джашчыгъы кирди. Ол кесини школда ишлерини юсюнден хатар айтды.

Сора бираздан джашчыгъы джатаргъа юйге чыкъды. Мен да джукълаялмазлыгъымы да биле тургъанлай

«Орнуму айтсанг, джатарем» дедим. Сурат сауутну, башны да ариу джыйгъандан сора, лампаны да джукъла-тыб, мени къатымда орундукъгъа джатды. Бир кесек тургъандан сора.

— Сени джукъунг келемиди? — деб сорду.

— Джукъу не эсе да менден эрекди, — дедим.

— Танымагъан адамынг эсе да, адамгъа бир-бирде ичинги айтсанг, дженгилленгенча, къайгъынг чачыл-гъанча боласа...

— Айтыр зат болса уа...

— Отдан джалындан да чыкъгъан адам айтыр зат табады, — деди Сурат.

— Хо, ол ачы къазауатдан бери аллай адамла кѣб болгъандыла.

— Къыйынлыкъны ююне да бир терс этген затынг болуб, аны ючюн акъылынг санга бедиш этиб турса, азаб деген олду...

— Кеси акъылы кесине бедиш этерик адам терс ат-ларыкъ тюлду.

— Мени акъылым да алай эди...

— Тохда, сен... Сиз, — деб андан ары джукъ айтал-май тирелдим.

Ол тукъум ариу халили тиширыу не чюйре зат этерге къолундан келлик эди!

— Хо, джаным. Мен. Мен этгенни джауум да этме-син. Алай а элде мени, аны ючюн киши аман кѣрмей-ди, — деб Сурат таб къууанаракъ да айтды.

— Адамла алай огъуна къалсынла, адамны кеси акъылы кесине тынчлыкъ бермегени уа?!

— Ол айтханынг тюздю. Андан къыйын а джокъ кѣреме. Алай болса да юйдегисини артын бир кюн эт-ген адам неге да чыдамай не этсин...

— Ол ачы къазауат бизни джашауубузну къатыш-дырыр ючюн къалмагъанды, — дедим мен Суратны не ючюн башлагъанын да билмегенлей.

— Юйле да, шахарла элле да орунларына келгендиле. Мени юйдегими уа меннге ким берсин? Мени юйдегими унутдуруп зат дуняда джокъду. Ким, айт, ким багъарыкъды джюрекге тюшген джараланы?! Ол затла болмасала эди, мени акъылым бюгюн кесиме бедиш этиб турмаз эди... Аллах, аллах, сен да эшитмединг мени джарсыууму! — деб Сурат тамагъына тыгъылгъан джыламукъларын кючден тыя:

— Меннге сен акъылындан шашханды деб кёлюнге келе болур, — деди.

Бу тиширыуну джылагъаны, тыхсыгъаны мени джюрек тамырларымы юзеди. Ёмюрде намысны, шериятны бузмагъан тиширыу къазауатны къыйынлыгъындан къалай эсе да кеси кесине къаршчы бара тургъанлай бир тыйыншсыз затны этиб, ол зат аны тамагъына тыгъылыб тургъаны ангылашынады. Суратны юсюнден мен алкъын толусу бла джукъ билмесем да, аны алай тыхсытхан урушну ууу болгъанын сездим. Суратча джюзле, мингле кёзюме кёрюндюле...

Сурат эсин джыйгъан болур эди. Башлагъан хапарын айтыргъа сюйгенин билдим.

— Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде мени юй тамадам къолуна сауут алыб кетген эди. Андан сора эки айдан да джангыз балам кетди. Юйде онджыллыкъ къызчыкъ бла кесим къалдым.

Къызчыкъ (аты да Суратхан эди) суу суратча бирчик эди. Юйге келсе уа: «Аначыгъым, сен мени къатчыгъымда солу, мен джумуш этейим», — деб мени солутуучан эди. Кертиси да ишни сюйген бир кирсиз зат эди. Таб бир-бирде кеси кесиме «Сабийи болгъанны мунуча болгъаеди» деучен эдим. Аталары урушха кете тебрегенинде, джашчыкъгъа къызчыкъгъа да «Анагъызны сакълагъыз» деб аманат этген эди. Джашчыкъ кете тебрегенинде да мени къызчыкъгъа аманат этген эди. Джарлы джанчыкъ, аланы аманатларын толтурур

ючюн ол манга этмеген дыгалас джокъ эди. Мыдах кёрсе, «Аннычыгъым, бир кьобуз сокъсанг а» деб мени кьайгъымы чачдыргъынчы кьоймаучан эди...

Кьобуз согъуб тебресем а, керти да кьайгъым чачылуучан эди.

Урушдан письмо алсакъ, кьуанчыбыз сыйыныб болмаучан эди. Атасы да, джашы да джазгъан письмоларында, джауну хорлаб, сау-эсен кьайтырыкъбыз деб джаза эдиле. Ой биз анга бир пинана эдик! Бизни аскерле джер-джерде хорлайдыла деб эшите эдик, алай а джау ал кёзюуде алгъа уруб келгенин мен эндиледе ангылагъанма. Аны самолётлары бизни элге да бомбала ата башладыла. Ол бомбала элде ненча кьыйынлыны кёрге кёмдюле...

1942 джыл июль айда эди. Бизни кьызчыкъ почтадан газетни да, эки письмону да кьолуна кьысыб келе тургъанды. Ол газетде орденле бла саугъаланганланы ичинде бизни джашчыкъ да болгъанды. Кьызчыкъ ашыгъыб келе тургъанлай, кьанлы бомба...

Суратны джылары тамагъына тыгъылыб, сёзюн бёлдю. Мен да ауузумдан бир тукъум бир сёз чыгъаралмай, аныча болдум. Бираз тургъандан сора эс джыйыб, Сурат дагъыда башлады:

— Джюрек обурду. Ол бомба кьызчыкъгъа тийгенин джюрегим билген эди. Къалай баргъанымы да билмей къатына джетгенимде, оу мени аллахым, хар ким юсюне басыныб тура эдиле. Джаны саулай джетиб, юсюне кесими атханымда, кирпичиклерин ачаргъа кюрешиб, эринчиклерин кьымылдатханча этди. Не айтыры келген болур эди джарлы сабийни! Мычымай, алайда огъуна джан берди. Газет да, письмола да кьолчугъунда кьысылгъанлай тура эдиле. Адамла аны кёлтюрюб юйге келтирдиле. Мени уа, энди аны менден къабырлагъа алыб кетелле деген кьоркъуу болмаса, башымда бир тукъум бир акъылым къалмады.

Къызчыкъны ёлюгю чыкъгынчы, элде сыйлы къартларыбыздан бири келди. Ёрге туруб, хар ким анга орун къойгъанларын билеме. Ол кёб сёлешгени да эсимдеди, алай а не сёлешгенин билмей эдим. Бир заманда ол хурджунундан эки письмону чыгъарды.

— Сурат, джаным, сени баш иенг да, джашынг да бизни ючюн жанларын бергендиле. Бу хапарла къызчыкъ алыб келген письмолада эдиле. Бу ёлюню юсюнде барыны ачысын да бирден эт деб айтабыз. Джыла, джаным, джыла, бир-бирде джыламукъ да адамны сёнгдюреди...

Алайгъа джыйылгъанла бары да меннге акъылындан шашарыкъды деб тура болур эдиле. Алай а акъылы къалмагъан, несинден шашарыкъ эди? Бушуу этерча, ачырча, джыларча, кюерча джугъум къалмагъан эди: къызчыкъны къабырлагъа алыб кетелле деб къоркъа эдим. «Джашчыкъ бла атасы уа? Эшда, эшда ала къайры ёледиле! Бош хапар болур». Ол сагъышланы эте келиб, андан сора джугъуму да билмей къалдым. Къызчыкъны ёлюсюн чыгъара башлагъан заманларында меннге аны зор бла уппа этдиргенлерин тюшюмдеча билеме. Андан сора джукъ да билмейме...

Бу тиерсиз къыйынлыкълары эсине тюшюб къыйналгъандан Сурат хапарын энтда бёлдю. Кечени ортасы болгъанды. Алай а джукъу менден тасды. Бу тиширууну къыйынлыгъы кесими къыйынлыгъымча болгъанды.

Сурат дагъыда башлады:

— Андан сора орундан къобмай кёб заманны джатым. Хоншуларым, танышларым къатымдан кетмей къараб, мени аякъ юсюме салдыла. Киши болушлукъ этмей юйню ичинде кесим джюрюй башлагъанымда, нени да къоуб эм алгъы бурун къызчыкъны къабырына бир къараялсам деб аны къайгъылы болдум. Аны алай этер ючюн не джаны бла да тирирге ашыкъдым. Бир

кюн намаз бла туруб, къабырлагъа атландым. Ийнан анга, къабырлагъа барама деб кѣлюме келмей, ары баргъанлай аны кѣрюб къоярыкъма дегенча ашыгъыб барама. Къызчыкъны кѣрюб, анга атасыны, къарнашыны хапарын да айтыб, экибиз да бирден джыласакъ, тынчыракъ болур дегенча оноула эте барама. Къабырны къатына джетгенимде да ол тели акъылла башымдан кетмеген эдиле. Къабырны кѣргенлей джугъуму билмегенча болуб, юсюне аудум. Адаргы акъылым башымда эди, алай а къабырны къучакълаб, не этгеними да билмей, къолларым топракъны къазыб тебретиле. Бу кѣзюучюкде ким эсе да мени атымы айтыб къычырды. Къызчыкъ чакъырады дегенча дагъыда джюрегим алай эди: «Джаным, кѣзюм, джарлы сабий, — дейме анга тышымдан. — Санга джетерге энди бир кесек къалгъанды. Сен да меннге тансыкъ болгъан болурса... Сабырчыкъ бол. Барама», — дедим. Дагъыда мени атымы айтыб къычырдыла. Мен а къобар акъылым болмай, быягъынлай къазама. Ол сагъатдан бир кючлю къолла мени билеклеримден тутуб, къабырдан бир джанына атдыла. Ахыры, ачюдан не этерими билмей, ол адамны къолларындан къан чыгъаргъынчы тишлерим бла къабдым. Ол а менден кючлю кѣре эдим, мени къабыр хунаны тышына чыгъарды...

Ол эркиши ариу айтыб, къолтугъумдан тута, юйюме келтирди. Алай а энди мен юйюм деб не затха айтырыкъма!? Иесиз, сабийсиз юйге юй дерге боламыды! Юйюмю ичине киреме деб къоркъама. Алгъыннгы джашауум кѣзюме кѣрюнюб, шашаргъа джетеме.

Мени къабырладан келтирген киши, Бекир, мени шашхынлы болур джеримден къутхарды. Бош къутхарды. Акъылынг ичингде тургъанлай джарсыб джашагъандан эсе, ёлген игиди.

Ол кѣзюуде кѣрген къыйынлыгъымы барын да мен сеннге къайдан айталайым! Мычымай элибизни лем-

сала алдыла. Кече кюн да кёб юйде джыламуку тенгизча тегюле эди. Адамланы кыйынлыклары менсиз да теппелери бла бара эди. Мен да бир кесек эс джыя башладым. Сау болсунла, хоншуларым мени бир кюнню сансыз этмедиле. Ол огъай, эским джуугъан, ушхууруму этген да ала эдиле. Кесим алагъа барыб олтура да тебретим. Къызчыкъны къабырына уа мени артда джангыз чыртда иймей эдиле. Кесим да къабыргъа баргъанымы аздан аз эте башладым. Билемисе, не ючюн этдим алай? Атасы бла джашыны къабырларын да танымай, хаман анга барыб тургъаныма кыйналгъанча бола эдим. Ах, мен аланы къабырларын билсем эди! Барынга да бармайма, барынг да бирден кёлкъалды болугъуз менден деб тохдадым. Юйден чыкъмай, тюрб болгъан кыйынлыларымы суратлары бла сёлешиб турууну табдым...

Лемсала элни башы тюрбуне айландырадыла. Дунияда не затла бола тургъанларындан, урушда адамларыны юсюнден кишини хапары джокъду. Аланы джанларына къоркъуу хар кимни къайгъыда тутады. Аны юсюне да ашарыкъ, киерик табылмай джунчуу а?

Атам, анам мени эртдеден намазгъа юретиб, аллахдан тилек тилей тур деучен эдиле. Юй тамадам бла джашагъан кезюуде бир уахды намазымы да этмегенме, Ол бла мен, арtdан артха уа джашчыкъ да, колхозда ишлеб, бек иги хайыр ала эдик. Насыбыма кёб кере шукур эте эдим. Нек десенг, бир бирибизни билиб джашай эдик. Ала урушха кетгенлеринде уа кечем кюнюм да аллахдан аланы джашауларына тилек тилеб турдум. Алай а не келсин, аллах тилегими эшитмеди.

Элибизде ёрге-энишге бара тургъан ол лемчаланы кёрсем, меникилени ма былъ бошагъан болурла деб боюнларына тишлерим бла къадалырым келе эди. Алай а дагъыда: «Сен не эталлыкъса, къарыусуз тишируу», — деб кеси кесими эскере эдим. Ёлорге къоркъубму

этеем дейсе?! Огъай, тели эдим мен ол сагъатда. Энди уа ма джашчыкъ окъуб хапар айтады тиширыуланы партизаннга чыкъгъанларындан. Мен а, меннге энди не-да неге керекди дегенча юйге кириб къалгъан эдим. Бир джолда башымы кечиндире кесим джангыз элден чыгъыб, Уллу Агъач таба атландым. Бара тургъанлай неге эсе да абыныб джыгъылдым. Къарагъанымда аягъым бир кызыл чыбыкъгъа илиниб тура эди. Лемсаланы телефон чыбыкълары джер бла барады деб эшитген эдим. Бир ишексиз, ол болур деб кълюме келди. Тегерегиме къараб, киши эслемегенимде, хурджунумда кыбдым бла аны кесдим. Къыйырындан башлаб билегиме чырмай, дженгил-дженгил аллыма атлаб башладым. Ханс мийикди, элден узакъ болгъаны себебли адам кымылдамайды. Алай бла километр чакълы джолну баргъан болур эдим. Уллу сайлама этдим. Аны да бир джанын кесиб, къатымда Къобаннга быргъадым. Андан сора кълум джюрегим да кълтюрюлюб, джюрегим бир тюрлю джарыб элге айландым. Басыб тургъан къыйынлыгъым юсюмден кетгенча болуб, кесими дерт джетдиргеннге санадым. Элни ичи бла келе да, къоркъмай, юркмей, саным-къолум да тирилиб келдим. Алайда огъуна лемсала мени асмакъгъа асыб къойсала да къоркъарыкъ тюл эдим. Юйге къайгъысыз келдим. Арт айлада ол кечеча рахат джукъламагъан эдим. Эртденбла аны юсюнден хоншуларыма айтханымда, ала сейирсинген да, къуанган да этиб, экинчи джол мени бла барыргъа айтдыла.

Къыйынлыкъ башыма тюшгенли мен кишиге кърюнегенча джашай эдим. Хоншума, тенгиме барыб ала да мени джазыкъсыннгандан эсе, юйде олтурсам игиге санай эдим.

Олтуруб да турдум.

Джюнге тюрт-мюрт эте эдим, ийнекеге, бузоугъа къарай эдим. Андан сора хар этерге, канава тигерге

юрениб, ала бла кюнюмю ашыра башладым. Адам джылыуну, сабий тауушну мен бир кюсей эдим! Аны айтыргъа да кыйынды. Ах, сабий джылыуну мен бир кюсей эдим! Ийнан сен анга, ийнек, ибузоун джаласа, анга сукълана эдим. Хоншу сабийлени алыб эркелетирге, менича ала да насыбсыз боллукъдула мен алсам дегенча, кеси кесимден тартына эдим. Асыраргъа бир киши сабийчик табсам деб да дыгалас этдим. Алай а артыкъ сабийи кимни болады, ким берлик эди меннге сабийин! Сабий юле болгъанларын а кеч билдим. Къыркъ джылымда сабий джылыуну, сабий ышыкъны кюседим...

Бекир заман-заманы бла келе да болуша турду: бир отун джарыб кетиучен эди, бир ийнекге аш салыучан эди. Эки джылны андан алгъа къатыны ёлюб, эртеги джангъыз кызында тура эди. Бир джолда ол меннге «Сурат, биз экибиз бир болсакъ, тынчыракъ боллукъ эди», — деди. Бир сёз да айтмагъанлайыма юйге кириб кетдим. Кече уа джастыкъны джибитиб чыкъдым. Бекир да мени джюрегими кыйнадым, деб кыйналгъан болур эди. Къалай этерем мен ол болумда башыма иш! Кимни къуандыраллыгъем, кимге насыб берлигем мен ол халым бла! Огъай, мени бла джашауун бир этерге излеген адам насыблы боллукъ тюлдю. «Сабий! Сабий кюсеб ёле тураса да!» деб кеси кесиме алай айтдым. «Алесе эрге барыб, сабийинг болгъунчу турурмединг?» — дедим дагъыда кесиме. «Адамны ышандырыб, анга барыб, кесинге таб заманда чыгъыбмы кетерик эдинг? Андан уллу аманлыкъ бла, андан уллу бетсизлик болурму дуняда?!» — деб, санларым титиреб, кеси кесиме дагъыда уллу айыб этдим. Бу сагъышладан баш тюклерим ёрге къоба эдиле. Алай этмекликни керахатлыкъгъа санай эдим...

1944-чю джыл болду. Аллахдан кесиме ёлюмню не къадар тиледим эсем да ёлюм бермеди. Башымы суугъа атыб кетерге да аллахдан къоркъама. Алай бла ашай,

джашай эсем да билмегенлей турдум. Адамла уа мени джазыкъсынадыла. Ала алай этселе, мен бютюн да бек къыйналама. Къыйынлыкъ басхан адамгъа «хариб, джазыкъ» деген бла къалмай, джол кѣргюзюрге, оноу этерге керек болгъанын мен энди ангыладым. Бир къауумла «Кел да бизни бла тур» деб да айта эдиле. Алай а мен кишиге да ауурлукъ джетдирирге скоймей эдим. Не уа, мени юйюмден туб болгъан къыйынлыларымы мюлклерин къалай атыб кетерем....

Бир къауумла: «Башынга бир иш эт, энтда алай къарт тюлсе», — дей эдиле. Алай а мени джюрегими мени кесимден иги ким биллик эди! Мени туб болгъан юйдегим кѣзюю аллындан кетмей тургъанлай аланы орнуна башханы къалай салыр эдим?

Бир джолда Бекир къыйын ауруб, больницада джатады деб эштдим. Аны меннге этгенин къайтарыр ючюн талай кере барыб кѣрдюм. Ол да мени разы этер ючюн, къабары келмегенлей да мен элтген затчыкъланы къабаргъа кюрешди. Айдан кѣбню джатыб юйюне къайтды. Сора дагъыда быягъынлай оноуу тие турду. Алай болса да кѣрюмесе разы болгъанымы анга билдирдим.

Билемисе, алгъынча болмай энди адамны юсюнден мен кѣб сагъыш этеме: къалай кючлюдю адам деген зат! Къыйынлыкъ мени нек ѳлтюрмѳди? Не уа къуру менмени?! Ал кѣзюуде меннге болгъан кимге болгъанды деб акъылым алай эди. Алай а тѳгерегиме иги эслеб къарангъанымда, менден да уллу къыйынлыкълары болгъанланы кѣрдюм. Уруш къуру мени юйдегими туб этиб къоймагъанды.

Мен бир къарыусуз тиширюма, алай а дагъыда ма къыйынлыкъны хорлаб, энтда джашаргъа скойюб турама. Джашауну сюер ючюн, бир муратынг, бир ишинг болургъа кереклисин да билдим. Адамны акъылы, билми неден да кючлюдю, таб аллахдан да кючлюдю.

(Аллах, сен кеч алай айтханумы!). Адам ючюн мен энди, отха джалыннга да кирликме!

Сурат сёзюн бёлдю. Аны джукъу хорлай болур деб кёлуме келди. Джукъ соруб, тынчлыгъын бузмайым деб мен да шум болдум.—Керти да адамдан кючлю, адамдан сыйлы уа къайда! Алай а бир-бирде адамны къалай уллу сындырабыз, сыйын къалай уллу тюшюрөбиз...

— Джукълаймыса? — деб сорду Сурат манга. Джукъламагъанымы билдиргенимде, хапарыны андан арысын айтыб тебреди.

— Бир джолда хоншума бир къызчыкъ тууду. Анга кийимчикле да этиб, кёре бардым. Къызчыкъны къойну-ма алыб, уппа-чуппа этерге кёлум ташыды, алай а мени къыйынлыгъым анга кёчюб, бютеу джашауун мени шекелли этиб къоярыкъча, тартындым. Юйге келгенимде уа джылагъанлай ингирге джетдим. Артда мен элтген кийимчиклени кийдириб да кёрмегенимде уа кёлуме кёб зат келди. Ариу алай тюл эсе да адам къыйын болумгъа тюшсе, хар ким да манга башха кёз бла къарайды дегенча тура кёреме.

Ол болумда джашаб кючюмден келмедн. Мен ёмюрюмде аллахха къаршчы бармагъанма, ол а мени юйюмю тюб этди!

Адамла! Сабий джылыу ючюн ёлеме! Кечигиз! Кеси кесиме къаршчы затны этеме...

Бекир бла бир юй болдукъ. (Атын айтханума, айыб этме). Бек ариу джашайбыз. Алай а ол тюб болгъан юйдегим эсимден, кёзюмден кетмей, хаман ортабызгъа киргеилей турады. Адамла уа иги этдинг, энди ышыгъынг болду дейдиле. Джашчыкъ тууду, анга ёлген джашчыкъны атын, Мурат деб, атадыкъ. Бекир акъыллы, адебли адамды. Мени джюрек халымы ангыласа да меннге билдирмейди. Уруш джухан юйдегим а мени джюрек джаууму кюнде кечедде да ашайды. Халым алай болгъан-

лай башыма иш нек этдим деб хаман кесими терслейме. Бекирча адам а азды дерге боллукъду. Ол мени алай толу ангыламаса, эндилеген мен шашарыкъ болур эдим. Адам кёреме адамгъа эс берген да, эсин алгъан да...

Бекир кеси да бусагъатда къошдады. Къой кютеди.

Бир джаны бла уа муратларыбыз уллудула. Джашчыкъ окъуб, адам болуб, юдегилениб, биз да аны сабийлери бла джубанч этсек дейбиз. Кёремисе, аллай бир къыйынлыкъ кёрюб, дагъыда джашаргъа излеyme. Бир-бирде уа ачыкъ кёкге булут чабханча, быягъы къайгъы джюрегиме чабады. Джашчыкъгъа къараб, уллу болгъанын кёрсем, санларым башдан аякъ титирейди. Уруш чыгъыб, бу да ол джашча... Эшда, аллах айтмасын... Ол тукъум къыйынлыкъланы сынагъан халкъгъа уруш керек тюлдю. Урушха ким къаршчы эсе, мен аны блама. Къыйынлыкъ кёб затха юретгенди. Бир джангыз ананы баласын уруш энди джудурмазча этерге керекди.

Сурат хапарын бошаб, къалкъыугъа кирди. Мен кирлик да къысалмадым...

Къара кечени хорлаб, танг джарыгъы терезеледен къарады. Сен да, Сурат, аныча къыйынлыкълны хорлаб, джашауда энтда орнунгу айыргъанса. Бусагъатда уа сеннге къоркъуу къалмагъанды: аллыбыз джарыгъандан, джарый барады.

1959 дж.

КЪОБАН СУУ

А нам бек къарыусузду. Не этейим, къалай этейим?! Не мадар этейим, ахырсы.. Анамы къатында джыларгъа къоркъама, аллах айтмасын, мени джылагъанымы кѣрюб ол да джылаб къойса! Мен анама: «Аначыгъым, сен сау болмай къаллыкъ тюлсе, сау боллукъса, биягъынлай Анда джашарбыз», дейме. Ол джукъ айтмайды, мени таба кючден къарай, джарылгъан, учхунча акъ эринлерини къыйырчыкълары бла ышармыш этеди. Кече анамы: «О аллах, сен керти да болсанг, мени балаларымдан айырмаз эдинг» дегенин эшитдим.

Не этейим, къалай этейим, ах къалай этейим?! Трифониха тюнене ингирде сют келтирген эди, анам къашыкъ бла бирчик уртлады да къойду.. Билеме мен кесими анамы—мен ёллюкме да ёллюкме, сют кесекни да

сабийле уртласала хайырды, деб этеди. Сабийле уа мен бла эгечимбиз.

Анама ийилеме, акъырын сорама:

— Анам, аннячыгъым, бир джукъ къабсанг а. Не зат берейим? Аллах ючюн бир джукъ къаб.

Ол энтда ышармыш этди дейме джукъа эринлерини ушчукълары бла — юнню ичинде тиш бла тилни арасына салыр зат болмагъанын, мени алдагъанымы анам биле болур. Ах мен алдаргъа юрениб бара болурмамы? Мени алай болгъаным ючюн ауруб къалгъан болурму анам? Ол джюджекчик да... джюджек... ол мен... Мен урлагъан джюджек... Не этерге керек эдим да мен ахыры, анама тауукъ шорпа джарарыкъды дей эдиле сора... Ол къатын а, ол кѣб тауугъу болгъан къатын, сатыб берлик тюл эди, мен аны билеме, да хар ким да биледи аны. «Негизге аллыкъсыз, къымыжабыдырла?» деб къоярыкъ эди. Алдайды, биз къымыжабыдырла тюлбюз, мында алайбыз ансы, юйде уа небиз да бар эди. Ол къатын а кеси джашайды. Джангыз. Неси да барды. Хар нени бизден учуз алыб, кюбюрге басдырыб турады дейдиле. Мени эгечими сагъаты бла чурукъларын да бир челек гардошха алгъанды, артда уа багъа сатарыкъды. Эри да аны алайлыгъы ючюн къоюб кетгенди дейдиле. Ол джюджекден бери мен бир да аман адам болурма, мени урлагъанымы бетим да айтыб тура болур, юйбюзде заманда уа мен чыртда джукъ урламай эдим, бизни аннябыз алай юрете эди, огъай, юретеди. Мен энтда унутмагъанма. Анда, юйбюзде заманда, къургъакъ саз топракъда бир ариу тюймечикни табыб келтиргенимде, анам урлаб алгъан болурса да деб асыры къоркъгъандан, мени алыб барыб тюймечикни ызына къарагъынчы тынгылы болмады.

Мени анам бир да акъыллы, бир да тюз анады.

— Акъылымдан шашыб къалама, эгечим бир келе киргееди. Бюгюн ол джангыз джууургъаныбызны алыб

кетгенди. Анамы юсюне джабылыб тура эди. Эгечим аны элтмесе, небизни элтирик эди — не зат да болсун бир къабарыкыгъа ауушдуралсам деб кетгенди. Анам сууукъ бола болур, полтон юсюнден сылджыраб барады. Тёгерегин къысдырайым. Эгечим келе нек кирмейди?! Не унамайма десе да биз анама ашатыр эдик... Сора сау боллукъ эди. Ол тауукъ этчикни къабхан заманда анам маджал болгъан эди. Трифониха уа къалай иги адамды, ол бизни джазыкъсынады, кеси къолай джашамагъанлыкыгъа бизге джукъла келтиреди. Ой, ол кёлекге не эди, эгечим келди болурму?! Ол болгъа эди... огъай, тётя Маша бла Флёрадыла. Бизге келгендиле. Анамы къатына барыб, юсюне ийилдиле. Анам узун кирпичли кёзлерин кёлтюрюрге кюрешеди. Тётя Маша анамы акъ чачын ёрге этиб, аязын мангылайына салды. Анамы чачы Анда акъ тюл эди...

Бу къатынладан кёз алмай къарайма, не айтырла экен, анам сау боллукъду дерикмилле... Ала анам джатхан агъач табджанны кыйырына олтурдула. Мени къатларына чакъырадыла. Тётя Маша хота хурджунундан чыгъарыб меннге салону береди. Анам аны ашамагъанын ол биле болмаз. Тётя Флёра уа бир ётмек джарты келтиргенди. Ала меннге аша дейдиле. Мен къалай ашар эдим сора!.. Сютге ётмекден чанчыб анама береме. Ол аз-буз тилине джетдирди да къойду — меннге аягъанлыгыды, билеме мен. Къатынла кетдиле, ананг кыйналса, бизге айтырса дедиле.

Эгечим энтда келмейди...

Анам мени джарылгъан бармагыны ушчугъу бла кесине чакъырады — мен олтуруб, аны хар кымылдагъанындан кёз алмай турама.

— Ётмекни былай келтир, — деди.

Элтдим.

— Сындыр, — деб шыбырады.

Сындырдым.

- Мени къатымда джартысын аша, балам, — деди.
- Джартысыны джартысын ашайым, анам...
- Мен айтханны эт, джарлы джанчыкъ...

Ашадым. Дженгил джудум.

Бир джартысын да анам эгечиме къойдурду. Мен алай этдим. Кеси уа джукъ ашамайды. Анам къуру да алайды. Къыш, ма бу батмакълы къыш, анда-мында къалыб кетген шекер чюгюндюрню къазыб айланмаса, аурурукъ тюл эди. Чюгюндюрден къуру да сууукъ болуб, къалтыраб, келиучен эди. Анам бизни тиширыула бла, алай дегеним, бизнича халкъ джаула бла, барыб къаза эди. Чюгюндюр бла джашаб турдукъ. Бусагъатда уа джаш клеверни джыртабыз да аны бишириб ашайбыз. Анамы къоюб кетелмейме ансы барыб джыртаргъа керек эди—джыртхан а биз этебиз, халкъны джауларыны сабийлери. Бригадир кърмезча барабыз ансы ол къуугъан этеди — атлагъа къаллыкъ тюлдю. Былайда бизге кёбле да болушурукъ эдиле, кеслерине да джукъ джетдирелмейдиле ансы (къазауатны заманында къуру да былай болады дейдиле.

Ма, гитче терезечикден кюн энди бизге джетиб анамы бетине тийди. Бети джашча, ол Анда заманындача, ариу болду. Мени кёзюме хаман анамы ол ариу заманы, ол мени биринчи, андан сора экинчи классха ашырыучу джарыкъ заманы, биз халкъны джаулары болмагъан замандагъы тюрсюню кёрюнюб турады. Анам ёлюб боллукъ тюлдю, огъай, огъай! Адам болджалы джетмей ёлюрге боламыды да?! Болмайды деб анам къуру да айтучанды. Анама берилгенди да бир болджал?! Анагъа уа аз болджал берилиб боллукъ тюлдю! Ол Анда берилген джашау болджал мында да турмай не амалы барды! Да сора анам не бек ауруса да бусагъатда ёллюк тюлдю, сау боллукъду! Боллукъду сау! Бусагъатха дери бу зат эсиме тюшмей нек тургъанды?! Ой къалай иги болду

аны ангылагъаным! Эгечим бир келе киргееди, анга да айтыб кѳуандырлыкъ эдим...

Анама дарман берейим. Аны Кондратич бергенди. Алай деб фельдшерге айтадыла. Ичди дарманны. Эгечим келе эсе бир кѳарайым. Кѳрюнмейди. Джукъум келеди... Ой кѳалай бек джазыкъсынадыла мында бизни халкъны джауларын! Былайда джашаб тургъан адамла да халкъ джаула болурламы бизни джазыкъсынадыла сора. Халкъ джаулагъа кечим болмазгъа керекди деб бизге школда да юрете эдиле. Тюздю. «Кечим болмазгъа» деб а неге айтадыла экен?! Ма мени анама алай айтыргъа джарамаз, ол халкъ джау тюлдю, бизни уа тамырыбыз бла кѳурутургъа керекди, халкъ джаулану. Мында бизни бир хыны, бир мазаллы комендантыбыз барды, ол бизни чыртда джазыкъсынмайды, тюз эте болур, халкъ джаулабыз сора. Джукъум нек келеди...

...Кюнню таякълары кѳаматсала да ауругъан кѳзлерин ачаргъа кюрешди. Кѳызчыкъ чашчыгъы тозурагъан башчыгъын джыр-джыр эте тургъан столшиндикде кѳолчукъларына салыб, кѳалкъыб турады. Шиндикни аякъларыны орталары бла кѳызчыкъны кѳыб-кѳызыл аякчыкълары кѳрюнедиле, тум-кѳара чачыны кѳатында уа халычыкълача бармакчыкълары бла назик кѳолчукълары бютюн да агъарадыла Бу атылыб кѳалгъан джайгъы аш юйчюкден эсе эшик джылы болур. «Ах сени оруннга, керти оруннга джатдырыб, тѳгерегинги кѳысдырыб, энди джукъла деб аякъларымы бурунлары бла чыгъыб кетерге кѳалай талпыйма, насыбсызчыкъ».—деб апасы ахсынды. Аны кѳзлеринден тѳгерек джыламукъла тѳнгереб-тѳнгереб чыгъадыла, кюйюб баргъан бети аланы кебдириб, нар эте, алайсыз да тубан басхан кѳзлерине ау чабдырады. Ол кесини сагъышы бла бусагъатда Анда, ол керти джашауунда, турады. Ол джашау ауругъанны кесине тартхандан тартыб, кѳб затны эсиңе салгъандан сала барады. Ма ала, Мусса бла кеси. Юй-

леннген кюнлери. Эллеринде, Къобан башланган элде, джарыкъ тойлары. Андан сора джашаулары. Колхозда ишлеулери. Сабийлери. Муссаны урушха ашырыу. Аны ызындан джашын. Колхозда ишлеу. Ала ючюн, кеси ючюн да. Не къарыуну да салыб. Урушдан хапар сакълау. Кечеле бла аскерчилеге джылы кийимле этну. Элге фашистле киргенлеринде — соруу алыу: «Эринги, джашынгы да нек ийгенсе бизге къаршчы уруш этерге?» Элде уа къолу сауут тутар эркиши къалмагъанды — Доватор генералны махдаулу аскерини кёбюсю къарачайлыды.

Фашистле къысдалдыла. Энди джашаугъа чыкъдыкъ легенлей кёчюрюу. Къайдаса, Мусса, къайдаса? Сен джукъ да билмейсе. Къайдаса, Аскер, балам? Сиз билмейсиз мен сизни, бу насыбсыз къызчыкъланы да къоюб кете айланнганымы... Эсингдемиди, Мусса, биз Хурзукда къаллай юй ишлеген эдик? Аны ичинде насыблы джашар ючюн, болджал джетсе, аны ичинде ёлюр ючюн...

Джыламукълары тёнгерев барадыла. Къызчыкъ кёрмез ючюн аланы сюртерге кюрешеди...

— Суу!

Анамы ауазын тюшюмдеча эшитиб чартлаб къобдум. Шыша бла къайнагъан сууну береме, алай а мени къолуму билир билмез ызына этди.

— Аннячыгъым, не дейсе?

— Суу... суу... туугъан джерими сууу... Къобан суу...

— Бусагъат, — деб челекни алыб Чу суугъа атылдым. Кюн экиндиге джуукълашады. Сууну дженгил келтириб, анама тутдум...

Анам энтда ичмейди. Бу Къобан суу тюлдю дейди. Мен а уллу сууланы барына да Къобан дейдиле деб тура эдим...

Эгечим энтда келмейди. Мени кёзлерим мен къарайма дегенликге ма ары, ол печь юсюнде ётмекчикге къарайдыла да турадыла. Эгечими юлюшюне мен а ёл-

сем да тиерик тюлме, кьюру бир бурхучукъ, бир да бурхучукъ алайым ансы...

— Суу!

Энди не сууну берирге билмейме. Ол къайнагъан сууну береме — тилине джетдирди да къойду...

Ауругъан а бусагъатда Къобанны кёреди, кесини туугъан Къобанын. Ма, аны тик джагъасында сюелибди. Толкъунла гюрюлдетиб мазаллы ташланы аудуруб барадыла, тёрт джанына суу тамчыла чачыладыла. Къобандан бютеу ёзен да гюрюлдейди. Бу татлы сууну ичери келеди. Джагъадан эниб барады. Барады. Барады. Суугъа уа джеталмайды. Суу! Суу! Суу! Бир уртлам этсем, алгъынча кийик сау боллукъ эдим. Бир уртлам! Ичере керекме! Ичере. Джангыз аузум бла бир! Сора сабийле анасыз къаллыкъ тюл эдиле. (Кесин а кюлакъгъа да алмайды). Бу насыбсызлагъа ана къалай бек керекди! Ах Къобан суудан бир уртлам этсем, сау боллукъ эдим! Бир уртра-а-ам!..

— Суу!—деб анамы кычырыгъына уяндым. Оу анам бир тюрлю болгъанды, къоркъгъан этеме. Къалай этейим?! Энтда биягъы сууну берейим...

— Суу! — деб ауругъан джабышхан эринлерин бир биринден кючден айыра айтды. «Сау боллукъ эдим, кызычыкъланы аналары боллукъ эди»...

— Суу-у-у!

Хоншуладан биреуню чакъырыгъа чабдым. Трифониха, халкъ джауладан да Айшат бла Мариям джетдиле. Анамы больницагъа элтирге эркинлик болса анам сау боллукъ эди. Бизни анабыз боллукъ эди...

— Суу! — дейди анам хаман. Биз анга Чудан, кьюудан, къара суудан тутабыз. Унамайды..

— Суу! Къобан суу!..

Ой Къобан, ёмюрюнг саркъаса, бери уа джетелмейсе! Сени сууунгдан, джангыз бир уртламынгдан, анам сау боллукъ эди. Фельдшер да джокъду чакъырыгъа.

Ол ауругъанны, халкъ джауладан бир ауругъанны, эркинликсиз больницагъа ашыргъаны ючюн, онбеш суткагъа къайры эсе да ашыргъандыла дейдиле. Бу къатынла да не этерге билмейдиле. Трифониха ачха да болса, самолет да болса къобан суугъа иерек дейди, алай а экиси да джокъдула.

— Суу! — дегенлей турады ауругъан а, неда этсинле табсынла. Анга джашаргъа керекди, онгсузлары ючюн, ма ол къоркъуб къараб тургъан тогъузджыллыкъ джарлычыкъ ючюн джашаргъа керек болгъанын адамла къалай ангыламайдыла?! Ол джашаргъа керекди, аны ючюн а — къобан суудан бир уртлам! Джангыз бир уртлам! Туугъан сууундан, тау хансланы ийисин кесинде тутхан, Минги Тауну буз суугъун тас этмеген Къобан суудан, бир уртлам. Джангыз бир уртлам...

— Суу!

Оу, неди? Анам не этеди?! Ышарады. Джарыды. Къалай насыбды! Энди джашарыкъды! Эгечим бир келе кирге эди.

Барыбыз да анамдан кёз алмайбыз. Мен къууанама. Айшат зат а нек къууанмайдыла?! Анам ышарады, джарыгъандан джарыб, барады. Кёзлери къысылыбдыла.

Анасы уа... Анасы...

...Ол Мусса бла Аскерни кириб келгенлерине къуанады. Ышара, ышара келедиле. Бу юйчюкню толтурдула. Мусса киргенлей огъуна анга кесини котелокчукъундан Къобан сууну тутады. Бир къолу бла ауругъанны башын ёрге тута, бир къолу бла да котелокчукъдан суу ичиреди. Бир котелокчукъну бошады, энди джашыныкындан ичиреди. Ауругъан ичгенден ичиб барады...

Мен анама чабама. Тамагъы алай тюрлюле нек этеди? Эринлери трубкачыкъча... Кёзлери бир тюрлю джанадыла. Бетинде бир тюрлю бир рахатлыкъ танылады... Мен джылаб юсюне мыллык атама, къатынла мени иймейдиле. Трифониха мени кесине къысыб башымы сы-

лайды, сылайды. Ах мен джарлы, анам не зат эсе да ичгенча этеди. Не зат ичеди?! Мени кезлерим кермей тохдагъан болурламы? Керти да иче болурму?! Ичеди, ичеди. Къарыулудан къарыулу бола баргъанча, орундан башын келтюргенден келтюрге барады. Хауада не зат эсе да биз кермеген бир затха башын салгъанча этеди...

... Къалай кючлю къолунг барды, Мусса! Ол къол бла уруш этмей, тауда бичен чалыргъа керек эди, бизни колхозда бусагъатда адам къол джетмейди. Экибиз да алгъынча ишлербиз, Мусса, биз бир ишден да къоркъмагъанбыз. Къалай иги этдинг меннге къобан суу ичиргенинги! Айтаем да, бир уртлагъанлай сау боллукъма, сизге къайытырыкъма деген эдим да, джанымла. Къобан джашау береди. Бери джууукъ келигиз, джанымла, башымы кекюрегигизге салайым...

Анам башын неге эсе да салады, алай а кёб болмай кирген тётя Маша аны кесине къысды. Мен джукъ да ангылаялмай къарайма. Анамы эрнинде бир тюрлю ышарыу бузлады...

Башын энди акъырын сагаллагъа салдыла...

Мен энди анасыз болгъанымы билдим. Джыламукъларым нек эсе да тегюлмейдиле. Эгечим энтда келмейди... Ашхамды...

* * *

Бизге тиширыула джыйылыб танга дерн олтургъанлай чыкъдыла. Мариямны бизде джюрегине кирди, ачдан киргенди дейдиле. Эгечим энтда джокъду...

Эртден бла анамы тиширыула басдырдыла. Эгечим энтда джокъду. Артда уа хапарын айтдыла. — беш километрден тышына чыкъгъаны ючюн тутуб къайры эсе да ашыргъандыла дейдиле. Джууургъанны аушдуралмаса бармай не этерик эди... Бизни юйде энди джангыз бир халкъ джау къалгъанды — ол менме. Атам бла Аскер халкъны джаулары тюдюле — ала Атаджурт ючюн, Сталин ючюн къазауат этедиле...

Къобанны джагъасында сюелеме. Мен аны кърмегенли онюч джыл болады. Шофер меннге шашхынлыды деб тура болур: кепюрге барыб сюелеме. Анамы сѣзлери энтда эсиме тюшедиле, орунга тюшгенлей огъуна айтхан эди:

— Мен къоркъгъан бир зат барды: сиз къайытырыкъсыз, мени къабырым мында, сизден узакъда, къалыб кетер деб къоркъама.

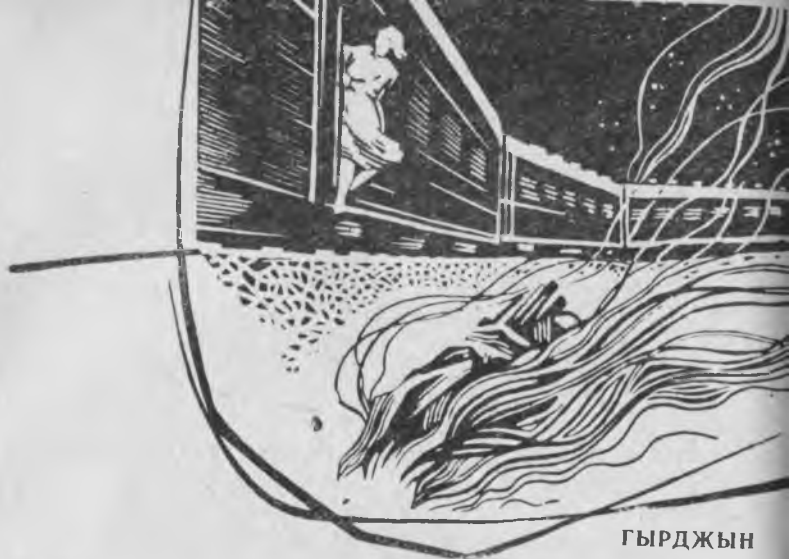
Мени экинчи анам, тетя Дуся, Трифониха, къабыргъа къарарыкъды. Мен аны билеме. Биз экибиз да барыучан эдик.

Къобан барады, ашыгъыб барады. Ол, аны адамлары анга къайытханларын, кѣб къыйынлыкъ чегиб, алай а джашаргъа, ишлерге уллу талпыулары бла къайытханларын, хар кимге да айтыр ючюн ашыгъады.

Мен Къобандан кѣз алмай къарайма. Аны суу тазады. Аллай ичерим келеди, алай а къоркъама. Бек къоркъама. Ишсем а къуру кесим ючюн ичмей, экибиз ючюн — анам бла кесим ючюн, анга талпыб, ичерге табмай къалгъанланы бары ючюн да ичерге керекме...

Москва, 1963.

ГЫРДЖЫН

Кызгъа гырджынны юсюнден сѣлешуню бизде айыбха санайдыла, алай а сѣлеширге керек болса, сѣлешмей не этериксе?!

Сѣз ючюн, ма бюгюн да мени кѣзюмю аллындан, папирос къагъытча ол саз гырджын, сегиз туурагъанчыкъгъа юлешиниб тургъан саз гырджын, кетмегенди. Гырджынны джанында — джетиджыллыкъ къызчыкъ Къуру кѣзлери, гырджыннга кирпич къакъмай къараб тургъан кѣзлери, болмаса аны джугъу барды дерик тюлсе. Ол тукъум къарау табадан бу джукъа гырджынчыкъны огъай, тауланы, таб Минги тауну да кесине тартыб, орнундан тебдирир эди...

Ол кюнледе алай эди. Ол кюн меннге джер шар мазаллы бѣчке болуб, аны башына гырджыны бла бир мазаллы таба джабылыб тургъанча алай кѣруне эди. Ичин де уа мен. Мен ол гырджыннга джетиб алыргъа боллукъ эдим, алай а къолум кѣлтюрюлмей эди, къолуму уа

кёлтюраллыкь эдим, алай а кёлтюрюрге боллукь тюл эди...

... Купеде мени нёгерлерим кюнорта ушхууур ашаргъа джараша айланадыла. Мени да чакъырадыла, ашарым а келмей — мени кёб болмай озгъан кюнлерим мени бла энчи къалыргъа излейдиле, ма къолумдан тартыб купеден чыгъарыб барадыла. Мен да, арысам да, бойсунуб чыгъыб барама...

— Да ма чыкъдыкь, озгъан кюнлерим, олтуругъуз, ма шиндикчик, мен терезени джанында сюелейим. Кишини джунчутурукь тюлбюз. Айтыгъыз, менден энди уа не излейсиз? Ахырысы, былай тюзюн айтсакь, неге керексиз, ха? Оздугъуз, кетдигиз. Бююн кюннге къарачыгъыз терезеден: артда къаладыла, огъай, бош айтама, къалмайдыла, бизни бла чабыб барадыла алтынча будай сабанла, субай санлы акъчегбен къайынла аммачукга эте келедиле... «Субай санлы къайын терекчигим» деб кесими юсюмден ненча эшитген болурма...

Майна, темир джолдан узакъда уа—таулача терриконла. Алай а мен ангылаялмайма, кёмюр чыгъарыу кёбден кёб бола барады. Кёмюр чыгъарыуда джараусуз топракьны алай къалаб таула этиб барсала, сора ала къаллай бир джерни аллыкъдыла!? Ма энтда сабанла, сабанла, сабанла. Бу экспресс поезд не дженгил бара эсе да, сабанланы озалмайды. Алада мычъмай комбайн ойнаб башларыкъды — алтын бюртюкчеча будай къуюлуб тебрер. Мени сартын, мюрзеуню алтын бла бош тенглеширдиле, тенглеширмей бир да амал болмаса, анга дюн-дунияда болмагъан бир сёз табаргъа керек эди, ёзге уа анга тенглик этер зат джожьду.

— Да энди болдуму олтургъаныгъыз, озгъан кюнлерим? Сизни атыгъыз джашауду, сиз джашауну бир кесегисиз, мен аны билеме. Бусагъатда былайда бир кесек чёкдюгюз эсе уа мени энтда биртегизге элтирге чёкенигизни билеме...

... Кёзюмден ол бир кёзле чырта кетмейдиле. Уллу кёзле. Ол кёзле меннге, кеслерини уллулукълары бла Минги тауну этегинден башланган ёзенни барын толтургандыла. Ала болмаса бу тегерекде джукъ джокъду—не чегет, не тау, не шууулдаб ашыгыш баргъан Къобан, не кёк. Бары ол эки кёздю. Мен кёрген къуру ала эдиле, кирпик къакъмай меннге къарагъан ол эки кёз... Тенгим да, мен да колхоз бригададан элге, юйюбюзге, келе тура эдик. Экинди тугел болмагъан эди. Улоу джолчукъда мен аллында, тенгим мени ызымдан барабыз. Алда мен—аузумдан сёзюм чыкъмай, мьдаха. Джолчукъмени аллымда чынгаб, джортуб барады. Бир-камсык сабийча, кёкенлеге бугъа да сора аланы орталарындан мени кёзуй, тилин чыгъаргъанча, чыгыб аллымы сакълайды. Мен аны джетер-джетмез, биягъынлай чынгай-чынгай кетиб, тёнгереб тюшгенча, чегет дуппурчукъдан энишге тюшюб, сора мен аны джетгинчи суучукъгъа кириб джуунуб, ол джанында меннге ышара, мени сакълайды. Меними? Огъай, тенгими да, алай а мен ол кюнледе не аны, не башханы кёрмей эдим...

Джолчукъ а таб мени джарытхан да этди, камсык джолчукъ, «Менден чыкъмай, мени бла бар» деб ол меннге алай айтханча барады. Таб айтханыча, андан башха бир джертин да бараллыкъ тюлсе—Къобанны тик джогъасы — бир кыйыры, бир кыйыры да салыныб тургъан мазаллы къаяла. Джолчукъ кьоркъгъан, юркген да этмей джарыкъ барады, меннге ишексиз бол, мен сени уллу, керти джолгъа алыб барама дегенчады. Келтирген да этди...

Бир джанындан — мени.

Экинчи джанындан да — Аны.

Алай бла бизни бир бирибизге тюртюб, кеси да джортханын кьоюб, бу болумну арты неде тохдарын билирге суйгенча къулакъ салыб сирелди...

Андан, джолчукъ баргъан джанындан, мен Аны келетургъанын эследим. Тикчикден бери чыкъгъанлай ол ызына туракълаб, сабыр болду, огъесе мен кесимми болдум сабыр, билмейме.

Айтыргъа, ол заманчыкъ сау бир ёмюр тенгли бир кёрюндю...

Ол келеди. Алгъа. Джалламай.

Мен да барама. Алгъа. Джалламай.

Джолчукъ энди табалагъанчады: энди кёрейим къалай этерик эсегиз да! Менден тышына чыгъар амалыгъыз джокъду—мени кенглигим къуру эки аякъгъады, дейди.

Къуру эки аякъгъа...

Ол джанындагъы бир атлам этди.

Мен да этдим.

Аны къарагъаны къуру меннгеди.

Мени да къуру ангады.

Атлам. Энтда бир.

Болду. Энди атлар джер джокъду. Не анга. Не манга.

Ол тохтады. Мен да тохтадым.

Арабызда джолчукъну бир кесеги. Ол бизни тюбюбюзден ёрге къарай, къалай этерикдиле деб ашыгъыб сакълайды. Мени артымда—тенг къызым. Аны артында—уллу джолну бир кесеги...

Мен кёрген къуру кёзледиле. Кирпик къакъмагъан мазаллы кёзле. Ала кеслерине кёкню бютеу кёгю бла мындагъы хауаны кёгюн алгъандыла, алай а Минги тауну сууугъун да алгъандыла. Аланы ичлеринде мен кесими кюзгюдеча кёреме деб акъылым алайды. Майна, ала да мени кёзлерим. Ала да анга дунияны джабхан болурламы? Майна мени кёзлерим, тюз былайчыкъдагъы чёртлеуюк бояулу. Айтханымча, аны кёзлеринде кесимикилени кёргенчама. Майна, ачыулу кёзлерим, тенгиз

тенгли бир джыламуць тѣгерге хазыр кѣзлерим. Огъай, мен анга кѣз тамчымы кѣргюзтмем! Не этейим да сора?! Былай бла кѣбге бараллыкъ тюлсе. Кѣзле кѣзледе. Джюрек кесини ишин этеди; сагъышла боранда къар бурчакъла къатышханча къатышыбдыла, алай а къолум, онг къолум, кеси аллына ёрге джѣнгил кѣлтюрюлюб, аллымдагъы адамны джаягъына салды...

Энди уа джолума барыу къыйын болмады—аякъларым кеслери кетдиле. Бир аягъым аны аягъын баса, юсю бла атлады. Мен сора бир джары да бурулмай, аллыма, джолума, кетдим. Ол а къолун кѣлтюре келиб, дагъыда энишге ийиб къойгъанын эследим.

Сан этмедим. Тенгим ызымдан не затла эсе да айта келеди — меннге уруша эсе да, огъесе иги этдинг дей эсе да билмейме. Мен эслеген, джолчукъ биягъындача чынгай, камсыклана тебрегениди.

Энди башымда бир тукъум бир сагъышым барды деб билмедим, кирпик къакъмай меннге къарагъан кѣзле да энди кѣзюмден кетдиле. Мен сезген, аны сакъалыны зыбыр тюгю чанчылгъанча, онг къолуму къызгъаныды...

Джолчукъ бла биз дуппурчукъгъа ёрледик, дагъыда эниб таш тѣшелген уллу джолгъа чыкъдыкъ. Бизни юйюбюз да аны джанындады...

Былай нек болады экен — не сен ураса биреуню, не да сени биреу урады. Урмай джашаргъа амал бола тургъанлай...

Урсанг а джюрекни ачитхандан эсе, этни ачитхан игит да игиди...

Купеге кирирге керекди.

Ичиндеги нѣгерлерим кюнорта азыкъгъа джарашхандыла. Мени юч нѣгерим да къолларына бирер кесек тауукъ этни алыб, нени эсе да юсюнден джарыкъ хапар айтадыла. Столчукъда болмагъан ашарыкъ джожьду. Ортасында уа—тѣгерек орус ётмек.

Мени олтуртхунчу кьоймадыла. Эки джашны кьайсысы эсе да бири меннге терезени джанында орун кьойду. Ол джарыкъ адамланы кьатларында мыдахлыгьымы танытмазгьа кюреше, мен да кьабаргьа узалдым. Бизни тёртюнчю нёгерибиз—уллайгьан орус тиширыу, уллу тегерек ётмекни кесине тартыб, туурай башлады. Ётмер а асыры джумушакьдан бычакь джетер джетмез кесилиб барады.

Хар замандача, бу джол да, мени кёз аллымда ол мени кесине тартхан, алай а кьолуму тийирелмей кьалгьан, ол биягьы гьырджын турады. Ол кюнледе мени бла ол гьырджынны арасында — ауруб джатхан анам, гитче эгешчигим, кьарт анам сюелиб эдиле. Ол эм арт гьырджыныбыз эди — юйде андан башха бир хулгу ун кьалмагьан эди.

Ол кюнле урушну кьыйын кюнлери эдиле.

Гьырджын арты. Мен, джетиджыллыкь кьызчыкь, кьалгьан унчукьну сибириб, гьырджын этиб, ауруб тургьан анам бла сабий эгешчигиме, кьарт анама юлеширге керек эдим. Аны бла бирча, ол гьырджыннга кесим тиймей кьалыргьа кесимде кьарыу да табаргьа керек эдим. Билмейме, ол кьарыуну кьалай табалгьан эдим...

Поездде—узун джолда башынга келмеген зат джокьду. Алай а беллау айтханча поездде джукьларгьа да иги болады. Ма, биягьы кьол, мени онг кьолум чьрт джукьларгьа кьоймайды. Андан бери неллей бир заман кетди, алай а бу кьолгьа юренелмейме — киши кьолчады, огьай, киши кьолча деб бош айтама — кьолумдан кёлум чыкьгьанды...

...Да, ол ингирде мен юйге келдим. Ол кюнледе мени мыдахлыгьымы анам биле эди, мени джюрегими джазаргьа кюреше эди. Алай этгенликге уа кеси менден эсе бек ачыб эди.

Анам хычышла бишире тура эди. Хоншубуз Сосланнга кьызчыкь тууб аланы алгьышха элтирге. Игитда

дейсе, бизде гырджындан иги саугъа, огъай, саугъа тюл, андан огъургъа саналгъан не барды! Гырджын, не тюрлюсю да, не зат ундан да насыбны башына саналгъаны къалай иги ышанды!

Сосланны къызчыгъына тойну, оюнну уллу этерик болурла. Игитда дейсе. Алгъынлада тойну, оюнну джаш тууса этгендиле, энди уа ал сабийге къуру да этедиле.

Той, оюн... Унуталмайма... Къайдан унутхун...

Аш юйде ол ингирде, кесиме чёмюшчюкге джангы ауланган сютбашыны къуюб, къызыл бишиб тургъан гырджындан да бир туурагъанны сындырыб, башха юйде олтургъан да этмегенлей, ауузланыб башладым. Мени аллахым! Гырджынны биягъы къолума алыб турама! Эрлей сол къолума алыб сютбашы бла андан кёзюу кёре, къуру бир къолум бла ашадым. Эки кёзюм терезеге къараб тургъанлыкъгъа джукъ кёрмейдиле.

Джукъ да кёрмейме. Мени тенглерим Даута бла Сеир бир бири къолларын тутуб ишден келгенлерин да, къызгъылдым мазаллы кюн тауладан ол джанына аууб, тамблагъы кюнню ариу болурун таныта, артында сейир бояуланы къоюб кетгенин да кёрелмедим. Кёреедим, кёрмей эдим. Кёзлерим кёргенликге, эсим ангыламай, кесими къайгъыма кетибме.

Къысхача, мени кёрюу къарыуум болса, уллу тау элни экиндини аллы бла джашауун кёрюрге боллукъ эди.

Мен кеси кесимде, не эсе да, бусагъатха дери болмагъан бир шартымы ангыларгъа юреше болур эдим дейме. Ол адамны, эркишини, джаягъына ургъанымы сагъышын этмей эдим, огъесе этергеми суймей эдим, къайдам. Да сора нени сагъышын эте болур эдим?! Кесими сыйымы юсюнденми? Огъай, аны юсюнден да энди сагъыш этмей эдим. Да сора неге? Неге да эте болур эдим. Джашауума эте болур эдим. Алай а мени джылымда джашауума сагъыш этерча да

не. Айхай, алай айтханым ючюн, сагъыш этмей не этгин, джашауунг бузулса...

Ол кече мени кёзюме кълалкыу кирмей чыкълдым. Ишден келген къларнашым бла эгечим джукълаймыды деб башымдан джуургъланны ачыб-ачыб да къларадыла, алай а джукъламагъланымы алагъла да билдирмедим. Бу арт кёзюуледе бизни юйде бары да мыдахдыла — меннге болгълан зат барына да бек ауур тийибди, алай а мыдахлыкъларын меннге билдирмезге кюрешедиле ансы.

Мен тешилиб орунга киргенлей, биягълы кълолум эсиме тюшюб титиредим—кълолум мени бла бирге джуургъланны тюбюнде тура эди! Бери чыгъларыб джуургъланны юсюне салдым—алай турса мени этиме джетерик тюлдю. Бу кълолдан быллай бир нек кълоркълама экен?! Кълоркългъланмы этеме да?! Джийиргенген эте болурмамы? Мен ёмюрюмде итни да кълакъламагъланма. Кълалай алай эсе да кълолуму кёрюб болмайма. Сейир тюлмюдю. Ёмюрюнде бир таулу тиширыу бир эркишини кълакъламагъланы ючюн болурму?! Тиширыугъла кълол кёл-тюрген эркишиле уа болгъландыла. Алай этген эркиши кесини тиширыудан къларыусулугълун кёргюзеди. Аллай эркиши кесини кълолундан джийиргене да болмаз...

Кече танга дери мени джукълум мени унутуб, кълайда эсе да айланыб турду, мени эсим а болгълан затланы чакълыргъланлай танга чыкълды...

Ма бюгюн, Сослангача, эки джылны мындан алгъла бизни хоншубузгъла сабийчик тууду. Ал сабийчик. Бютеу эл ала бла бирге кълууана, сынджыр салгъланча алгълышха барады. Корзинкалада, сеткалада, чыммакъл акъл джанджаулукъллада бары алагъла гырджын элтеди. Гырджын —

отда бишген,
духовкада бишген,
джауда бишген.

Гырджын —

ичине гакгы, бышлакъ, халыуа саллынган.

Гырджын —

төгерек, ючкюл, тюрлю-тюрлю оюулары бла.

Гырджынны чыгъара:

— Бу гырджында ненча бюртюк бар эсе, гитчечикни аллай бир насыбы болсун;

— Бу гырджында ненча бюртюк бар эсе, гитчечикни аллай бир тенги, джууугъу болсун;

— Бу юй ёмюрге гырджынсыз болмасын;

— Сизни гитчечигигиз халкъгъа бу гырджынча керекли болсун, — дейдиле.

Гырджын бла бирге сабий кийимчикле да элтедиле.

Сабийни ыйыгъынчы кюнюне джау джибге деб юйню арбазында къазыб мийик столбаны бегитдиле. Аны чынг башына уа оюу тигилген джанджаулукъгъа чырмаб гырджынны, къоз бёркню, аны къатына—малгар тюймеле тигилген эркиши тыш кёлекни, къол керекни, чырмакъ акъ капрондан шарфны да такъдыла.

Столбаны тёппесине уа бу зат ючюн колхоз складдан алынган ёгюз териден этилген манс джибни бегитгендиле. Аны бери тагъардан алгъа талай кюнню челек бла джауда джибитиб тургъандыла. Къайсы болса да джашладан бири аны бла миниб, башында гырджынны алыргъа керекди. Билгенле, анга миниу бир да къыйынды дейдиле, алай а аны къыйынлыгъы джаш къауумну кесине тартады.

Аланы арбазлары бек уллуду, ол арбазны ичи адамдан тыкъ-тыкълама болгъанды. Къалач такъгъан бу оюн кесине къартны, джашны да тартады. Майна, къартла таякъларына сакъаллары бла таяныб, къайсы джигит башларыкъды деб сакълайдыла; огъурлу кёзлери ышара, къарт къатынла сакълайдыла; кёллерине келгенни къычырыб айта, сабийле сакълайдыла. Къызла уа кимден да бек ашыгъыб сакълайдыла — хорлагъан джаш

шарфны алыб кьайсы кьызыны башына кьысар — столбадан шарфны алган джаш аны суйген кьызына халкь турганлай берликди, алай бла, суйгенин халкьны алында ачарыкьды...

Мен да ол кюн ол тойда эдим. Мен да, алайда кьызыланы барысыча, кьоркьуу бла умутну ортасында ол затны сакьлай эдим...

Башланды. Биринчи болуб джау джибге колхозну шоферу Исмаил барды. Кьобузчу Айшат эрлай бу болумгьа тыйыншлы тартыуну согьуб башлады, аны бла бирча, кьобуз бла Исмаилны атын айтдырады.

Исмаил ашыкьмай кесини чыммакь акь келегин теши. Аны сакьлаб турган джаш келекни кьолуна алды. Исмаил биягьынлай ашыкьмай шиндикге олтуруб кьара туфлилерин, чындайларын да тешиб, кьолларына тьокюрюк мылы да этмей джибден тутду. Аны бир джангыз кьымылдауун ычхындырмай, солууларын алмагьанча хар ким алай кьарайды. Бары сакьлайды. Исмаил бла джибни бир бирине эзеулуклерин сакьлайды. Исмаил джибге бой бермейди. Джиб да Исмаилгьа бой бермейди. Аякьлары таядыла. Кьоллары таядыла. Аны бетинде, инбашларында (майкасы джабмагьан этинде) тери чирчик-чирчик чыкьгьанды, алай а ол тёрт-беш метрден ёрге чыгьалмай, тамам кьарыуун тауусуб джерге тьюшдю. Бир уллу аманлыкь этгенча адамлагьа кезюн келтюрелмей, джерге кьарагьанлай, бет-кьол джуаргьа ичкери кетди. Кьобуз а ызындан керти да ыйлыкьдырырча бир муал, бир кьолайсыз тартыуну согьады. Тюзю, тартыу деб да айталлыкь тьулсе анга — не зат эсе да бир селеке тауушладыла.

Алай а ма бир башха джаш тешине айланады. Ол Асланды. Чабан. Кьобуз ол сагьат биягьы джарыкь тартыуну согьуб башлады. Аслан да ол джашча тешиниб, ёрлеб тебреди. Джибни джалан аякьларына чырмады, алай а джиб да, аякьлары да таядыла. Джибни кьолла-

рына чырмайды—чот биягъынлай болады. Сылджыраб, кесин тыялмай джерге тюшеди, дагъыда ачуудан бой бермей, ёрге биразны кёлтюрюледи. Исмаилдан сора да джибни джаугъа ургъандыла. Не этди эсе да Аслан биринчини озду. Ол бираз кёллю болгъан болур эди—джангыдан кесинде къарыу табыб, къалай этди эсе да мийикге чыкъды. Къобузчу къобузну дженгилден дженгил согъады. Ма, Аслан энди чынг башына чыкъды. Майна, къолу джанджаулукъгъа джетди. Тешди. Тюшюб келеди. Джерге тюшдю. Къобуз да, халкъ да къууанч аллыдыла. Хар ким харс урады. Аслан джанджаулукъ бла гырджынны алайдагъы шиндикге салыб, беткъол джууаргъа, кийинирге кетди.

Кирсиз болуб къайтды. Джанджаулукъ бла гырджынны эки къолу бла тутуб, кёзлери бла кимни эсе да излейди. Табды. Алайда эм къарт тиширыуну табды. Анга энишге ийилерек болуб черс берди. Аслан юдегиледи, ол себебден ол гырджындан башха джукъ алмады.

Сора къарт къатынны аллына сюелиб былай деди:

— Сен элни анасыса. Гырджынны багъасын сен кимден да иги билесе. Ма, джаным, не суюсенг да эт.

Кёзюме кёрюне турады — къарт тиширыу къалай эсе да ол сагъат джаш болуб къалгъанча, белин да тюзете, адамлагъа жарыкъ кёзлери бла къарады. Билер билмез къалтырай тургъан кёллары бла гырджынны алды, ачды. Ол гырджын бюгюн да кёзюме кёрюне турады: уллу тегерек гырджын, кыб-кызыл бишген джумушакъ, будай гырджын. Ол да бу къууанчха къууанганча, бетине кызыл ура болур эди дейме. Тохда, бу уа неди? Къуанч гырджынны къатында ол эртдеги гырджын, мени кёзюмден кетерге унамагъан гырджын. Аны сазлыгъы—бишерге къоймагъанлары ючюндю; джукъалыгъы уа — ун болмагъаны ючюн! Майна, кёлекгеча, ол джыллада айланган бушууну кесича. Нек унуталмайма мен ол гырджынны быллай къууанч кюнлөде да...

Ол сазбет гырджын мен къарт тиширыуну сёзлерин эшите башлагъанлай кёзюмден тайды.

— Сабий тууса, гырджын бла алгъышлайбыз. Қъыз эрге чыкъса, джаш къатын алса да гырджын бла алгъыш этебиз. Адам ёлсе да гырджын бла къайгъысёз беребиз. Балаларым, таулуну гырджындан башха джугъу болмай этмейди алай. Гырджыны болгъанны неси да болады. Ма къыркъ джыл, таулу эркин гырджын ашагъанлы. Аны неси да, аллахха шукур, барды, алай а гырджынны сыйы бир тукъум бир затда джокъду да бизни бу огъурлу адетибиз аны ючюн барады. Насыб гырджындады, нек десенг, адам улуну къыйыны гырджыннга киреди. Шохлукъ, къарнашлыкъ да гырджынны юсюндеди—аны бирикген къолла этедиле. Аузугъузгъа бирер джетдиригиз, балаларым, бу гырджынча насыбгъыз кёб болсун.

Эсимдеди, гырджынны тууаргъа тиширугъа болушдула, сора хар адам аны аллына барыб, бирер кесекчик къабыб, керти да ол сагъатлай насыбына насыб къошулгъанча кесин алай кёреди.

...Сен да къабхан эдинг, менден кёзюнгю айырмай къабхан эдинг, алай а мен сени алай нек къарагъанынгы ангылаялмагъан эдим...

Мен да къабхан эдим. Қъабханлай, керти да насыблы болгъан эдим...

Дагъыда оюн башланды. Қъобуз согъулду. Столбаны къатына энди башха джаш, Ахмат, барды. Джиб бла кёб къазауат этди, алай болса да минди. Ол, джелде тарала тургъан акъ шарфны алыб тюшдю...

Халкъда тёзюм къалмагъанды: кимге берликди экен шарфны? Қъайсы къызгъа?

Ахмат шарфны берди. Манга. Хар ким бизден кёз алмай, харс ура, къарайды. Қъобуз джарыкъ тартыуну согъады. Мен джунчудум. Бетим кюйюб барады. Джерге кириб кетерлей бир болгъанма. Игитда дейсе,

халкъны аллында сени сюеме деб кычырмагъанлыкъ-
гъа суйгенин билдирсе! Къайсы эсе да шарфны мени
башыма атды. Мени бурмаракъ чачым аны унамагъанча
кёлтюрюб, башыма джарашыргъа кьоймагъанын сезе-
ме. Джюрегим а чыгъыб кетеди дерча алай урады. Аны
ургъанын мен кесим бла ол шарфны берген болмаса,
киши эшите болмаз, алай а эшите да болурла, къайдам.
Биз экибиз, айхай, тебсерге да керекбиз. Къобузчу эм
аламат тартыуун согъуб башлады. Ахмат бла мен чыкъ-
дыкъ. Адамла джаллаб, тебсерге джер кьойдула. Харс
уллуду. Бираздан Ахмат бла мен тебсеуге асыры джа-
рашхандан дуняда биз экибиз болмаса адам джокъча
кесибибизге алай кёрюнебиз. Дуняда экеулен барды: Ол
меннге, мен — Анга. Экибиз а — тебсеуге. Хы, бизни бла
дагъыда—къобуз. Къобуз бизни кыыздыра, аякълары-
бызны бизге дерн ёмюрде бир киши алмагъанча алай
алдырады. Мени башымда шарфны учлары мени ызым-
дан соулюе, мен кымылдагъанча кымылдаб джетди-
ралмайла. Биз бир бирибизге джууукъ барсакъ, шарф-
ны учлары Ахматны бетине джетедиле. Биз экибизни
арабызда уа кьуру—шарфны дженгил къанатлары. Ах-
матны бетине джетиб ала меннге къайыта, аны джы-
лыуун, неда кьуру да ышара тургъан эринлерини ыша-
рыуу меннге келтире болур эдиле. Мени да эрнимден
ышарыуум кьурумагъаны аны ючюн болурмеди?! Игит-
да дейсе! Аллаий джаш! Чырайлы, суйюмлю, иги. Аны бе-
тине кёзюм джетсе, кесими да ангылайма. Кёзлери джа-
рыкъдыла. Аланы жарыгъанлары мени кёзлерим джа-
рыгъанлары ючюндю. Ол ышаргъанлай, кьуанчдан джа-
рыгъанлай турады, алай эсе уа — мен аны бла болгъа-
ным ючюндю. Кёзлери: «Суусуратым, дюн-дуняда сен-
ден аriu джокъду» дейдиле. Мен да ийнаныбма. Мени
иничге табанлы туфлилерим кеслери алларына мени
алыб барадыла. Анга элтедиле. Кьуру анга. Къаб-къара
бурма чачым энди шарфны иймей тыяды. Мени кюйюб

баргъан джаякъларым шарфны кюйдюрюб къоярла да?!
Ахмат бла мен мени шарфымы къанатларында — на-
сыбны къанатларында, учуб кетерик болурбузму?!

Биз энди стемейге берилген заманны озуб барабыз.
Къояр заманыбыз эртде болгъанды. Алай а тохдамай
тангнга дери да тебсерикбиз. Бизни ызыбыздан быллай
сёзле джетедиле:

— Была тамам бир бири ючюн джаратылгъандыла...

— Къалай бек джарашадыла!

— Ахмат биледи кимни сайлагъанын!

Меннгеча, Ахматха да, бу сёзлени татлы тийгенлерин
сеземе. Аны ала кёзлери, ол сёзледен бютюн да ала
болгъанчадыла. Аны ариу сюеги къуш учханча тебсеуде
учады.

Алай бла бютеу элни аллында ол меннге суймекли-
гин ачды. Мен а? Ол кюннге дери да мен аны таный, би-
ле эдим. Биз бирге окъугъан эдик. Школда мени тенг-
лерим мени джазыучу деб къозуучан эдиле. Мени
джукъчукъла джазаргъа кюрешгеним ючюн айта эдиле.
Мен а алай айтсала суймеучен эдим. Сен алай болма-
гъанлай айтсала, меннге ачыу болады. Бир джолда
меннге алай айтхан бир джашха Ахмат мени ючюн бек
къаты урушхан эди, джетдирген да этген болур эди
дейме...

Орта школну бошадыкъ. Мен колхозда полевод зве-
нода ишлеб башладым. Ахмат алгъы бурун суу ташыу-
чу, артда уа — полевод бригадирни помощниги болду.
Заочно окъургъа да сельхозинститутха кирди...

...Джукълалаялмайма. Купеде бары джукълайды. Ме-
ни кёзюме уа къалкъыу кирмейди. Терезени тышында
джулдузла ойнагъанча кёрюнеди. Джарыкъдан, лам-
почкаладан боладыла ол джулдузла. Ол джулдузла
джолну узуну мени бла барадыла—джулдуз джол...

Ахмат меннге къагъытчыкъла джаза турду. Керти
джюреги бла суйгенине ант эте эди, бир юй болайыкъ

дей эди. Мен ол затны суймеймедим да? Кече, кюн да экибиз къалай джашау этерибизни оноуларын къура эдим. Мен аны сие эдим. Анга ийнаныб эдим. Кенгирекден болса да ол кесини ышарыуу бла мени джюрегими джылытмагъан бир кюню кете болмаз эди.

Сау эл бизни тоюбузну сакълайды. Хар кимни ауу-зундагъы олду. Эки джанында да атала, анала огъай демейдиле. Алай а бары да оюлду...

...Былтыр джылны къачы тюшдю. Мени звенону джеринде ёмюрге болмагъанча кёб нартюк битди. Биз, звенону членлери, джыйырма кюн бла кечени сабандан чыкъмагъанлай кюрешиб нартюкню джыйдыкъ. Кюн ариу заманда бир бюртюкню джерде къоймай джыяргъа керек эди. Алай бла джыйырма кюннге мюргеуню джыйдыкъ, ол кёзююню ичинде Кюн бизден алгъа бир джангыз кюнню къобмады.

Мюргеуню джыяргъа колхозгъа шахарчыла да болушдула. Микроскоп бла къарасанг да джерде джукъ табмазча колхоз мюргеуюн алай ариу джыйды.

Хар не джыйылыб бошалгъандан сора колхоз кесини алчылары бла бирге мени да алчыланы кенгешиуюне ийди. Поезд бла барабыз. Къалай игиди, къыйынына къууанган! Къалай игиди багъалы адамы болгъан! Ахмат! Ол энди районда ишлейди. Заготзернону тамадасыды. Джаш ишинде кёлтюрюлюб тебрегенди. Джаным, наным, игим! Дженгилде бир юй боллукъбуз. Институтларыбызны бошасагъ а, къалайы таб болса, алайда орналырбыз...

Поезд бла барабыз. Тенглеринг бла ишлеген, джюрген да къалай игиди! Сёлешгенибизни, кюлгенибизни тохдатханлай кёзюме Ахмат кёрюнеди. Ала кёзлери меннге кюледиле, бурма башын джелчик сылайды...

Ма бусагъатда да мен терезе таба олтурдум. Мюргеую джыйылгъан сабанны башында къанатлыла учуб

айланадыла. Төгerek айланыб, сабаннга кьонуб, сора тамам насыбча, учуб кетедиле...

Поезд бир гитче станциячыкъда аз сабырчыкъ болду. Алайда бир тютюнню эследим. Юй кюеди деб акъылым алай болду, алай а тютюнню мазаллы нартюк къалаудан чыгъа тургъанын кёрюб, тенглериме да не эсе да бир затла айтыб, эшнк таба мыллыгымы атдым. Чынгаб кючден тюшдюм — поезд тебregen эди. Аны кетгени кьулагъыма да кирмей, солуууму кючден ала, тютюн таба мыллык атдым.

Алайгъа джетиб Ахматны кёргенлей, не айтыргъа билмей сын болдум. Ол адамла бла рахат сёлеше турады. Мени кёргенлей, аллыма чабыб, жарыучусуча бети жарыды. Джукъ билмей тургъанлай мени кёргенине ол да сейирсинди.

Тамагъыма тылпыуум тыгъылыб, ауузумдан сёз чыгъаралмай, биразны турдум, кьолум бла кюе тургъан нартюкню кёргюздюм. Ахматны уа кесиме нёгер эте, кючден-бутдан:

— Ахмат, бу-бу-бу не затды? Мюрзеу кюйюб бара турады! Кел, бир амал этейик! — дедим да анга къарадым.

— Сора сен муну ючюн тюшгенсе поездден, алаймыды? Муну ючюн? Менме мынга ие! — деб ол энди хыны къан алыб, джууаб этди.

— Огъай, сеники тюлдю, сен ие тюлсе, халкъды ие, бизбиз. Аны къалай битдиргенлерин унутханмыса?! — деб джыларым келиб айтдым.

— Мариям, кесинги бош къыйнайса. Аны кьой да бери къайдан чыкъдынг, аны айт. Муну юсюнден (кюе тургъан мюрзеу къалаулары кёзлери бла кёргюзе) мен тамадалагъа билдирликме. Мюрзеуню былай кёб болурун ким биле эди. Андан сора да мени акъылым, мешинала дженгил-дженгил ташыб барырла деб алай эди, ол

себебден къашбакъла этмегенбиз, — деб кесин ариулаб кюрешеди. Сторож башын булгъай, аны сѣзлерин онг-сунмай, меннге къарайды.

— Андан эсе, Мариям джаным, джюрегинги сакъла, ол бизни экибизге де керек боллукъду, — деб Ахмат ышарыргъа кюреше айтды.

— Бу джана тургъан мени джюрегимди. Аны бла бирге башха джюрек да джанмай эсе, сора ол джюрек джангызлай къалса игиди, — деб джыларымы тыя, былайгъа джыйылгъан энди кѣб адамны аллында алай айтъб, кетерге ашыкъдым. Ол да, дунияны башында меннге эм багъалы адам, эки къолун да джансюеклерине салыб, не этгеними кимден да иги билеме дегенча, къалгъанлагъа огъартын къарайды.

Джангурла джибитиб, кюн къыздырыб, энди уа тюбюнден къара кюйюб келген мазаллы нартюк къалаулагъа джюрегим асыры ауругъандан, къараялмайма. Ол кюе тургъан нартюкню аллында уллу терслигим болгъанча, къарасам ол мени бетиме тюркюрлюкча, анга кѣзюмю кѣлтюралмайма. Ол а, дунияны тутуругъу, кеси башына къарыуу болмай, кюе турады. Джюреги кюеди. Ол кесин ышаныб бергенле аны сансыз этгенлерине джюреги кюеди...

Мен поезд тохдаучу джерге ашыкъдым. Ашыгъыргъа керекме. Кенгешиуге дженгил джетерге керекме. Бир мешина нек тюбемейди?!

Ахмат ызымдан джетиб къатымда сюелди. Ол мени аллымдамы, кесини уятыны аллымдамы, кесин ариулаб кюрешеди.

— Билемисе, Мариям, мен...

Мен аны кѣзюне къараялмайма. Насыбха, мени къол кѣлтюргениме бир мешина тохдады. Олтуруб кетдим.

...Ахырысы, ол халкъны байлыгына алай сансыз некди? Мен джюреги къайгъысыз адамнымы сюеме экен! Огъай, ол джангылгъан этгенди ансы, иги адамды...

Аз затмы келди мени эсиме кенгешюге джетгинчи...

Мен барыргъа доклад бошалыб, сѣлешюге кириб тура эдиле. Дженгилде сѣлешсем, нартюкню дженгилде къутхарлыкъдыла дегенча болуб, баргъанлай сѣз тиледим. Сѣз бердиле. Сѣзюмде ол нартюкню бир минут мычымай къутхарыр мадарны этиуню тиледим. Бары мени тюзге санадыла. Сѣлешген заманымда да кюе тургъан нартюкню къатында гырджын, ол бнягъы гырджын, сазбет гырджын, джукъа гырджын кѣзюю аллында сюелди. Аны ючюнмю эди, билмейме, сѣзюю да тыйыла, джангыла, алай сѣлешдим. Къачан къоярыкъды экен мени ол гырджын!?

Кенгешнуден къайтыб келе, заготзерному къатына джетгеникде, биз барыбыз да терезеге джабышдыкъ — тютюн джокъ эди, нартюкню да бек азы къалгъан эди, мешинала алайдан нартюк джюклеб сынджыр салгъанча бара эдиле.

Ахматны уа ишден чыгъардыла. Меннге да къыйынлыкъ аны бла башланды. Элде, Ахмат Мариямны алыргъа унамагъаны ючюн Мариям аны ишден къысдатханды деб сѣз джайылды. Бир къауумла уа ол сѣзге да талай затны къошуб джайдыла. Ахмат а ол адамлагъа «Огъай, ётюрюк айтасыз» дерге кесинде кюч табмады.

Элде мени суйгенлерин, аманнга санамагъанларын мен билеме, алай а не алаMAT адамгъа да бир кир затны айтыргъа хазыр тургъан бир къауум кюру да чыгъады.

Бу затланы барындан сора уа — джолчукъда тюбешиуюбюз...

Джолчукъда тюбел ол кюн ююбюзге баргъанымы кечесинде бир къуджур тюш да кёрдюм: мен джер шарны тюз киндигиндеме. Халым джарыкъды, насыблыды. Къолумда тамам джер шарны кесича бир мазалы гырджыным — къыб-къызыл бишген, кѣбген, джылы гырджын. Алайда бузланы ол гырджынны джылыууму

эрите болур эди экен?! Мени аллым бла менича джарыкъ, насыблы адамла хаман озуб барадыла. Ол мазаллы гырджынымдан бирер кесек кесиб аланы хар бирине береме:

— Къабыгъыз, марджа, бу гырджында мени, мени тенглерими, къыйыны барды, мында насыб бюртюгю барды!

Адамла ышара, ышара аладыла, гырджыныма бир да гитче болмайды. Мени аллахым! Адамланы ичинде Аны, мени джюрегими ургъанны, мен а джаягъына ургъанны, кёрдюм. Гырджын кесеги бла къолум не ары, не бери болмай хауада тагъылганды. Адамла бизге къарайдыла. Сора мен къолуму ызына ала:

— Гырджынны ашарыкъ гырджынны сыйын кёрген адам болургъа керекди! — дейме.

— Тюз айтаса! — деген къб адамны тауушун эшитиб, андан уяндым. Ол джол а Кюн менден алгъа къобхан эди. Ол мени тереземе къабланганды, таякълары уа мени джолчукъ келтирген, таш тёшелген уллу джолну джарытхандыла...

Артада не болгъанын мен кеси кесиме айтмай, бюгюн баргъан заочный сессиямдан къайытсам, башхалагъа да айтырма, алай а ол неге керекди — сынган гырджынны экинчи джабышдыралмазса деб сёз барды.

Декабрь 1963 джыл.

АЙРАН

Мен Москвада джашагъанлы джарым джыл болады. Мында мен хар нени да джаратама: театрлары, мийик юйлени, ариу орамланы. Мында болмагъан зат да джокъду: не суйсенг ол барды, алай а бизни айраныбыз, ол Минги Тауну этегинде этилиучю айран, джокъду. Сютню ачитхан, саулукъгъа эм алапат джарагъан сют грибок бизде, Къарачайда, джашагъаны ючюн иги бола болурму айран? Аны юсюнден мен китаблада да окъугъанма.

Биз, къарачайлыла, ариу адамлабыз деб къайда да айтадыла.

Ариу этген айранды дейдиле.

Къарачайлыла узакъ ёмюрлю адамладыла дейдиле. Ол затны да айрандан кёредиле.

Мында эске тюшюрмейме десем да айран эсима тюшеди, тансыкъ болама. Юйюбюзден не зат иейик деб, хаман письмоларында сорургъа къалгъанларында, «айран» деб джууаб джазгъан эдим, мен накъырда эте

эдим. Тюрлюдюле мени атам, анам: бююн дерследен келгенимде, общежитиени вахтёрлары бир гёгенчикни да, бир газет чырмагъанны да бердиле. Газетде уа мени тукъумум джазылыбды. Айран юйюбюзден тюл эсе да ким биледи. Алайда огъуна газетни ачыб къарагъанымда, ичинде мен ёмюрюмде кёрмеген, танымагъан бир джашны сураты. Билмейме, бу не ишди... Суратны артында уа: «Къыз, мени ючюн ёледи да узакъ Кавказдан гёген айранны ара шахаргъа аны ючюн кёлтюрюб келгенди деб кёлюнге келтирме. Болмагъа эди алай, хо! Мен аллайладан тюлме. Суратны уа, айранны аллай бир суйюб ёле эсенг, бир затланы эсинге тюшюрюрсе деб къояма... Суйген затын адам билирге да керек болады...»

Суйген затын билирге! Бу тюрлю ишге къара, ха... Кимди да бу? Не сёзледиле была? Менмени да суйген затын билмеген... Тохда, не суйген затха айта болур экен. Хы, да айраннга айта болур... айраннга айтырыкъды ансы... айраннга... Мен билмегенча. Башханы, айрандан башха... суйген затымы билмейме, алаймыды? Билмеймени? Мен билгенча билге эди биллик... Къуру мен билгенден не хайыр, бир джаны билиб къалмай, эки джаны да билирге керекдиле. Алай а биллик билмейди деб мени кёлюм къалай къалсын, мен эршиме сора. Эршилигимми уа билеме. Мен дуньяда джашагъанлы джыйырма джыл болду, меннге уа ариу деб киши айтмагъанды. «Сафият иги къызды, сабыр къызды» деген болмаса. Ариу деген сёз сени джюрегинге джауча джагъылгъанын адамла къалай билмейдиле экен, бир да къуруса да бир джангыз кере, джашланы къатында бир айтсала не болады да... Ансы «сабыр къыз, сабыр къыз». Айран ариу эте эсе мени да бир этсе уа. Ким биледи, аз ичген болурмамы ёмюрюмде... Кертиси да, кюзгюге къарасам меннге ариу деб айтыр затым болмагъанын билеме: бизни таулу къызлача узун, къалын, та-

Баннга джетген чачым джокъду, кишдик къуйрукълача эки эшмечигим, бетим себгил, мангылайымы кенглиги эки эли. Бурнум а эрши болмаз дейме... Сюегим ариуду, дейдиле. «Къызла» деген кинону кѳргенли уа, кесиме кенгден къарагъанча, къаллай болгъанымы билгенме. Анда бир къыз барды, ол артда Рыбниковгъа баргъан къыз тюл, башха. Клубда тебсеген заманда ол къызны киши чакъырмай къояды тебсерге. Киногъа къарагъанла ол къызны эслеген да болмазла, кинода ол бир джангыз сѳз да айтмайды, мен а аны кѳзюмю къыйыры джетгенлей огъуна да ангылагъанма—ол бла мен бир бирибизге тамам ушайбыз. Мен бютеу Кавказы адамларыча къара шилли, ол а акъ шиллиди ансы. Кинодан тышында уа ол бек ариу къыз болур, артистлиги уа ала-матды, не ючюн десенг, джангыз бир кѳрюннгени бла да къалай кѳб затны бере билгенди! Мен а джашауда да эршиме. Аллах хар таулу тиширыуну ариулугъундан бирер кесек алыб меннге нек бермегенди экен? Алгъан огъай, хар бирини эрши затчыкъларын алыб меннге бериб къойгъан болур дейме.

Лифтге олтурмай, джаяу чыгыб нек барама экен... Неллей бирни келеме. Ма комнатабыз — 92-чи. Къызла юйде болурла.

Эшикден акъырын кириб, гѳгенни столгъа сала «айран» деб мыдах айтама. Тешиннген да этмегенлей олтурама. Къызла айраннга чабадыла—мен алагъа айранны къуру да сагъына туруучанма, биледиле. Башым бла кѳргюземе: къаллай бир суйсегиз да ичигиз, сизге халалды.

Ала ачыб стаканлагъа къуядыла — кеслерине, меннге да. Экиси да бирден ауузларына элте тебрегенлей, мен къолума да алмагъанымы эслеб, меннге айланадыла:

— Не болгъанды сеннге, Сафият? — деб Катя бир къолу бла бойнумдан къысады.

— Былай нексе, Софо? — деб Бибигуль кёзюме битеди.

Гюлле тигилген кёксюлдюм кьолкьабларымы тешиб, кёксюлдюм палтонуму хурджунундан суратны чыгъарыб столгъа, гёгенни, къатына, бетин энишге буруб атама: Къызла бирден узаладыла. Бибигуль алады. Тышындан окъуйду. Ачыуланадыла. Сора столгъа, бетин ёрге айландырыб, атадыла. Джюзле бла километрлени бу айранны кёлтюрюб келгеннге арлакъ туруб кенгирекден къарайдыла. Ол а меннге, бу ючеуленде эм эршиге, къарайды дейме. Алай а бош къарагъан болмаса арнугъа къарагъанча кёзю-башы джарыб къарамайды. Да меннге андан башха къараргъа да боллукъ болмаз... Къалай аманды эршилигин эскерген. Къарайды кёз алмай. Къоярыкъ эдинг тоба. Омакъ галстугунг. Костюмунг да къаб-къара болур дейме. Чачы уа, чачы? Бурма айланыб. Ары бурул, ма ол къызлагъа, мени тенглериме, ала, кёремисе, къалай ариудула: Катяны кирпичлери джамчылача, бал бетли чачы сенича бурма. Бибигульну чачы уа табанына джете. Къыл джыланчыкълача ол къашлары уа къалай ариудула. Сюеклери, саплары да къангичлеча. Мен бу тенглерими бир да бек сюеме. Сени насыбынгды бусагъатда былайда болмагъанынг ансы, ала сеннге мени ючюн буз къабдырыр эдиле. Кёресе, Катя къалай тиш кысады.

— Сурат алыу дунияны башына чыкъгъанлы бери адамла суратланы бири бирине ариу сёзле джазыб бердиле, бу уа, грубиян: «Мени сюеди деб кёлюнге келтирме, къыз», деб. Ким кюсейди да сени сүймеклигинги ха, айтчы бир!? Сафиятны сенден джюз кере ариу джашы болур, билемисе сен аны?!—деб Катя суратха джумдурукъ тута ачыуланады.

Джаш столда джатады. Эки кёзю эки кюнча джарыкъ тегедиле... Мени кёлюме келген Бибигульну кёлюне да келген кёре эдим:

— Къарагъыз ол кёзлеге. Эки кёзю эки кюнча джарытадыла! Сёзю бла кёзю бири бирине ушамагъан! — дейди.

Мен а кёзлени анда, тубюнде вахтёрланы къатында, ачханымда да эслеген эдим...

Къобуб палтонуму тешеме. Къызла не айтыргъа билмейдиле: ким болду бу джаш, айранны кесими келтиреди, огъесе Сафиятны анасымы ийди...

Айран... Аны унутуб къоя эдик. Ол а шуулдаб, гёгенден чыгъыб башлагъанды. Къалай эсе да ол бир ариу ханс ийис этеди, тау ханс ийис. Тауларыбыз эрлей эсиме тышедиле — алапат джайлыкъларыбыз.

Ким келтирген эсе да ичерге сюеме:

— Къызла, келигиз, ичейик, ансы тёгюлюб кетерикди стаканладан.

Ючюбюз да ичезибиз. Ичесе, ол айран а сениге нени эсе да шыбырдагъанча шуулдайды, джайлыкъланы ариу ийиси да урады. Къалай эсе да санынга бир тау аязчыкъ ургъанча сууукъсуратады. Шуулдайды. Къарачайдан хапар айта болур. Айранны ким этгенин, айран этген алай тынч болмагъанын айта болур. Тынгылайма. Ичеме. Ичезибиз. Стаканда уа чыбчыкъ кёзчюклуча бир ачыла, бир джабыла, айран кёмюкленеди. Ичеме. Ичезибиз. Катя бла Бибигуль энтда ичерге излейдиле. Мен аланы тыяма:

— Тохдагъыз, къызла. Гёгенде, эшда, юч литрден кёб айран болмаз эди. Бир литрин ичген болурбуз...

— Сора уа? Неге айтханлыгъынгды экен алай? Ахырсы ма анга, ол айранны келтиргенге, къояргъа дей болурмуса, ол грубияннга? — дейдиле къызла, стаканларын столгъа салмай.

— Огъай, — дейме мен.—Аны ким болгъанын, къайда болгъанын билсем, «Ма айранынг, ал, суйген затынгы кесинг бил» деб ызына берлик эдим. Энди уа биз

ичгенден ары бизни общежитиеде кызларыбыз да ичсинле дейме, бирер кесек, джетгенине кёре.

— Ала ичмеселе да джетерикди анга кесибибизни кырыуубуз, — дейдиле кызла.

— Огъай, айран адамны ёмюрюн узакъ этеди, аны юсюнден кёб да джазылгъанды. Мындан бирер кесек уртлаб джашауларына бирер кесек кыошулса сюеме, — дейме мен.

— Ой, кыалай иги адамса сен, Сафият, ариу да адам, — деб кыошады Катя. Бу артдагы сёзюн мен эшитиучю болмагъаным ючюн кыошду дейме. Алай а ол сёзю джашла айтсала игиди ансы, кесинги тенглеринг алайсыз да сюедиле сени. Билеме.

• — Келигиз, кимден башлайбыз? Аны тогъургъа бары да хазырдыла, алай болса да хар бирине бирер чыбык кёзчюк джетсе да игиди, — дейди Бибигуль.

Бибигуль да айранны кёмюклерин чыбык кёзчюк-леге ушатхан кёреме. Тамам алайды. Ма, гёгенде ачыгъан тылыча кёлтюрюлюб келеди. Москваны адам эм кёб джюрюген орамында, сёз ючюн, Горький атлы орамда сюелиб, хар озгъаннга чёмюшчюк бла бирни ичириб баргъаннга: «Магъыз, муну бир уртлагъыз, бу адамны джашауна джашау кыошады, деб бизде айтыу алайды», — деб. Бир кыауум москвачыла аны ючюн ачха узатырык болур эдиле. Телиле! Кыарачайлыла суу орнуна айранны ичиргенлерин биле болмазла. Айран а тынч этилмейди...

Биз ючюбюз да кыызлагъа айран айландырабыз. Бары сыйюб ичедиле. Бизни кёзю-кёзюу уппа этедиле.

— Кёб джашагъыз, — дейбиз биз алагъа. Бизни кыралда адамны ёмюрю узакъ болгъанын биз билебиз, айран, аймысына, андан да узакъ этсин. Бизде аны Теберди курортха келгенлеге да ичиредиле.

Кесибибизни ююбюзге келгенден сора Бибигуль:

— Келигиз, бу кыалгъанчыгъын да ичейик да кыояй-

ыкъ, — дейди. — Бир игиди. Алай а ашарынгы келтиреді ансы.

Ичебиз. Ашаргъа ачханын аман этеди. Бизге кёб ашаргъа боллукъ тюлдю: семириб, сюегибиз эрши болуб къаллыкъды.

Энди хар бирибиз да ишине джарашады: мен француз тилни окъургъа керекме. Бизде, бу технология институтда, тыш къраллы тилледен да уллу «сюредиле». Иги кесек сёз билеме, француз тилден дегенлигимди. Бибигуль бизни ючюбюзню да чебгенлерибизге итиу урады — тамбла, шабат кюн, театргъа барлыкъбыз. Малыйгъа. Быстрицкаягъа къараргъа. Царёвгъа да. «Макарадада». Малый театры мен бек сюеме. Ол былай бир игиди, юйюнгдеча дегенлигимди. Белгили артистле бары андадыла. Катя Хэмингуэйни окъуйду. Ол а, айранны келтирген—столда. Тохда, аныёшюнюню сол джанында ол кёндеден джазылгъан не затды? Катяны къолызыды: «Грубиян! Сеннге бир къыз да барлыкъ тюлдю!» Тюздю, Катя. Катя ма алай табышлыды. Анга алай керекди. Бир къыз да бармаз. Ой окъургъа керекди: «Деликатеме — деликатный, декамбре — декабрь. Бёлль-красивая... «Билмейме дейди хо мен сюйгеними, кимни сюйгеними! Мен айрандан сора джукъну сюймейди деми турады экен?! Таб алай огъуна болсун. Алай эсе уа мен айранны бир билеме да. Айран этер ючюн сют керекди. Сютню къалай табылгъанын а ол менича бир билсин. Аны уа биз билебиз...» «Деликатеме. Декамбре. Бёлль...» Узакъ тау джайлыкъда ол джангурлу кечени огъуна эске тюшюрсем... «Ма шер — моя милая. Камакаде — товарищ...» — Ой, Бибигуль, радиону бир кёлтюртчю! Эштемисе, Робертино джырлайды. Робертино Лоретти!

Ючюбюз да ишибизни тохдатабыз. Ючюбюз да бусагъатда анда, Италиядабыз. Италияда некбиз да сора? Робертино къуру Италияда джырламайды, эсе да

джырламагъанды. Алапат джашчыкъ, сени тамагъынч
энтда биягъышлай джырларын, ой биз къалай сюебиз!

Ол джырлаб бошады. Биз энди Москвагъа къайыт-
дыкъ. Джети этажлы юйню тёртюнчю этажына. 92-чи
юйге. Ингир кеч болгъанды. Москваны тюрлю-тюрлю
чыракълары терезеден кёрюнедиле. Ой алада бир ариу-
лукъ барды! Мен бу чыракъланы къалай бек сюеме!
Алагъа къараб кёзюнг тоймайды. Огъай, таб айталмай-
ма, ала бла джюрегинг махданганча боласа. Ол чы-
ракъла къалай эсе да бир уллу сезимле туудурадыла
джюрегингде. Сезимле, сезимле, сезимле. Бир уллу джи-
гитлик этеринг келеди сора. Махдалыр ючюн тюл, алай
бош, кесинги джюрегинги къандырыр ючюн.

«Мон ами, ма шер, камараде...» Бу айран бла ол гру-
биян башымдан кетерге унамайдыла. Ол джангурлу кеч-
чеден сора айранны мен унутмагъанма. Мен ол джыл
джайлыкъгъа биринчи кере баргъан эдим. Джайлыкъны
ариулугъундан шашаргъа джетген эдим. Онунчу класс-
ны бошагъанымда баргъан эдим. Ийнек сауа адамыча
билмей эдим. Юйде уа сауа эдим, алай а фермада юй-
дечамыды санга. Анда неллей бир ийнек барды! Мени
оналты ийнегим болур эди дейме. Ол заманда «Ёлочка-
быз» джокъ эди фермада. Къол бла сауа эдик. Артда
уа болду Ёлочка» да. Юч ийнегими чыртда унуталмай-
ма: Алакёз, Сарыкъулакъ, Кёкбаш. Къалгъанладан баш-
ха эди халилери да. Мени бир да унамай турдула. Эш-
да, ала да ариуну сюе болурла, кеслери уа аллай ариу-
ла эдиле, къошакълыла огъуна. Меннге бой бермей тур-
гъанларына мени, ахырсы, аладан кёлум къала эди,
игитда дейсе, сен ала ючюн ёле тургъанлай, ала сень
сан этмеселе! Да джашауда да алай болады кёбюсюне:
сен сюесе, сени уа суймейдиле... Артда уа алай суйдю-
ле мени, налатла, мени кенгден эслегенлей ёкюрюб ал-
лыма чабыучан эдиле, боюнларын къашытыр ючюн. Бир
джолда уа бизни зоотехник меннге: «Хайыуанла аланы

кертн суйгенни, суймегенни айырыб къядыла», — деди. «Сен а нек билмейсе сени кертн суйгенни» дерге уа киши джокъ анга. «Сен малланы бек сюесе да, ала да сени аны ючюн суюдиле»,—деди. Игитда сюесе аланы. Мени не газетге эсе да суратха алыргъа келген корреспондентге да айтханым ол эди мени. «Сени кѣб сют саугъанынги себеби недеди?» — деб соргъанында, мен анга: «Хайыуанланы да адамланы суйгенча сюе билирге керекди», — деген эдим.

Ах, джети сагъат болуб бара кѣреме. Джюз сѣзню азбар этерге керекме. «Ле камарад. Мон ами. Оревуар».

— Бу джашны, милиция бла излетиб, ма былай келтириб, арабызгъа суюб: «Гражданин, ол сѣзлеринг бла не айтыргъа излегенсе, бир айтчы?! — дерге керекбиз,—деди Катя, башын ѳрге кѣлтюре. Катя Хэмингуэйдэн башын айырды эсе, сора аны джюрегине не зат эсе да къатылгъанын бил да къой.

— Тюз айтаса. Биз бири бирибизни джакъларгъа керекбиз, бир джаннгыз джаш бурун кѣлтюрмезлей!—деб къошду Бибигуль да. Мен а ол затны унутургъа кюреше эдим... Марджады тохдаса, ким эсе да. Тас болду эсе болсун. Мени тенглерим а иги затладыла. Къалай суюме мен сизни, джанчыкъларым, бир билге эдигиз сиз. Билген да этесиз.

Суйген заты къаллай болгъанын билмейди деб, менге ол джашны кѣлюне нек келеди, экен. Ол айтыудан, мени суйген затым айран огъуна болсун. Ол джангурлу кечеча кѣб кече, кѣб кюн ѳтгенликге, ол кече мени эсимде алай къалгъанды, бауурну кыргъанча бычакъ бла кырыб кюрешсенг да кетерик тюлдю ол кюн. Кюнортагъа дери кюн ариу бола туруб, андан ары джауду. Бизни джайлыкълада, хансны ариулугъундан болур, джангур да дух ийис этгенча алайды. Булутла уа тюз тѣппеге джете, сагал-сагал болуб! Былай, ийнеки эм-

чегин саугъанча тут да, аланы сууларын челекге сау да тебре...

Ферманы тууарчысы ол кюн элге эннген эди. Эл мюлк институтха къагъытларын не болур эди дейме, аны орнуна уа ферманы сакълауулу, къарт Керти кютерге кюрешген эди. Ингирде, ийнеклени сауаргъа келтиргенинде, мени Алакёзюм джокъ. Къалгъан ийнеклери дженгил сауаргъа кюрешиб, аны излерге чабдым. Тюзю, мени акъылым, ол къайда эсе да, былайлада болур, узакъ кетген болмаз, мухар, деб тура эдим. Къарт Керти уа къайры барлыкъ эди. Къызлагъа да былайчыкыгъа къарайым деб кетген эдим. Барама, чабханлай, барама. Джукъ да джокъ. Кеч къарангы болду. Барама: «Алакё-ё-ёз!» деб кычыралгъанымы кычырыб. Алай болгъанлыкыгъа не таууш чыкъмайды, не къарантха кёрюнмейди. Ызыма къайтыб, нёгерлерим бла чыгъаргъа эсеме да келмейди. Джыларым келеди. Алакёзю, мени Алакёзюмю бёрюле... деб джаным чыгъады. Барама, чабалгъанымы чабыб, фермадан узакъ кетгенме, алай а кете къала эсем да эсимде-бусумда да джокъду. Бир заманда мени бир кычырыгыма, бирынгырдагъан таууш келди. Къулагъымамы келеди экен деб тынгыласам, — Алакёз! Ийнеклери тауушларын а минг ийнекни ичинде да ангылайма. Таууш чыкыгъан джанына мыллык атдым. Дуппурну джанында бир агъаргъан эслеб, аны таба тебретим. Къычырама. Ол да мурулдайды. Бир акъсылдым затдан айырылыб мени таба атлады. Дагыда сора мени ары чакъыргъанча, ызына атлады. Ах мен джарлы, не затды бу? Бузоухансда джатыб турады да! Биз а Алакёз алкын кюзларыкъ тюлдю деб тура эдик. Аллаи джангылыула бола-бола турадыла. Бу затда бизни зоотехник да, мен да терсбиз. Не этгин... Энди къалай этебиз? Тур, эринчек, — дейме бузоугъа, — кел юйюбюзге. Ол а керти да эринчек, къобар акъылы чырт да джокъду. Къоркуб а

джаным чыгъады. Онг джаныбыз чегетчикде терекле къарангыда бир эрши кёрюнедиле. Алакёз а, хариб, бир меннге, умут этгенча къарайды, бир бузоуна мыллык атады. Не этсин, хариб. Бузоуну кёлтюрдюм кёйнума, айхай кёлтюрелсенг а, бир тарпан зат болур дейме, бир ауур, огъесе кечегиде, къоркъгъанымамы кёрюнеди, билмейме. Тюгю тайгъакъдан къолларынг тутсала уа. Алай болса да кесими къатдырыб бир 50 атлам чакълыны элтген болур эдим. Къолларым талгъандан кёлтюрелмейме, болгъа эди да анасы да бурну бла бир меннге, бир бузоугъа тиеди, ол алай этгени сайын экибиз да тентиреб джыгъылыргъа издан къалабыз. Къарангыдан а кёзге тюртгенни кёрмейсе. Джангур тохтагъанды, кырдык асыры мылыдан аякъларынг таяды. Фермадан келген заманда къалайтын, къалай келгеними билмей келгенме да, энди уа терс-тюз бара эсем да билмейме. Къоркъгъандан джаным чыгъады. Юйде огъуна да асыры къоркъакъдан ашхамдан сора арбазгъа чыгъалмаучума. Бузоуну джерге салдым. Къолларымы къалтырагъанлары уа тохтамайды. Кычырыргъа кеси кесими тауушумдан къоркъама. Сора джылаб тебретим. Акъыллы Алакёзюм, мени джылагъанымы билди дейме, зыбыр тили бла бетими джалады. Джыламукъларымы барын сюртген болур эди. Мен да джюрегим асыры халалдан аны бойнун къучакълаб, бурнун, кёзлерин уппа этдим...

Бир-бирде, озгъан затла эсинге тюше тебреселе, тыйыла билмейдиле. Неге тюшедиле, озгъан джангурну джамчы бла къуугъанча. Неге къууаргъа керекди озгъан джангурну джамчы бла уа... Ма шер ами, бёлль, оревуар...

...Къолларымы бир кесек солутуб, бузоуну энди хотам бла кёлтюрюрге билгенимде, ызыбыздан не зат эсе да бир къаралды келе тургъанын сездим. Ах мен жарлы, ийнекден, бузоудан да бошатыргъамы айланама!..

Алакёз да сезде. Бузоуну кьолумдан ийдим да кьойдум. Насыбха, ханс джумушакъ эди. Къычырыргъа уа энди кьоркьарыкъ тюл эдим, алай а тилим тутулгъанды да къалгъанды. Бузоуну да биягъынлай кьойнума кысыб, атлаялгъанымы атлаб барама, къалай баргъанымы, аякъларымы къалай алгъанымы билмейме. Алакёзну артха къалгъанын, хырылдагъан тауушланы, кызыу солугъан тауушланы эшитеме. Ийнек бла бёрю сермешедиле. Ийнек энтда бизни джетди. Дагъыда ол ызында сюреле келгенге мыллык атды. Дагъыда джетди. Саумусуз дегенча бизге бурнун ышыды, огъесе болушлукъму излей эди, хариб, бизден. «Алакёз, джанчыгъым, бизни, кесинги да джакъла» — деб ичимден шыбырдайма. Къолларым, бутларым бар джокъ эселе да билмейме, барама. Абына-сюрюне бара тургъанлай, бузоу бир да бир ачы кычырды да биягъы мен ийиб кьоя эдим джерге. Ол а, хариб, мени бармакъларым асыры бек ачыхандан кычыра кёре эдим. Аны кычырыгъына Алакёз джетди, бёрю бу джол кёрюнмеди, эшда, Алакёз аны бошагъан болур. Мен да кёл баса башлагъанлай, онг джаныбыздан тюз мени къатымдан, отча кёзлери джана, бир джаныуар чыкъды. Ах мен джарлы, саудан ёлеме, алай а ол сагъатда, тоба мен атдан эсе бек джортуб бара болур эдим. Бёрю кысылгъандан кысыла келеди, бузоу бла мени кьарыусуз кёрген болур дейме. Къалай кычыргъанымы да билмей ачы кычырдым, кычырмай, кеси кесиме алай кёрюндюм эсем да билмейме. Алакёз, джарлы, энди бу бёрюге айланды. Хырылдайдыла, ауур солуйдула, бир-эки айланыб да ийнек ачы кычырды. Бузоуну кёлтюрюб барама. Алакёзге уа кьоркьуб джаным чыгъады. Бу кёзюучюкде мени атымы айгыб кычыргъан тауушланы эшитдим, бираздан чыракъла бла келгенлени кёрдюм. Аланы кёргенлей бёрю хырылдай-хырылдай арtdан артха къала башлады. Адамла келиб бизни тегерегибизни алгъан заманда

да бузоуну джерге иерге билмей, кьаты кьысыб тура эдим, кьолларым кьарышыб кьалгъан кёре эдим бузоугъа, артда тартыб кючден алдыла. Алакёз да, хариб, ахырына джетиб, ауур солуй, кьатыбызда сюелди, мюйюзлеринде бёрю тюклени, тери кесеклени ариулагъанларын кёрдюм. Бутунда уа уллу джарасы—ол худжу тишлери бла этин кьобарыб алгъан кёреме, аман кюн келлик, фермада кьызла уа бизни, кюндюз ийнекле кютюлген таба джанында излеб айланган кёре эдим. Алакёз кьозларгъа терс джанына жетиб кьалгъан эди. Ол бузоу менден алай алакат мал болуб кьалды, тоба.

Айран ма алай бла этиледи. Бу джаш а биле болмаз аны. Ол кече сютно бек кеч уютхан эдиле кьызла, хариб. Эртден бла, эсимдеди, бизни ферманы кьаты бла бир джашла озуб бара, тохдаб суусаб изледиле. Эшда, ала геологла болур эдиле. Алкьын иги уюб бошамагъан айранны чыгъарыб суусабха бергенимде, аланы бири:

— Айыбды, а кьыз, айран эте билмегенинг, — деди.

— Ах мен джарлы, бу сурат ол джашды да! — деб кьычырдым мен. Катя бла Бибигуль меннге сейирсиниб кьарадыла. — Билдим ма муну, бу грубиянны, эсиме тюшдю. Ма ол кюн да ма былай кьарагъан эдиле муну кёзлери, эки кёзю эки кюнча!

Ким эсе да эшикни кьакъды. Ючюбюз да бирден: «Киригиз», — дедик. Ол кириб, биз эшик таба кьарагъаныкьда, ма муну, бу столдагъын, таныдыкъ.

Эки кёз — эки кюн юйню джарытдыла...

— Салам, кьызла. Мени атым Айтекди. Горныйде студентме. Сафиятны анасындан сизге айранны келтирген менме. Вокзалда адам излеб айланганын эслеб, алгъан эдим.

Джаш столда кесини суратында Катя джазгъан сёзлени кёрмез ючюн мен билдирмей суратны тайдырыгъа умут этдим, алай а Катяны кьолу столдан тая ке-

либ, мени кьолума джетиб чимдегенлей, мен суратны ызына ийдим...

— Олтуругъуз, — деб Бибигуль эрнин кымылдатмагъанлай тиш орталары бла айта, джашха шиндикни стол таба тюртдю.

Айран столда, гёген ичинде, къайнаб тёгюлюрге джетгенди...

Къызла артда айтханларына кёре, ала да, мен да къалай эсе да бир кёзюучюкге джашны кёзлерине эс бёлдюк. Алагъа адам эс бёлмей къаллыкъ тюлдю. Ол кёзле меннге къарабдыла. Алада: «Сафият, мени ариуум, сен танымагъанлыкъгъа мен сени эртдеден билеме. Сюеме сени, алай а омакъ сёлеше билмейме да атым хыныгъа чыгъыб, къалады. Хыны уа чыртда тюлме. Ангыла мени, ариуум. Сюеме сени» деген сёзлени окъургъа боллукъ эди.

Кёзле кыбламадыла деген кертиди...

Айранны къайнагъаны чёге башлады...

Мен да къалай эсе да бир башха болгъанча кесиме алай кёрюндюм: къабыргъада кюзгюге къарагъанымда уа кёзлерим Бибигульну къулакъларында накъут-налмаз сыргалача джашнай тура эдиле. Энди, ахырсы, ол ариу керти да менмени... Тишлерим да чыммакъ акъ инджилеча... Керти менмени?!

Столда айранны къайнагъаны тохдады, алай а аны чыбчыкъ кёзчюклери кьуру меннге деб кёз кысадыла...

Москва, 1962 дж., декабрь.

КЪАЙДА ТАУЛУ ТИШИРЫУ?

Мен бу суратны аллында сюелгенли сагъат джарым болду. Ангылатыгъыз деб кимге болса да бир айтайым деб да келди кѣлюме, алай а ыйлыкъдым. Башха суратны къатына бардым, билирге асыры излегенден дагъыда бнягъыгъа къайтдым. Сюелеме. Кѣзлерими уама. Мен умут этгенча иги кѣрмей эселе уа кѣзлерим. Джик-джик айырыб окъуйма: «Тау-лу ти-ши-рыу». Тюздю. Алай джазылыбды тубюнде. «Тау-лу тиширыу». Джангылмайма. Энди уа суратны, таулу тиширыуну, кесине къарайма. Кимге сорсун экен адам, алай а хар ким да кесини сезимлери къайгъылыды, аны тышында да, хурджунунгда белгили уллу школну бошагъанынга дипломунг бола тургъанлай, муну ангыламайма дерге, джюз-минг да айт, айыбды. Алай а муну ангылар ючюн къаллай эсе да бир башха билим керек болтурму? Ангыламайма дерге уа уялгъан этесе. Кюллюкдюле.

Бир джерден тебмей сюелеме. Былайгъа нек тюр-
тюлдюм экен. Шайтан байлагъанча байланганма.
Кетелмейме.

Таулу тиширыу. Художник таулу тиширыуну сура-
тын салгъанына къуанама. Ол зат кѣлюмю иги этеди.
Игит да дейсе, мен кесим да таулу тиширыума сора!

Муну керти таулу тиширыу бла тенглешдиририм
келеди. Алай дегеним, таулу тиширыула бла. Аланы уа
мен билеме. Алгъы бурун бу сурат таулу тиширыулары
къайсы къауумундан болгъанын билирге сюйдюм: иш-
чиледенми, колхозчуладанми, интеллигенцияданми,
огъесе юй бийчеледенми. Алай а мени билимим алагъа
джууаб берелмеди. Соруула джууабсыз къалдыла. Эси-
ме уа таулу тиширыулары кѣблерин тюшюреме. Ма, сѣз
ючюн, кийим тикген фабрикада Урунууну Джигити
Лейланы алайыкъ. Лейла дегеним, ол газетледе хаман
джазылыб туруучугъа айтама. Ол орта бойлуду. Бу
уа? Билмейме. Лейла ариудан эсе сюйюмлюге дженгеди.
Кеслери алларына юле тургъан тѣгерегирек кѣзлери,
толу эринлери. Арыкъдан эсе токъгъа тартхан. Эшмеле-
ри табанына джете. Бу уа? Билмейме.

Да Лейланы великге келтиреме? Бу таулу тиширыу
амалсыз Лейлагъа ушаргъамы керекди да? Сѣз ючюн,
Зуриятны алайыкъ. Ол юч кюн бла юч кечени джылаб
тургъан Зуриятны. Джылгъаны уа неден болгъанды де-
сенг, чюгюндюр бачхасын таякъ джангур алгъанында
болгъанды. Алай а бачхасын дагъыда джангыдан сюр-
дюргюнчю тохдамады. Аны къалай эсе да бир тюрлю
бир халиси барды: бир джанындан кеси айтханны изле-
гени, бир джанындан да сабийча кимге да ийнанган
бирди. Кеси джумдурукъчукъча бирчикди, тауушу ий-
инчгечик, алай а аны ол тауушчугъу нѣгер къызларын
анга бойсундуруб турады, кеси айтханны излемеклиги уа
звеносу кѣчюучю къызыл байракъны алырча этиб ба-
рады.

Бу тагъылыб тургъан «таулу тиширыуда» мен Зурятха ушагъан шартланы излейме — аны сынын, сыпатын. Огъай, эшда, мен бир джукъбилмез болурма ансы, бу суратда бир джукъ кёрлюк болур эдим. Суратчы кесини ишин билгенине не сёз барды! Бу суратны былайгъа такъгъанла да биледиле тутхан ишлерин. Къуру мен, мында абстракцион суратлагъа къараргъа келген таулу тиширыу, кесими, алай дегеним бу суратны юсюнден, джукъ да билмейме ансы. Мени устазлыгъым неди да сора. Бусагъатда мени сохталарым бу суратны юсюнден меннге соруб тебреселе, не айтырыкъ эдим экен? Бу джолгъа дери уа суратланы бек таукел айтыучан эдим...

Бу суратны юсюнден сагъыш эте бездим. Ахырсы, бу суратчыны суратлары мени неме керекдиле, ангыламай эсем салгъан суратларын...

Башха залгъа чыкъдым. Башха суратлагъа. Барама, алай а ол «таулу тиширыугъа» бурула да къарай барама. Къалай эсе да джюрегим джазыкъсынганча эте болур дейме. Алай а кимни, нени...

Ма башха зал. Эшикден узакъ бармай бир сурат. Муну кёргенлей ангыладым. Муну кёргенлей къалай эсе да джюрегим джылыныб, къуанганча болдум. Суратда уа уллу сейирсинирча зат джожьду: сабийле чанала бла тикчикден уча турадыла. Ма, бири джыгъылыб къаргъа боялгъанды, чанасы уа кеси аллына учуб барады. Бу залда бир игиди. Табигъат, джашау. Аланы кёрюб кесим да кесиме болумумдан эсе игича кёрюнеме. Алай а ол «таулу тиширыу» тагъылгъан залгъа тартханлай турама. Джууаб берилмеген сорууларымдыла мени ары тартхан.

Къайтдым. Кимди экен бу таулу тиширыу. Да таулу тиширыумуду да? Энтда эсиме кёб таулу тиширыуну келтиреме. Не тюрлюсюнден да. Сюелеме. Былайда кишини джунчутмагъаным да игиди — джангыз кесимме.

Тюбюнде «таулу тиширыу» деб джазылмаса, аны алай болгъанын ким биллик эди. Мен да былайда тохдарыкъ тюл эдим. Нек эсе да эсиме таулу тиширыу инженер Айшат тюшеди. Ол быйыл джай тауда суйген джашы къаядан кетиб ёлгенли энди ёмюрде эрге барлыкъ тюлме деб ант этгенди дейдиле. Алай а бу таулу тиширыу бла ол инженерни несин тенгleshдирликсе? Аны эти, сюегн, башы, аягъы барды, къалай эсе да узакъда киши кёрмеген бир затны кёргенча къарамы алайды. Бу тау... таул... Эсе да бу... Билмейме.

Бу юй бийчеледен болурму? Нени айтама ха! Не затха ушатсанг да юй бийчеге уа ушаталлыкъ тюлсе. Юй бийчеле къынгыр темир чыбыкъчамыдыла да сора? Бютеу суратны узунунда — къынгыр, талай кере бюгюлген темирчыбыкъ. Тюбюнде уа: «таулу тиширыу» деб джазылгъанды. Юй бийчелени уа мен билеме. Аналаны. Сабийлерини ишлерине болушхан, аланы ишлери дже тишимли болурларына болушхан аналаны. Урушну къыйын джылларында тюрлю-тюрлю миллетледен беш сабийни кесине сабий этиб асырагъан ананы билеме. Ол кеси къарны ашдан тоймай, кёзюне джукъу кирмей аланы асыргъанды. Беш ёксюзню. Аны огъурлу кёзлери къайда бу суратда? Аны хыртды къоллары, арыкъ джаякълары къайда бу суратда? Бюгюлген темир чыбыкъ... Бюгюлген темир чыбыкъ ол затланы къайдан этерикди...

Бу суратны аллында неллей бир сюелгеними билмейме. Бир заманда биреу дженгиме тийиб эсими бёлдю. Қъарагъанымда, къолунда уллу китабы бла бир уллаяракъ тиширыуну эследим. Ол меннге къалай эсе да бир тюрлю къараб:

— Сизни бу къынгыр темир чыбыкъны аллында кёб сюелгенигизни эслеб турама эртдеден бери. Адамла не затны джаратханларын да биле болмазла дегениме... Муну джаратханча кёрюнесиз да кёлюгюзге келгенни

ма бери бир джазыгъыз. Мени къуллугъум алай болмаса, сизден аны излерик да тюл эдим, — деди.

Мен не ючюн алгъанымы да билмей, аны къолундан китабны алдым. Столчукъну къатына бардым, алай а не джазайым? Авторучкамы чыгъарыб: «Мен таулу тиширымума. Таулу тиширыуну суратын салыр муратлы болгъаны ючюн суратчы сау болсун. Алай а, къайда таулу тиширыу? Мен аны табмадым. Бу суратны мен ангыламайма, мен ангыламагъан зат а меннге джокъду», — деб джаздым.

Джюзле бла мингле бла таулу тиширыуланы эсиме тюшюрдюм, кёзюме кёргюздюм, алай а бу баш джаны бла тюб джаны ийинчке, ортасы базыгъыракъ болгъан къынгыр-мынгырлагъа ушагъан бирни да табмадым. Муну не башы, не къолу, не аягъы джокъду. Алай а бу къынгыр темирчыбыкъ мени башымы къатышдырыб тели этди. Не ючюн, ким ючюн этген болур муну суратчы? Кеси ангылаймыды экен не зат этгенин?

Ол сагъат кёкден таш тюшгенча башыма бир сагъыш тюшдю. Мени аллахым! Андан бери мен къалай эскермегенме?! Таулада, къынгыр темир чыбыкъгъа ушагъан таулу тиширыу джокъду, алай а суратчы аллай тиширыуну кёрмесемни саллыкъ эди?! Игитда дейсе, ол къайда эсе да, къачан эсе да аллай тиширыуну кёргенди! Аны ючюн салгъанды суратны да... Да сора бир башхасы болмай ол менме! Мен! Таулу тиширыу — къынгыр темир чыбыкъ! Да сора мени башым нек ишлейди да? Башыма тюрлю-тюрлю затла нек келедиле да? Келе эселе уа сора мен джашайма, дунияда джашайма. Сора мен къынгыр темир чыбыкъ эсем, башым къалай ишлейди да? Бу сагъышла да къалай келедиле да? Сагъыш зат да келмей эсе уа башыма?! Келе эсе уа? Келмей эсе уа? Келе...

Кёзлерим къарангы этдиле. Башым тегерек айланды, алай а биягъы соруула, биягъы къатыш-къура соруула,

сагъышла бири-бирин теблей, къуюлуб келедиле: мен къынгыр темир чыбыкъ эсем, сора башым тегерек нек айланады да? Кезлерим къарангы нек этеди да? Къынгыр темир чыбыкъ эсем, эсим нек барды да? Огъай, мен адатта, таулу тиширыума, ма ол алайдагъы уа тюлме. Алай а суратчы телимиди да? Ол бир ишексиз керюб салгъанды, аллайны керюб салгъанды. Ол а мен-ме! Мен! Мен! Таулу тиширыу—къынгыр темир чыбыкъ, устаз — къынгыр темир чыбыкъ. Къынгыр чыбыкъ! Къынгыр чыбыкъ! Къы-ы-ы-нгы-ы-р...

Къаллай эсе да бир къынгыр-мынгыр кезкермезге, къарангыгъа кетиб башлагъанымы ангыладым...

Выставкада кабинетде эс джыйгъанымда уа биринчи сезюм:

— Мен къынгыр темир чыбыкъма, — деген сезболду деб алай айтдыла.

Москва, февраль 1963.

ДНЕВНИКЛЕ

ГЕТЕДЕН

Конечный вывод для мудрости один.
И весь я предан этой мысли чудной:
Лишь тот свободной жизни властелин,
Кто дни свои в борьбе проводит трудной.
Пусть в борьбе всю жизнь свою ведет
Дитя и крепкий муж, и старец хилый,
Предо мной восстанет с чудной силой
Моя земля, свободный мой народ.
Тогда скажу я: «Чудное мгновенье,
Прекрасно ты, постой, остановись!»

Бу юзюмдюк дневниклени чынг ал бетине джазы-
лыбды.

1937 д жыл

Мартны 9. Бююн мен джашаууму башлайма. Мени
джууугъум, тенпим, устазларым да меннге берелгенле-
рин бергендиле — юретгендиле, джолгъа тюзетгендиле.
Кеси башым бла ишлерге къоркъама, алай а кеси эр-

кинлигиме къалгъаныма да къууанама. Джашаууму дневник бла нек башлайма экен? Дневникни кесиме джазлама. Дунияда биразны джашарыкъ эсем, артда къачан болса да бир заманлада бу джазгъанларымы окъуб «ол атламы терс эди, бу тюз эди, ол адам иги эди, бу аман эди» дер ючюн джаза болурмамы? Да сора ол а кимге керекди да?..

Къалай алай эсе да джазмай чыдаямайма.

Бююн бери, Кичи Балыкъгъа, келгенме. Былайда медпункт ачаргъа керекме. Неден башлайым? Кече уа кимде къалайым?

Мартны 10. Къонакъбайла уа къёб кёре эдим. Бек ариу къарадыла. Эртден бла колхозну конторуна баргъанымда биреулен олтуруб тура эди. Ол веттехник болуб чыкъды. Тукъуму Сердюк. Ветпунктну ол да мында биринчи къурагъаны себебли сынамы барды. Мениге къёб зат юретди. Ол юретген бла мен да башлайма. Къалайда да сеннге бир устаз чыгъыб барлыкъ болур дейме.

Мартны 11. Парторг бла юлеге айланыб амбулаториягъа бир юй, кесим туругъа да бир юй табдыкъ. Бююн Нарсанагъа — районнга — барама. РИК-де болдум. Аскер учетха тюздюм. Банкдан медпунктха ача алдым. Район аптекада дарманлагъа къагъыт къойдум. Райздравотделде мебелге сёлешдим. Андан А. С. Гайдашованы (санитарка) алыб ызыма линейка бла чыкъдым. Юйбюзде уа джугъубуз джокъду. Юйню иесине айтыргъа тартыныб, ачлай джатдыкъ.

Мартны 12. Колхоздан учуз багъасы бла продуктала алыргъа да сёлешиб, тетя Саша алырча этиб, кесим биринчи фермагъа кетдим. Ийнек саууучулагъа къарардым. Халатлары джокъду. Тазалыкъны сакъламасала, тазир салдырлыгъымы айтдым. Мен къаты бола да биллик кёреме... Саша дунияны ащарыгъын этиб тура кёре эдим! Ингирде «Семья Оппенгеймни» окъудум. Анда быллай джерчик барды: «Атасы эки капекге улакъчыкъ»

алгъанды. Аны кишдик талаб ёлтюргенди. Кишдикни ит сагаллагъанды. Таякъ итни ургъанды. От таякъны кюйдюргенди. Суу да отну джукълатханды. Ёпюз сууну ичгенди. Къасабчы ёгюзню сойгъанды. Ёлюм да къасабчыны алгъанды. Ёлюмню да аллах бошагъанды». Таб айтылады. Бу китабны бир да бек джаратдым.

Мартны 13. Школда сохдаланы тазалыкъларына къарадым. Элде бир адам къоймай барына къараргъа керекди. Профилактика. Школ сабийледе оналтысыны кичиую барды. Андан амбулаториягъа келдим. Кёб турмай мени ызымдан бир военный кирди. Къарачайлы. Юйню ичинде, сёлешмегенлей ары-бери айланыб, сора бурну бла саламлашыб чыгъыб кетди. «Къанкъусарыкъ, ма буду тутуучу, адамланы. НыКыВыДыны адамыды»,— деб меннге тиши ауруб келген бир къатын барыб тазгъа тюкюрдю. Тюнене эки сюрюучю тутулгъанды дейдиле.

Къонакъгъа чакъырдыла ингирде. Биреуге джаш туугъанды. Мен да «Мадерадан» уртладым. Айыблы болгъан болурмамы?.. «Кёзлеригизни къалай къаргъанларын кёзюгюзден ташайтмагъыз». Былай къайда эсе да окъугъанма. «Адамны къаллай адам болгъанын кюлгенинден билликсе» деб а ким айтхан эди, унутханма. Бу айтыула башыма ол бюгече алайгъа джыйылгъан адамланы юсю бла келе болурла. Овидий Назонну «Сюймекликни юсюнден илму» деген китабын окъуйма. Аны меннге Къ. берген эди. «Сюерге унамай эсенг, муну окъубдамы сюймезсе дегенлиги болурму...»

Мартны 18. Тонядан, Георгийден, Катядан письмола алдым. Техникумда тенглерим. Къалай къууанчды тенгинг сени унутмаса! Биягъы сохталагъа къарадым. Чыгыр бар эсе, дом отдыхха иерге къагъыт келгенди. Биреулен чыкъды. Къар уллу джауады. Къалай эсе да джангызлыкъ джюрегими кючлей барады. Сюйген тенгим Тоняны табыб бир ушакъ этер эди. Аны бла не затны юсюнден да сёлеширге болады. Ол Жюль Верни къа-

лай бек сюеди! Бююн юйдеме. Анама къалай тансыкъ болуу этгенме! Овидий Назонну окъуй-окъуй джыртаргъа жетдиргенме, алай а аны ючюн Къ-гъа артыкъ суймеклик туумайды. Джюрек башханы излейди... «Джюрегими ал да сени таралтыб тургъан джарагъа сал, мени суймеклигим ол джараны кюйдюрюб сени сау этерикди». Къ. ючюн айтханлыгъым тюлдю. Бу сёзле «Ледяной домда» джазылгъандыла.

Мен да олтуруб патефонда «Неаполитанские песни» деген пластинкагъа тынгылай тургъанлай, ауругъанига чакъырдыла. Къошха. Атха минерге керек болду. Мен а ёмюрюмде атха минмегенме. Мени ол атны юсюнде баргъанымы кёрген бир уллу китаб джазарыкъ эди... Сюрюючю къаядан кетиб бутун сындыргъанды. Быллай ауур джарагъа тюртюлмеген эдим. Къолларым къалтырадыла эселе да, шина салыб байладым. Былайгъа арба чыгъаллыкъ тюлдю, джаралыны уа къымылдатыргъа боллукъ тюлдю, кюн сайын атда, джаным чыгъаргъа джете, джюрюрге керекме. Арыб келдим, алай болса да окъумай чыдаялмайма. Виктор Гюго. «Адамда хар заманда да акгыл-текгиллик джашайды. Кемеча адам да бир-бирде бютеу парусларын тас этеди. Адамны якору—уятыды, алай а бир-бирде адам уятын якорча умурчумур этиб къояды». «Сёзню ахыры болады, сагъышны уа—джокъду». «Мен тиширыума—тиширыу батмакъ болургъа хазыр тургъан топракъды». «Хар бир терслик дертин туудурады». Къалай терен джазыучуду Гюго!

Мартны 24. Элде тебсеу кружок ачаргъа парторг бла сёлешдим. Энди ингирде джашны къызны да джыйыб башларгъа керекди. Плазмоцит кюнюне эки кере бериледи. Хинин—кюнюю хаман да бир сагъатында. Охондраплазиядан ауругъан джашчыкъны юйюне барыб къарадым. Таза юйдю. Амбулаториягъа кушетка ишлетирге плотник бла сёлешдим. Бизни бюджетибиз Советге келгенди. Джалымы алдым—313 сом бла джарым. Бирин-

чи джалымды. Онюч сомундан кьвалгьанны анама иеме. Бюгече биз джатхандан сора НКВД-ни уполномоченныйы бла Советни тамадасы келдиле. Биягьы биягьындай юйню ичинде не зат эсе да излегенча ары-бери айланыб, бурну бла саламлашыб кетди. Бизде не излейди экен?! Саша ызларындан дунияны кьуя, орунга кирди.

Мартны 28. Амбулаторияда ишими бошагьандан сора тебсеу кружок джыйылды. Техникумда кружогум эсеме тьощдю... Мында да алапат тебсейдиле. Биз Октябрны кьууанчына хазырланабыз. Башка ишлерими юсюнден Советге бардым. Биягьы НКВД-чи анда тура эди. Ол кьуру да кьаралыб тургьан бир кьуатсыз адамды. Хар ким да (мен да) андан кьоркьгьан этебиз. Ол келиб кетгени сайын мындан адам тутулмай кьалмайды. Областа да бек кьб адам тутулгьанды. Джазыучула да... Хар ким бири биринден кьоркьадыла. Биз тургьан юйню иесине кьонакьгьа элни тамадалары келгендиле. Мени да чакьырдыла. Биягьы НКВД да анда эди. Ичедиле. Мен ауругьаныпа кетдим.

Мартны 30. Танг атмай ауругьаннга чакьырдыла. Нарсанагьа барыб да кьалалмай, кеслерин тьездюрюучюле энди уа не кесекчик аурусала да амбулаториягьа келиб кьаладыла. Мен излеген да ол эди. Алай а иш бек кьбдю. Тебсеу кружокну иши иги барады. Заемну юсюнден да ишлейбиз. Эгечим Кьанитат бла Тонядан письмола алдым. Экинги да мен бир сюеме да! Кьанитатха, анама, Тонягьа, Б. Ленагьа, Багьдатха, Фатима Ибрагимовнагьа письмола джаздым. Элде письмо сакьлагьан кьалай кьыйынды! Кьощда джаралым иги болуб барады. Ауругьан сау болса, кьуанчынг кьалай уллу болады. Медицинада джюрюген хар дохтурну орун да участокда кесинг тута кьереме. Бу зат кесинге кьарыу береди. Алай а кьалай эсе да джангызлыкь сынайма, Негерлерим китабладыла, аланы Нарсанадан ташыб турама. Кь. таймаздан письмо джазады, алай а ол джаз-

май, А. джазса не бола эди... «Къызны не къадар аз суйсенг, ол сени ол къадар бек сюрюкди, алай а мен сени асыры кёб суйюб, сен мени суймегенинг аны ючюн болурму?» деб джазады Къ. Билмейме, джюрек не ючюн суйюб, не ючюн суймегенин... «Мужики» деген китабны окъуйма. Окъугъан китабымдан джаратхан джерлерими джазыб алыу да баш ишлерими бири бола барады. «Биреуню бир джангыз ачитмаз ючюн, кесинг кёб кере да ачы». «Иш ашыгъулу болса ашыкъмау, ажъыллы адамланы адетлериди». «Озгъан зат ёлюмнюкюдю, сеники уа алда боллукъ затды». Бу айтыуланы къайсы китабладан джазгъанма, билмейме.

Апрелни 3. Атха миниб Нарсанатгъа барыб келдим. Дарманла алдым. Анда киногъа къараргъа бек сукъландым, элде уа кино бек аз болады. Температурам 38,9 болгъанлай ауругъанлагъа къарай турама. Аурумагъан бир джерим джокъду. Анам былайда бир болгъа эди... Советге барыб элде сабий ясли ачыуну юсюнден сёлешдим. Санбригада къурауну юсюнден да сёлешдим. Айтханымы къачан да бек ариу кёредиле. Газетде Тоняны сураты барды, иги мараучуду деб. Гюрбеджиге барыб, бармагъын эздирген темирчини байладым. Батмакъды. Орамда аягъынгы кёлтюрюб ёрге алалмайса. Тамбла тебсеу кружок джыйылгъанлай, элде клуб ишлеуню юсюнден сёлеширге керекди. Юйге Белоусова Лепадан письмо келиб тура эди. «Эм уллу къыйынлыкъ — керти тенгингболмасады»,—дегенди араб джазыучу Иль-Муттанабий. Мен былайда бек иги адамланы ичиндеме, да сора джюрегим джангыз некди да?! «Оводну» энтда къайтарыб окъуйма. «Соруб турмасанг сени алдагъан да этмезле», «Аманлыкъны тамыры недеди?! Адамны джашаууна багъа бермегенликде, адамны адам атын кёлтюре билмегенликде».

Апрелни 5. Мында окъуб берген китабларымы тизими: «Домби и сын», «Ледяной дом», «Хаос», «Тяжелые

времена», «Записки французской школьницы», «Земля», кытай роман, «Андрей Кожухов», «Цусима», «Одеты камнем», «Заколдованная земля», «Море», «Испания в огне», «Наш полет в Америку», «Женщина в море», «Пиковая дама», «Отверженные», «Девяносто третий год», «80000 километров под водой», «Таинственный остров», «Дети капитана Гранта», «Смех под штыком», «Человек меняет кожу», «Мужики», «Смерть вазир—Мухтара», «Семья Оппенгейм», «Мир рушится», «Овод». Нек эсе да быланы эске тюшюрюб дневникге тиздим, алай а дагыда кёб китаб унутулган болур. Мени негерлерим китабладыла. Ма бир письмо. Кимденди? Мени аллахым! А.-дан! Окъуйма: «Я иду твердо, уверенно вперед к тому, кто бросил случайную искру любви. Один миг 3 марта 1936 года будет вечно исторической датой в моей жизни. Это твой случайный взгляд и я в плену его»... Мен а, мен...

Апрелни 12. Элге хамам ишлетиу бла клуб ишлетиую юсюнден бюгюн колхозчуланы джыйылыуунда бегим алынды. Быланы ишлеуде мен джаш тёлую тамадасыма. Кёрейик. «Красный Карачай» пазетни редакциясына письмо джаздым. Назму джазыу, хапар джазыу деб да бир зат бир джанымдан кьоймайды... Къанитатдан Тонядан да письмола алдым. Къанитат эм суйген эгечимди. Тоня область больницада ишлейди. Талай врачны тутулганын джазады... Харибова бла Смирновга амбулаторияны юсюнден письмола джаздым. Бусагъатда менде Тукунач кьобуз согъа турады. Д.-да олтурады. Аны меннге бир мураты болур дейме...

Апрелни 20. Эртден бла он сагъатда кьобуб (кьобуучум а алты сагъатдады). Нарсанагъа арба бла чыккыдым. Анда эртден бла райздравотделге бардым. Харибованы табмадым. Саулова Аняда болдум. Нарсанадан онбир сагъатда чыгыб бусагъатда Минводда станцияда олтурама. Анама тансык болуб кёрюрге барама.

71-чи поезд юч сагъат бла джарымда тебрерикди. Невинкагъа 7 сагъат бла 40 минутда келиб тюшдюм, былайдан Сулимовгъа кюндюз 11 сагъатха келгенме. Линейка бла автостанциягъа барыб, 11 сагъатха Микоян шахаргъа билет алдым. Мында алгъы бурун Мария Алексеевна Урусова бла, андан сора Муся Сталиниченко бла тюбешдим. Тонягъа уа ингир 7 сагъатда бардым. Къалай аламагъды, насыбды тенглеринг бла тюбешиу! Эртденбласында Облздравотделге, больницагъа да барыб, устазларыма, тенглериме да тюбедим. Врачла — устазла Фатима Ибрагимовна, Бирюкова, Кузьменко, Струнникова — бары кёзюу-кёзюу ишимден, джашауумдан хапар сордула. Редакциягъа да барыб, басмаланган затчыкъларымы багъасын алдым. Мен аны ючюн да бармагъан эдим. Ингириинде «Наталка-Полтавкагъа» къарадыкъ. Былайда джюрегинге азыкъ табаса... Эртденбла эртде къобуб анама кетдим.

Апрелни 28. Бюгюн Нарсаиагъа келиб Гюрюклагъа тюшдюм. Бюгече былайда къалыргъа деб тура эдим да элден ат ийгендиле. Атчы да, мен да кетерге керекбиз. Кюнортабыз элге джыйылдыкъ. Бир ёмюрню кёрмей тургъанча хар ким тегерегиме алды. Клуб бла хамагъа агъач келгенин бир бири ауузуна джетдирмей айтадыла. Алай а колхозну тамадасы да тутулуб кетгенди. Халкъ джауду... Ингириде Мария Алексеевнагъа ачыкъ письмо джазыб орус газетге ийдим. Тенглеримден письмола келиб турадыла. Ма А.-дан да. Ол мени кеси окъугъан мединститутха чакъырады. Кириб окъугъан да эт, юйленнген да этейик дейди. Юйленнген деген бир тюрлю сёздю. Мен андан къоркъгъан этеме... Мединститутха уа не эсе да джюрегим тартмайды. А.-гъа уа тартады. Ма Къ.-дан да письмо. Бу адам бла тюбесенг, дуния малдан сора сёз селешмейди, суймекликни да къарасанг келтириб ол дуния малгъа тиреб къояды. Мени уа джугъум да джюкьду—рысхым. Тебсегенлени,

джырлагъанланы Май байрамгъа хазырлыкъларын энтда кёрюрге керекди. Школгъа барайым. Анда тебсей-биз.

Апрелни 29. Къабартыдан къарнашым Ахмат келди. Къууанчым уллуду. Алай а ол да олтурур олтурмаз ауругъаннга чакъырдыла. Андан къайтыб Ахмат бла ушакъны башладыкъ. Ахматха А.-ны хапарын айтдым. Ол аны суратындан огъуна да жаратды, алай а ол да мени тюзге санайды — окъургъа керекди дейди. Ингирде мен да Ахматны ашыра башлагъанлай Д.-дан келечиле келдиле: къарнашынг мында болгъан заманда деб келгенбиз дейдиле. Бурунларына ургъанча болуб кетдиле. Ахмат да кетди — атасы Ибрахим ауруб турады. Ол кетгенинде уа жангызлыкъ юсюмю бютюн да басы. «Жангызлыкъ адамны не фахмулу этеди, не да идиот этеди», — дейди Гюго. Менде экиси да джокъду. Энтда назмулагъа кюрешуу, энтда житабла.

Майны 1. Элде демонстрация болду. Парторг, жангы председатель, устазла, мен митингге селешдик. Кърал джауладан къралны ариулагъан тамадагъа разылыгыбызны айтдыкъ. Тебсеучюлерим бла джырчыларым бек тауушлу болдула. Ингирде джыйылыб ашауичиу болду, алай а ардан артха адамла бир бирине джюреклерин ачыб джашамагъанлары былайда да белгили болду. Игитда дейсе, элни джартысы тутулса!.. Элде радио болса, тышында байрам къалай баргъанындан да хапар биллик эдик.

Майны 7. Ауругъанлагъа къараб бошагъанлай Краснодарда мединститутха къагъыт джаздым. Ары кирфир-мем дейме, билмейме. Май байрамда саугъаланиган малчыланы бири бюгюн саугъасын «джуады». Чакъырдыла. Барыб бир кесекчик олтуруб келгенме. Аллай джарыкъ джерге барсам эсеме А. бла Тоня тюзюб, артыкъ мыдах болама. Мен бир къуджур адам болурма дейме... Профилактика ишлеге айландым. Юйде ауру-

гъан талай адамда болдум. Ингирде сюдге тынгыладым — анда колхозну ишине бузукъ болгъанды деб Аминовгъа сют эте эдиле. Мен аны эм иги адамгъа санай эдим... Юйден да, Баранова Бэлочкадан, Тонядан да письмола алдым.

Майны 20. Эртденбла эртде къобуб авансовый отчет салдым. Ауругъанлагъа къараб бошагъандан сора барыб хамамны ишлегенлеге къарадым. Битдириб барадыла. Клубну ишлеб башлагъанлы да юч кюн болады. Биз, джаш къауум, ишден сора барыб анга болушабыз. Энди радио келтириуню къайгъысын этерге керекди. Сердюк джашланы сурат алыгъа юретеди. Краснодардан джууаб келди. Не кереклисин джазадыла. Мени уа литература кесине тартыб барады. Газетледе заметкаларым кюн сайын дегенча чыгъадыла: сабий садны юсюнден, дагъыда къайдам «Два вопроса товарищу Морозову», «Ким терсди?», «Взаймы государству — трехнедельный доход!», «Джылдан бир», «Председатель Советде болмайды», «Запутан учет», «Стахановское звено», «Газеты не доставляются», «Выбрали председателея». Была бары да бу элни джашаууну юсюндендиле. Хинизаторла хазырларча былайда курса ачыуну юсюнден колхозну правлениесинде селешдим. Ингирде анам да, Ибрахим да, келин да келдиле. Къуанч мендеди!

Майны 31. Бекешевка станицени къатында сабан бригадагъа барама. Анда ишлегенлени санитар болумларына къарарыкъма. Назмула. «Рожденные бурей» деген китабы окъуйма. Аламатды. Алай болса да бу авторну биринчи китабын бек джаратама. Мен ишден келсем да ауругъанла чебген сокъгъанча квартириме джюрюб турадыла. Энди уа окъуучула да джюрюйдюле — мен Нарсанадан келтирген китабланы ала да менден алыб окъуб барадыла. Бюгюн «Базельские колокола» деген китабы окъуйма. Азретден, Ильясдан да письмо-

ла алдым. Мени бир джашауум письмола кёреме... Бу арт кёзюледе къалай эсе да джукъум джокъду. «Красный Карачайгъа» письмо ийдим. Бир джаны бла джашау къайнайды, бир джаны бла уа хауада огъуна бир тюрлю къркъуу, къуу-шуулукъ сеземе. Тюкенде ётмекге къараргъа чакъырдыла. Къаты джангур джауб тургъанлы талай кюн болады—клубну башы джабылгъаны себебли, иш ичинде барады. Хар кюн сайын ишлейбиз аны. Ичине джыйылыб бир той этерге бютеу эл ашыгъады.

Июну 25. Азрет бла Багъдатдан письмола алдым. Д. менден отказ алса да энтда бурнун урады. Болмазлыкъ затды. Анасы уа мени убба-чубба этгенлей турады. Умутчула дагъыда кёрюнедиле. Фермалагъа айландым. Кюн сайын арыб юйге алай джыйылама. Ма, юйге телеграмма келиб турады — Тоня къонакыгъа келеди. Сашаны аны аллына Нарсанагъа иеме. Тенг десенг алайды! Бююн сюдге чакъырдыла — Къарабаш улу бир къызгъа артыкълукъ этгениши юсю бла, мен къызгъа къагъыт берирге керекме. Джашха джыл бла джарым тюрме азаб салыды. Тоня бла кюндюз сёлеширге заман табылмагъаны себебли кече тангга дери дегенча ушакъны къуруб чыкъдыкъ. Биз джетмеген джер кълмады. Ол литератураны бек суйгени себебли, кёбюсюне литератураны юсюнден сёлешебиз, алай а джашланы юсюнден да... Аны «джашы» военныйди. А-уа дохтурлукъ да окъуй, назмула да джазады. Аны джазгъан письмолары джюрегинге джауча джагъыладыла, акъыллы письмола болгъанлары ючюн дейме. Ол мени окъуруму бек сюеди.

Июну 26. Танг атмай чакъырдыла — ууда нёгерини шкогу атылыб бир нёгерине тийгенди. Аны огъун алдым. А.-дан телеграмма! «Нарсанагъа барама, алайгъа тюшеринги тилейме». Тюшеме, тюшеме!

Июнну 27. Тоня да, мен да Нарсанагъа линейка бла туюшдук. Нарзан галлерейны къатында А. ышара-ышара аллыбызгъа келди. Тоня бла ол селешедиле, мен селешелмейме. Анда бир чырайлылыкъ барды! Огъесе меншгеми кёрюне болур? Мени энтда къачдан къалмай кеси болгъан мединститутха окъургъа чакъырады. Мен да хо деб айырылдыкъ.

Июлну 13. Газетде билдириу: «Тюнене июлну 12-де ССР-ни Союзуну Баш Сюдюню Специальный Судебный Присутствиесини М. Н. Тухачевскийни, И. Э. Якирни, И. П. Уборевични, А. И. Коркапы, Р. П. Эйдеманны, Б. М. Фельдманны, В. М. Примаковну, В. К. Путинни военный шпионла болуб кеслерини къралгъа джаулукъ этгенлери себебли ёлюмге сюд этилгенлери толтурулду, деб джазылгъанды.

Июлну 21. А. мен ауругъанлагъа къарай тургъанлай келиб къалгъанды. Ауругъанда да кире, чыгъа кёб селешдик. Амбулаторияны джабхандан сора эшик аллында Тоня да, мен да, А.-да иги кесекни сюелдик. «Мен энтда бир кёрюб кетер ючюн келгенме. Сау къалыгъыз, письмогъа заманында джууаб этеринги тилейме»,—деб саламлашыб кетди. Бу кюн мени джашауумда къуанч кюнлерими бириди...

Июлну 26. Атамы къарнашым (мени да аталыгъым) тутуб Нарсанада тюрге джыйгъандыла. Анга бардым. Терезеден мени кёргенлей джылады. Мен да. Анга ашарыкъ бердим. Анам да Нарсанадады. Мен тюргени аллында тургъанлай А. келди. Ибрахимни эшитиб бюгюн кетмей къалгъанма юйбюзге, деб мени джюрегими джапырды. Барыб НКВД-ге селеширге изледи, алай а аны бла киши селеширге унамады. Ингирала мени да бир грузовик бла ызыма ашырыб кеси да алай кетди.

Августну 8. Анам келгенди. Ана болгъан джерде джашау бола кёреме—сагъышым, къайгъым, джангызлыгъым да къайры думп болдула. Аталыгъымы къайры

эсе да думп этгөндиле. Къайдагъысын билмейбиз. Анам аман болгъанды. А.-дан письмо келди. Письмода орусча джазгъан назмучугъу: «Нам в борьбе порой бывает трудно. Профиль жизни хочу разгадать. Отчего на сердце темно, грустно, отчего так хочется рыдать?!» Бу назмуну мен джазаргъа керек эдим... Сабий сад ачылды. Хамам да ишлейди. Октябрь байрамгъа клуб битерге керекди. Дарманла алыргъа Нарсанагъа барама.

Августну 20. Бююн отпускагъа чыгъама, алай а бусагъатда уа колхозну къабыргъа газетин этерге барама. Кюнортада Нарсанагъа кетдим. Анда анам бла Азретни табдым. Банкдан ачха алдым. Азрет да, мен да «Путешествие в Арзрум» деген киногъа къарадыкъ.

Августну 27. Мен Микоян шахаргъа келдим. Мында тенглерим тоб-толудула, алай болса да редакцияладан кетсимейме—къайры барсам да редакциягъа келиб къалама. Алада ишлегенлени меннге кёл бергенлери ючюн болурму? Тоня ишге кетеди, ол келгинчи мен да тенглериме барама, не редакцияда болама. Ингирде Тоня, мен, Лена Бакалиша «Иудушка Головлев» деген киногъа къарадыкъ. Кече Тоня да, мен да ушакъны бошагъандан сора мен «Железный потокну» окъургъа джарашдым. Тоня да меннге блузка тигеди.

Сентябры 10. Эртденбла шахаргъа къарасам, кёзюмю алалмайма. Былайыны къачы да бир алааматды! Соня да, мен да киногъа («Пэпогъа») къарадыкъ. Ингирде Тоня бла «Сын Монголии» деген киногъа бардыкъ. Былайгъа келгенли талай назму бла элден хапарчыкъла джаздым, алай а назмуланы кишиге да кёргюзмейме—кесиме деб джазама.

Сентябры 13. Киногъа баргъан болуб къалгъанды ишим. Элде кёрмей тургъаным ючюн болур дейме. «Арсеннге» къарадыкъ. Андан сора «Заколдованная земля» деген романны башладым. Кёб тенглериме тубедим.

А.-дан бери да письмо желди. Къ. былайда болгъанымы къайдан билген эсе да письмо джазады.

Сентябры 23. Нарсанагъа келдим. Былайдан да анама барыб биразны турдум. Къанитат болмаса, анама бек къыйын боллукъ эди, аталыгъымы тутулгъаны ючюн дегенлигимди. Библиотекадан да жёб китаб алыб элге чыкъдым. Биягъы иш, ауругъанла. Клуб битиб барады. Саша келгениме къуунды. «Человек, который смеется» деген китабны окъуйма.

Октябры 6. Байрамгъа самодеятельностну хазырлайма. Ауругъанлагъа къараб бошагъандан сора таза-лыкъны юсюнден лекциягъа хазырлана башладым. «Лётчик-испытатель», «Робинзон Крузо», «Къара кюбюрню» (экинчи кере) окъуйма.

Октябры 7. «Красный Карачай» газетде Аппаланы Хасан бла Боташланы Къасымны юсюнден джазылады. Халкъны джауларыдыла. Азретден письмо алдым. Анама къайгъылыма. Бюгюн мында кёблени тутуб алыб келдиле... Амбулаториягъа ремонт этдириуню юсюнден айландым. Ингирде сайлаучуланы джыйылыуу болду: СССР-ни Баш Советине депутатха Орджоникидзе крайда НКВД-ни начальниги Булахны кандидатурасына разылыгъыбызны айтдыкъ. Анама къайгъым къурумайды. Былайдан башха джары кечерге излейме. Сайлаулада агитаторма.

Ноябры 7. Къошун бла джабылгъан клуб битиб бошагъанды. Бюгюн демонстрациядан сора анда самодеятельность жёб тюрлю оюн кёргюздю. Къарагъанла бек разы болдула.

Ноябры 20. Таш карьерде ишчилеге «Сайлаулары положениесин» окъудум. Андан сора лозунгла джаздым. Советде отунну юсюнден сёлешдим.

Декабры 12. Бюгюн сайлаула болдула. Той, оюн уллу эди. Элге «Чапаев» кинону желтириб кёргюздюле. Кюнортадан сора Нарсанагъа кетиб, анда «Пугачев»

деген киногъа къарадыкъ. Хасанланы Магометни тутуб кетдиле. Устазны.

Декабрны 31. Ёлка этгенбиз. Талай устаз бизге джыйылгъанды. Къызла джашла да уллу чалдыкъ. Джангы джылгъа бир иги къар да джаугъанды. Былайдан кетерге деб тилегими райздравотдел къабыл этгенди, кёб къыйнаб этсе да этгенди. Микоян шахаргъа барама!

1938 джыл.

Апрелни 1. Ары-бери баргъан бла дневнигими джазмай кёб тургъанма. Джаланджюк райздравотделни тамадасы мени ол районнга чакъыра, къагъытчыкъ къоюб кетгенди. Ежово-Черкесск облздравотделден да чакъырыу келгенди. Мен а мында къалыргъа сюеме. Бюгюн Джаланджюкге кетеме. Виктор Гюгону «Последний день осужденного» китабын бошадым. Бу джазыучуну мен бек сюеме. «Эки тент» деб китаб джазама, алай а тирелиб-тирелиб къалама...

Апрелни 4. Къызыл-Октябрда медпунктну тамадасыма. Тоня да мени ашыра бери келиб, бюгюн кетди. Джангыз къалдым. Ишни уа учу-къыйыры джокъду. Бюгюн асыры арыгъандан аякъ юсюмде туралмайма. Къардоник больницагъа ауругъанны элтиб бусагъатда келгенме. Ингирде кёб къонакъ келди—джангы дохтургъа деб келе болурла, аланы ичинде Байрамукъладан да бардыла. Ала бла газет да окъудукъ—газетден урушну тылпыуу урады. Германия, Япония, Италия тохдамайдыла. «Если завтра война» деб алапат джангы кино чыкъгъаны джазылады.

Апрелни 5. Ауругъанла танг атмай келиб къаладыла да мен да эртде къобама. Колхозчулагъа бюгюн ГСО-ну окъутуб башлайма. Мен да къалгъанлача ишлейме, джашайма. Эртденден ингирге дери адамла бла болама

сора джюрегим кесин джангызгъа нек санайды? Бу зат мени кемириб барады. Гюгону «Труженики моря» китабын окъуйма. Кюн булутду. Ленинградха университетге лисьмо джаздым, окъургъа барыуну юсюнден. Кече сагъат бирде ауругъанпа чакъырдыла. Батмакъда къалай баргъанымы да билмей бардым...

Апрелни 7. Арыгъаным кетмегенлей къобдум. Башым да тегерек айланады. Ауругъанлагъа къараб бошагъандан сора ГСО-ну окъутдум. Газетледе хапарла къолай тюлдюле — тыш къралладан. Керек кюн барыбыз да бир адамча кърал ючюн къобарыкъбыз. Ачха алыргъа тамбла районнга барыргъа керекди.

Апрелни 8. Райондан келиб тюшгенлей къыйын ауругъаннга чакъырдыла, юйге да кирмегенлей кетдим. Аны Къардоник больницагъа элтиб ызыбызгъа келе тургъанлай, атла юркую арба башы тюбюне болду. Мен эсими джыйгъанымда, элде квартирамда орунда джатыб, тегерегим да адамдан толу болуб тура эди. Атамы къарнашыны къатыны Дунбушну къычырыкъ этиб джылай тургъанын эшитгенлей дагъыда бир къарангыгъа кетиб джугъуму да билмей къалдым... Азыгъанымда биягъы Дунбуш юсюме къабланыб тура эди. Санымыкъолуму къымылдаталмадым. Къаллайла элтдиле эселе да Къардоник больницагъа элтиб салдыла. Анам, къайдаса?!

Апрелни 13. Мен больницадан къайтханымда, мени юсюмде митингча бир зат болду. Анам да, Азрет да мындадыла. Юсюмде аш-суу этиб, къой кесиб той-бюн этдиле. Школну директору Ахмат мени больницада да кере баргъан эди, аны меннге башха мураты барды, алай а А.-дан башха киши керек тюлдю, ол мени ауругъанымы билсе, кече бла джетер эди... Къалай иги адамладыла бу элде адамла!

Апрелни 15. Ишлейме. Башым тегерек айланады. Школну директоруну кюн сайын бир заты «аурумай»

кълмайды — хар кюнюне меннге «приемгъа» келеди. Ишден сора Гокгаджан кьобузу бла келиб кез ачады. Ишин-башын кьоюб мени ючюн келеди. Ол кетгенден сора «Война и мир» китабны башладым.

Апрелни 17. Ауругъанла кёб болдула бюгюн. ГСО кружокну джыйдым. Ингирде Соня бла «Тринадцать» деген киногъа барыб къарай тургъанлай, мени ауругъаннга чакъырдыла. Энди юреннгенме былай болуулагъа. «Война и мир» китабны окъуйма.

Апрелни 21. Тоня юлгерине, Джаланджюкге, барыб мени да ары чакъырды. Заманна бек джарыкъ ашырдыкъ. Анасы Агафья Спиридоновна бир алаамат адамды. Тоня бла мени шохлугъубуз экибиз да литератураны сюйгенибиз ючюн болур дейме. Ол да назмула джазады. Андан къайытханымда школна директору да, Байрамукъладан бир джаш да олтура келдиле, мени уа селеширим келмей ёлеме. «Эки тенгни» джаздым. А.-ны письмосуна да джууаб джаздым. Ол энди мединститутну ючюнчю курсунда окъуйду. Бюгюн анадан письмо алдым. Аталыгъым письмо джазгъанын айтады. Къалай иги болду!

Майны 8. Бюгюн элде мени байрамымды — мени эмчек къыз этеме доб Л. Х. аш-суу этеди. Элде андан сора сёз джокъду. Мен да таза джюрегимден ол адамгъа разыма. Анга элтирге деб талай затны да алыб, ингирде барыргъа тебрегенлей, Соня да, бютеу Байрамукълары да джыйылыб келиб: «Сени школна директору алайдан урлаб кетерикди, барыргъа боллукъ тюлсе», — деб тыйдыла. Огъай, мен кесими урлатырыкъладан тюлме, алай болса да ала айтхандан чыгълмадым. Ол адамдан уялгъандан а башымы къайры атаргъа билмейме...

Майны 13. Драматург Гемма Бекирович, эртдерекледе мени географиядан окъутхан, юйдегиси бла былайда джашайды. Ол келиб мени бла литератураны юсюнден ушакъ этиученди. Бюгюн мен анга «Эки тенгден» бир

кесек окъудум. Ол бек джаратды. Ай бир ариу тийиб желеди, мен ай жарыкъда олтурургъа бек сюеме. Саня (санитарка) бла мен къонакъсыз чыртда болмайбыз. «Война и мир» китабны бошадым. Аламат!

Майны 20. Бюгюн сайлаулары юсюнден джыйылыу боллукъду. Мен да селеширге керекме. РСФСР-ни Баш Советине депутатха кандидатха Къобанлары Азаматны къызы Акълиманы айырдыкъ. Ол мени Хурэукда танышымды. Тонядан письмо алдым. Облмалаярстанциядан Беженцев келгенди — безгекни юсюнден. «Эки тенгни» бир кесек джаздым. Инпирде анам да, анамы эгечи да келдиле.

Майны 25. Колхоз малчылары, маллары таугъа ашырыуу къуанчына колхозну правлениеси чакъырды. Тачанка бла элден тышына — фермагъа чыкъдыкъ. Алайда колхоз къойла, туарла да союб уллу къуанч этилди. Мени саулугъуму да тартдыла. Маллары малчылары да ашырыб, 4 сагъатда юйге къайтдыкъ. Анам зат да тургъанлай школну директору желиб олтурду. Кюн сайы кесин кёргюзмесе болмайды. Саня бусагъатда Дунаевскийни «Выходной марши» сокъдура турады патефонда.

Майны 31. Ауругъанлагъа къараб бошагъандан сора яслини болумуна къараргъа бардым. Бу элде уа хар не да орундады, мени алгъын ишлеген джеримдеча тюлдю. Муну медпунктуну аламат юйлери бардыла. Былайда бираздан врачевный участок ачылыккъ болур. Ма бусагъатда А.-дан письмо келтирдиле! Энтда къачдан къалмай окъургъа чакъырады, юленирге дейди. Мен неми да билмейме. Медицинада мындан ары окъургъа асыры тартмайма, не эсе да джюрегим литературагъа тартады — мен джукъ да джазаллыккъ болмам, заманымы бош не тура болурмамы? Бизни джазыучу къауумубуз мени джюрегими басаргъа айта болурламы джаз деб?! Кеси кесин алдай тура болурмамы? Шашыб ке-

теме бу сагъышладан... Кеси кесими билалмай къатыша айланама. Адам кимден да алгъа кеси кесин биллирге керек болур. Да мен къачан билликме да?! Школну директору пластинкала алыб келди. Мени башымдагъы уа А.-ды...

Июнну 1. Школ сабийлеге чечек салдым. Директорлары мен 500 сохтагъа чечек салыб бошагъынчы къатымдан кетмей олтурду... Жангур джауады. Школдан 2 сагъат бла 30 минутда келдим. Анама затха мени М. Т.-гъа тилей келечи келиб тура эди. Къуджурдула адамла... Бир ауругъан тиширыугъа чакъырдыла — адам ышанырча тюлдю. Эрине болумун ачыкъ айтдым. Сабийлери да бардыла... Бююн допрызывникле бла ГСО-дан биринчи дерсни бердим. 60 сабийге сабий площадка ачдыкъ. Иш асыры кѣбден ингирге сылыт болуб джетеме. Ингирде биягъы директор келди. Саулугъум къолайсызды. Онг бутум ауруйду.

Июнну 3. Соня да, Гокгаджан да келиб олтурдула. Къобуз сокъдула. Ойнай, кюле кѣб олтурдукъ. Ала кетгенден сора Толстойдан жаратхан джерлерими джазыб алдым: «Адам ёлюмден къоркъа эсе, чыртда джукъ этеллик тюлдю джашауда, бютеу джашау уа ёлюмден къоркъмагъан адамныкъыды». «Къыйынлыкъ болмаса адам кесине чек билмез эди, кеси кесин да билалмаз эди».

Июнну 6. Солуу кюндю. «Труженики моря» китабны окъуйма. «Адамны джюреги къарт шпионду» дейди Гюго. Ингирде комсомол собрание боллукъду. Директор, Гемма Бекирович скрипкасы, къобузу бла келиб, Соня да, Гокгаджан да, мен да тебсатик.

Июнну 14. Бююн бери РСФСР-ни Баш Советине депутатха кандидат Акълима келди. Уллу джыйылыу болду. Джыйылыу бошалгъынчы экибиз да бирге олтурдукъ. Мен да сѣлешдим джыйылыуда. Кече Акълимагъа атаб назму джаздым, алай а джыртыб атдым. «Эки

тенгни» да бираз джаздым. «Кочубейни» окъуб бошадым.

Июлну 1. Къарнашым Азрет келди. Байдыматны джашы. Мени бла турлукъду. Къалай бек сюеме мен аны! Азрет сурат салыугъа устады, назму да джазады. Иван Иванович да келиб ючюбюз да иги кесек олтурдукъ. Ингирде Азрет да, мен да «Депутат Балтики» деген киногъа къарадыкъ. «Белеет парус одинокий» деген китабны окъуйма. Азрет а патефонда «Поднятая целинаны» согъады».

Июлну 5. Мен ауругъанлагъа къараб бошагъандан сора Азрет да, мен да Къардоникге бардыкъ. Анда шохларыбыз Иван Иванович, Дмитрий Иванович, Нюся да къошулуб «Запорожец за Дунаем» деген киногъа къарадыкъ. Заманыбызны бек алапат ашырдыкъ. Андан келгенинде, комсомол собрание болду. Соня собраниеден эрге чыкъды — Д.-гъа. Кече Марксны «Капиталын» окъуб башладым.

Июлну 20. Аптеканы отчетун салдым. Ауругъанлагъа къарагъандан сора юйде кесим олтуруб «Эки тенгни» бираз джаздым. Андан сора Горькийни «Детствосун» окъуйма. Ингирде Азрет да, мен да «Папанинцы» деген киногъа къарадыкъ. Андан къонакъгъа чакъырдыла. Барыб биразны олтуруб келдик. Азретге Б. Б.-ны этсегиз деб билдирдиле. Б. аман къыз тюлдю.

Июлну 29. Бюгюн отпускагъа чыкъдым — биринчи августдан биринчи сентябргъа дери. Б. Б. бла селешдик. Аны Азретге огъайы джокъду. «Эки тенгни» джаздым. Тургеневни окъуйма. Азрет бусагъатда сурат сала турады. Джангур джауады.

Августну 7. Бюгече Азретге Б.-ны желтиребиз. Сау эл бизге джыйылгъанды. Бизни адамларыбыз келирча болмай, иш этилиб къалгъанды. Аладан киши да билмейди. Азрет джылагъан да этди... Тойну бютеу эл этгенча этди. Къууанч уллу болду.

Августну 9. Келини айландырыргъа чыкъдыкъ. Юч линейка бла бир барбыз. Биз айланыб келирге мени орнума да адам келиб тура эди. Ингирде да адамла келди-ле. Мени анам да Азретни анасы да, Айшат да, дагыда кёблерибиз да келди-ле.

Августну 18. Солу кюндю. Азрет да, мен да аны къайышларында болдукъ. Андан сора Азрет да, Байдымат да кетди-ле шахаргъа. Келин бла мен къалгъанбыз. Бусагъатда келин патефоннга Тоня суюючуо пластинканы салды: «Гуде витер вельмы в поле». Тоня эрге кетгенди. Винницагъа. Кесини военный джашына. «Бедная Лизаны» окъуйма.

Августну 29. Ишден чыкъгъандан сора Азрет бла мен къонакъда болдукъ. Келин ишге кетгенди. Къонакъбайла меннге кёгюрчюн саугъа этди-ле. Бусагъатда кёгюрчюн орундукъ къулагъына къонуб турады. Гогольну «Мертвые души» деген китабын окъуйма.

Августну 31. Азрет бла шахаргъа бардыкъ. «Детство Горького» деген киногъа къарадыкъ. Тамбладан башлаб редакцияда ишлерге приказым хурджунумдады. Ахырсы, кесими джолума чыгъа айлана болурмамы?!

Сентябрны 7. Бююнден ары «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында литработник болуб ишлейме. Газетде ишлегенле бла танышдым. Джазычуланы оргбюросуну заседаниесинде да болдум. Мени пьесама къарадыла. Квартира къайгъыдама. «Петр I» киногъа къарадыкъ.

Сентябрны 15. Джангы ачыла айланган институтха заявление бердим. «История одной жизни» деген китабын окъуйма. «Простая девушка» деген постановкагъа да къарадыкъ. Былайда мен кесими джангызгъа бир минутну да санамайма. Муратым тола башлагъан болурму?

Сентябрны 20. Тиширыулары экинчи область съездини делегатыма. Бусагъатда, 12 сагъатда, андан келдим.

Х. Б. записка джазады. Мени к̄айг̄ым ол т̄юд̄ю. Съезд 21-де бошалды. Мен да с̄елешдим. «Очная ставка» к̄арадык̄. «Рассказ о дорогах» деген китабны ок̄уйма. «Эки тенгни» бир кесек джаздым, алай а бош джаза болурма дейме... Энди ак̄ылым бираз башхады. Мен быладан эсе артха к̄алг̄анма, алай а барын да джетерге керекме. Бу арт к̄юнде мени: «Очная ставка», «Осоавиахимни ишлери»; «Нартюх джыярг̄а хазырлану», «Область спартакиада», «Биз насыблыбыз», «Горсоветни эсине», «Съезд бошалды», «Сууук̄ аuruуладан кесин адам к̄алай сак̄ларг̄а керекди» деген заметкаларым басмаланигандыла. Бусаг̄атда «Тропа шпиона» деген постановкаг̄а барама. М̄лек меннге бек иги тенг болуб чык̄ды. К̄алай жарык̄ к̄ызды!

Сентябры 27. Иште джыйылыу болду. Редактор Байк̄улланы Абдул-Керим да, аны заместители Эркгенланы Залихат да с̄елешдиле. М̄лек да, мен да ингирде менде болдук̄ — мен анга «Эки тенгден» бираз ок̄удум. Ол джаратама деди, алай а ок̄уб айлансанг алай айтмай не айтырык̄ды. Беш к̄алын тетрадь джазг̄анма, алай а джаратмайма.

Сентябры 28. Дж̄егетей-Аяг̄ына командировкаг̄а тебреб, мешина табмай к̄алдым. Бююн «Красный Карачай» газетни редактору Куркумели ёлгенди. Тамбла анама барама.

Октябры 3. Анамдан джанымдан айырылг̄анча айырылыб келдим. Арифуллин бла п̄есамы юсюнден с̄елешдим. Талай заметкам чык̄г̄анды. 5-синде институтха экзамен береме.

Октябры 7. Институтха алындым. Бу меннге эм уллу к̄уанчланы бириди. Энди литератураны керти да не зат болг̄анын билликме! «Ата джуртха» деген назмум, даг̄ыда бир к̄ауум заметкам чык̄дыла. Мени, джаш джазыучуну, литфакга ок̄ург̄а киргени да газетде джазылыбды. Мен не джазыучума...

Октябрны 13. Тюнене сау кюнню джазыучула бла болдум. Бюгюн институтда биринчи дерс башланады, мени уа ишден иймедиле. Мен энди не этерге керекме да?!

Октябрны 15. «Долорес Ибаррури» деген назмум, Лермонтовну юсюнден статьям басмалангандыла. Юч джылны кёрмей туруб Татьяна Яковлевнаны кёрдюм, сёлешдим.

Октябрны 19. Институтда дерсде бюгюн биринчи кере болама.

Ноябрны 13. Джангы джер, джангы адамла. Къалай ипиди тенглеринг кёбден кёб бола баргъанлары! Институт ючюн айтама аны. Назмула джазама, лекцияланы джазама. Байкъулланы Даут да бери окъургъа киргенди. Бир столда олтурабыз. Бюгюн дерсде анам ауруйду деб къагъыт алдым. Даут джолума ачха бериб, анама ашырады.

Ноябрны 18. Лавров историядан лекция окъуй турады. Кеси эрши адам болгъанлыкъгъа окъутханы бек алааматды. Биз анга Мардук атагъанбыз. Институтха кириб муратыма джетдим, да сора энди уа нек тынгы табмайма? Даут лекцияны джаза барыб артха къалса, сора назму джазыб тебрейди. Общежитиеде орнум Груничева Шураны къатындады, биз кесибиз да бирге айланабыз. Ол эм ангылагъан адамланы бириди. Мен кесим неден да артха къалгъаным ючюн болур, хаман онглу адамлагъа тартыб турама. Къар джауа турады, алай а экибиз да «Бесталано» постановкагъа къараргъа барабыз. Андан келгенден сора Мопассанны башладым.

Ноябрны 23. Дерсле тартхандан тарта барадыла. Натадан письмо алдым. Ол Нальчикде окъуйду. Мени бла бирге Шурагъа да письмо келтирдиле. Анда анасыны ёлгенин джазадыла. Шура бусагъатда джылай турады. Не мадар этгин... Тамара В. бусагъатда эшикден джа-

рыкъ кириб, барыбызны да Шураны бушуууна бушуулу болуб тургъаныбызны кѳргенинде, ол да симсиреди.

Ноябрны 27. Ляля, Мѳлек, мен «Гайчи» деген киногъа къарадыкъ. «Тристан и Изольданы» окъуйма. Бусагъатда бизде «Крылья холопа» деген кино бара турады. Мен аны кѳргенме. «Эки тенгни» джазама. Таяны биз Мардукга атайбыз. Бусагъатда да аны айтыб къызла харх этедиле. Тая кеси да.

Декабрны 3. Бюгюн издательствода болдум. «Кочубейни» кѳчюрюрге алдым. Достоевскийни окъуйма. «Кочубейни» ал бетин кѳчюрдюм. Достоевский мени кѳржътханы бла бирге кесине тартыб барады. Студент экибетли болургъа керекмиди? Бизде Л. алайды. Аны сезгенли мен аны бла сѳлеширим келмейди. Бюгюн биз Чеховну «Юбилейин» салабыз. Редакциядан гонорар алдым. Юйбюзден письмо келди. Анам иги болгъанды.

Декабрны 15. Горькийни «Девушка и смерть» деген китабчыгъын «джутдум». Хар не ише да адамла бири бирин билиб джашасала, ёлюм хаман да кѳркъуб турлукъ болур эди. Даут да, мен да «Кочубейге» договор этиуню юсюнден издательствода болдукъ. Менге Ната да, Багъдат да келиб кетдиле. Тенгден иги не барды! Бусагъатда джангы алфавитни юсюнден статья джазама. Бюгюн «Юные коммунары» киногъа къарадым. Хаман даулашыб, ёчешиб турурум нек келеди мени?!

Декабрны 17. Декабрны 15-де сынам учуулада ала-мат совет летчик Валерий Павлович Чкалов ёлдю. Бу уллу кѳранчды. Бальзакны окъуйма. Кече Чкаловну юсюнден назму джаздым. Бюгюн «Волочаевские дни» киногъа къарадыкъ.

Декабрны 20. Ачха амалтын инджилеме. Аталыгъым тутулгъанлы юйбюз да инджиледи. Ма бюгюн да ач-

хам джокъду. Алай а не затха да къарамай, окъургъа, окъургъа! «Одеты камнем» деген романны изложениесин этеме. Дерсге. Мёлек бла «Великое зарево» киногъа къарадыкъ. Биз андан келгенлей, бютеу институт бла бирге дагъыда «Человек с ружьем» киногъа бардыкъ. Бальзакны бошаб «Чрево Парижаны» окъуйма. Тоня-дан, А.-дан да письмола алдым. Бальзакны мен кертилиги ючюн сюе болурма. Мени ёчешиб турууум къачан бошаллыкъды? Ма бюгюн да ёчешиуню юсюнден Т. Кубракова бла джау болургъа аздан къалдыкъ.

Декабрны 28. Тёрт предметден зачет сессия боллугъун айтдыла. Бюгюн издательствода болдум. Къууандырмадыла. «Ата джуртума» деген назмуму да джаратмай тура эдиле редакцияда. Къалай къыйынды! «Эки тенгни» кюйдюрюрге керекди... «Чрево Парижаны» бошаб, «Дон Кихотну» окъуйма. Джукъ да джазарыкъ тюлме!

Декабрны 31. Бюгюн институтда бал-маскарад болду. Андан сора биз, «зоопарк» (тёрт-беш тенг кесибизге алай атагъанбыз) жесибиз олтурдукъ. Биз да къууанч эте тургъанлай эшик къагъылыб А. кириб келди. Къалай насыблыма мен! Къызла бла танышыб олтурду. Джангы джылны къууанчын бизни бла бирге этиб кетди. Мени ючюн андан бери, институтундан, салыб келгени сейир тюлмюдю?!

1 9 3 9 д ж ы л

Январны 3. Бюгюн военныйден зачет бердик. Издательство договор этерге унамайды. Ол хапарны айтыб келгенимде, Даут мени тетрадыма былай джазды: «Там-бла барыб хапар билирсе, андан а къууаныб келирсе, алыб перевод этерсе, бёрк алыб сенден тилесе». Мен да анга былай джаздым: «Джаш джюрекге бычакъ алыб ургъанча, кенг джолуму меннге бек тар этгенди, ашы-

гъыб баргъан Къобан бузлаб къалгъанча, переводха къарыу къалмай кетгенди». «Волга-Волга» киногъа къарадыкъ. «Страдание молодого Вертераны» окъуйма. Гетени бек сюеме.

Январны 11. Эки предметни «айырмагъа бердим. Бу кюнледе «Одноэтажная Американы», «Собор Парижской богоматери» китабланы окъудум. «Великий счет» бла «Дети капитана Гранта» кинолагъа къарадым. Шура бла суратха тюшдюк.

Январны 22. Бююн Нарсанагъа барама. Бютеу «зоопарк» барыбыз да барабыз. Накъырда, юн, кюлкю! Невинкада бир военный мени атымы айтыб саламлашды. Мен танымайма.

Январны 23. Байрон бла Некрасовдан кесими айыралмайма. Некрасовну «В полном разгаре страда деревенская» деген назмусун кечюрюрге керекди. Бизни тиширыула алкъын энтда джашаугъа толу къошулалмайдыла. Пушкинни «Цыганы» деген поэмасын да кечюрюрге керекди. «Къарачай» деб назму джарашдырама. Тюнене бютеу «зоопарк» «На границе» деген киногъа къарадыкъ.

Февралны 15. Институтда ГСО кружокну юсюнден Облрокк-да болдум. Кёзлериме «ремонт» этдирирге больницагъа бардым. Кюн мутхузду. Къызыл-Октябрдан Азрет письмо джазды. Аны школда ипи ишлегени ючюн патефон бла саугъалагъандыла. Ол школну директору да мында мени бла литфакда окъуйду. А. келиб кетгенли менден тюнгюле башлагъан болур дейме. Шекспирни окъуйма.

Февралны 16. Издательство бла договор этдим. Шура бла Зояны суратха алдым. Больницада анализле этдирдим. Джазычуланы джыйылыуунда болдум. Лермонтовну «Белеет парус одинокий» деген назмусун кечюреме. Кече, тангаласына дери Шекспирни окъудум. Гегелни алдым. Француз тилни окъуб башларыкъбыз.

Февралны 23. Дерследен сора «Кочубейни» кёчюреме. Тишим ауруйду. Гегелни окъуйма. Азрет келиб къатынындан айырылама дейди. Бюгюн ингирде Надежда Константиновна Крупская ауушду. «Зоопарк» барыбыз да «Амангельди» киногъа къарадыкъ. Бусагъатда кечени бир сагъатыды. 8-чи мартха статьяны бусагъатда бошадым. Бюгюн ауруйма. Бир кесек кёчюрсем джатама. Къанитатдан письмо алдым. Анам да ол да ауруйдула. Не этейим?!

Мартны 1. Белинскийни окъуйма. А.-ны письмолары мени джашатадыла. Къ. да таймай джазыб турады. Мен анга кёлюмю ачыкъ айтыб нек къоймайма?!

Мартны 4. Бюгюн ана тилден джазгъанымы устазбек джаратды. Шевченкону юбилейне статья джазыб бердим. «Три тяжкие доли имела судьба» деген назмуну кёчюреме. Мени иш кюнюм былайды: 6 сагъатда къобама, 9-дан 3-ге дери дерсде. 3-ден 4-ге дери кюнорта ушхууур. 4-ден 9-гъа дери кесим ишлейме. Кече 10-дан 12-ге дери рабфакчылагъа ГСО-ну окъутама, 1, 2-ден. 3-ге дери окъуйма, джазама. Кёзлерим ауруйдула, кёзлюклени аптекадан алыргъа ачхам джокъду.

Мартны 7. Джазыучулары джыйылыуларында болдум. Назму джазыуну техникасыны юсюнден Орусланы Махамет доклад этди. Мен бошалады деб къоркъа, тынгыладым. Даут биягъы «Кочубейни» юсюнден меннге аман хапарны айтды, алай а ол асыры накъырдачыдан алдагъаны бла кертисин биллик тюлсе.

Мартны 8. Тиширыулары кюню. Къалай уллу ёсгенди бизни къралда тиширыу! Мени «Шохлукъ» деген статьям чыкъгъанды. Ингирде институт саудан тиширыулары кюнюню къууанчын этди. «Кочубейни» 1940-чы джылгъа къойгъандыла.

Мартны 10. Бюгюн Онсегизинчи партсъезд ачылады. Мен дунияны башында эм бек суйген адам—Долорес Ибаррури кеме бла Марселге желди деб билдиредиле.

Мен сүйгөн джазычу Виктор Гюгоду, мен сүйгөн назмучу — Лермонтов, мен сүйгөн драматург — Шиллер, мен сүйгөн поэт дагыда — Маяковскийди, мен сүйгөн композитор — Чайковский, Римский-Корсаков, Дунаевский, мен сүйгөн артистле — Орлова, Барсова, Черкасов, мен сүйгөн деятелле — Гризодубова, Хетагуровадыла.

Мартны 12. Зеленчукдан келген атлыланы алларына бардык. Ачхам джокъду, кыйналама. «Веселый ветерни» кечюреме. «Зоопарк» бла «Семья Ошпенгейм» деген киногъа бардык. «Зоопарк» — коммунады — ачха, неда ортадады. Зоопаркны члеплери: Шура, Тоня Тertyшник, Зоя, мен, Мёлек, Лялядыла. Хар бирибизни да бирер атыбыз барды. Мен Жирафма. «Эки тенгни» бир кесек джаздым. Тургеневни окъуйма. Бюгюн биринчи жангур джауду.

Мартны 17. Газетге Париж коммунаны юсюнден джаздым. «Веселый ветерни» да бердим. Мени таймаздан не зат эсе да кесим да билмеген бир зат излеб турууму мен не бла ангыларгъа билмейме. Меннге хар не да азды. Былай нек болады?! Тюнене «Красный Карачай» газетде литгруппаны джыйылыуунда болдум. Фотолабораторияда бюгюн иги кесек юрендим. «Красный Карачай» газетге партсъездни юсюнден джаздым.

Мартны 19. Айшатдан письмо алдым. Диккенсни «Холодный домун» бошадым. Мен кеси кесиме тюрлюден тюрлю керюнуб барама: кыаллай эсем да билмейме, кёб затны ангылаялмайма, ангыларгъа билирге уа бек сюеме. Кёзлерим амандан аманга барадыла, кёзлюклени салыргъа ыйлыкъгъан этеме. Тюнене уллу кьар джауду. Тамара Козаева келиб мени бла кёб олгурду. Бир кьауум литераторла бла тубешдим. Никитин бла Къасботну назмуларыны юсюнден сёлешдик. «Возвращение Максима» деген киногъа кьарадым. «Эки джю-

рек» деген пьесама джангыдан кырадым. Тургеневни окуйма.

Мартны 26. Тюнсен бери Адыгей ансамбль келиб концерт кыргюздю. Мен аны тамадасы Коджесаова Ка-дерхан бла шагърей болдум. Даут меннге бир аз ача берди. Ляля бла бирге «Выборгская сторонагъа» кырадыкъ. Динаева Соня мени Дагъыстанда окуругъа чакырады. Анамы кыюуб кыалай кетейим? Гейнени окуйма.

Мартны 31. «Зангезур» деген киногъа кырадыкъ Ашамасакъ да киногъа бармай кыалмайбыз. Хубийланы Осман бла областха литература журнал кереклисини юсюнден селешдик. «Хасауканы» орус тилге кечюрюб кюрешеме. Бюгюн велосипедде юренирге шахарны тышына бардыкъ. «Эки тенгни» кюйдюрдюм... Джаратмай-ма. Белинскийни окуйма. Азгъанма. Анамы саулугъу кыолайсызды. «Эки джюрек» пьесама рецензия джаздыла. Бурнумдан кыб кыан барды.

Апрелни 9. Институт мени кесине асыры тартмайды. Кыругъакъ лекцияладан башха джукъ этилмейди. Мен не затны излейме да, ахыры? Кесиме орун табмайма. Не зат эсе да бир уллу затла этерим келеди, алай а уллу затны кыалай этиллигин билмейме. Джашаудан джюрегими кыандыралмайма. Ляля эрге чыкъды. Орус джашха. Молодец! Атлам этгени игиди. Кыар джауады. Бусагъатда. А.-дан письмо келтирдиле. Мени аллахым! Ауругъан этеди! Эхинококк! Кыалай этейим, не этейим?! Худжу кыаллыкъ адет-намысдан не этейим ансы барыргъа керек эди! Не этейим ха? Кесиме орун табмайма, кесими кыайры атайым?! Тоня бла Натадан да лисьмола алдым.

Апрелни 14. Древняя историядан экзаменнге хазырланыргъа керекме, мени бусагъатда башымда акылым джокъду. Байдымат келгенди. «Джыл джатханча былай нек болгъанса?» — деб кыоркъду. Мен жыл да джат-

ха эдим да А. аурумагъа эди. Бауурун джарыргъа керек диле. Ол джарырларыны аллында арт къарыуун салыб меннге лисьмо джазгъанды. Хурзукда эгечи келиб мени чакъырыб, башын къойнума салыб джылаб кетди. А. бла мени лисьмо джюрютгенибизни ала биледиле. Даут да биледи. Даутха ауругъанын айтдым. Ол, мен элтиб келейим дейди, алай а юйюбюз билсе не айтыр? Мен аны кими болуб барлыкъма?!

Апрелни 19. Тауусулуб, бошалыб барама. Тенглерим не этерге билмейдиле. Бар дейдиле. Мен кесим не этерге билмейме...

Апрелни 20. Бюгюн мени поликлиникада кабинетлени барына айландырдыла. Туберкулезгъа дженгедиле. Аймысына, меннге джашаргъа неге керекди... Даут да, мен да тамбла А.-гъа барабыз. Даутну меннге этген ашхылыкъларын мен не бла къайтарырма?!

Апрелни 28. Энди меннге джукъ да керек тюлдю, болур болду. А. биз баргъан кюнню эжинчи кюнюнде операциядан сора ауушду. Баргъаныбыз къалай иги болгъан эди, кючден-бутдан сёлеше, разылыгъын айтды. Мени джашауум башланмагъанлай былай болгъаны юсюмден тауча басыб дуниямы танытмай тохтагъанды.

Майны 5. Арифуллин тюбев, мени халыма сейирсинди. Кёб окъуб болгъанса былай деб мени аз окъурумуну изледи, айырыла туруб а мен, Хакимни «Возвращение духа» деген китабны окъурумуну изледи. Да, энди окъугъан бла ишлегенди мени дунияда джашатырыкъ. Мария Тереса Леонну «Рассказы об Испании» деген китабын окъуйма. Китабны бетинде А. -ны бир — ышара тургъан акъыллы, суюмлю чырайын, бир больницада акъкъагъытча бетин кёреме. Бир заманда къарасам а китабым кьолумда суу болуб туруучанды... Мен ёмюрюмде башыма иш этерик тюлме!

Майны 12. Дунияны башында аман адамла болмасала, джашау къалай сейир боллукъ эди. Мени болуму-

му биле тургъанлай Къ. письмолары бла да болмай, кеси келиб айланады. Сёз ангылай биле эсе, мен анга айтдым адамча.

Майны 6. Синтаксисни хазырларгъа керекди. Джангур джауады. Гаршинни, Мольерни окъуйма. Евгения Буравлеваны институтдан кысыдадыла. Бююн столоваяда дежурныйме. Макс Зингерни «Домой», Генрих Гейне ни «Путешествие на Гарц», Эмиль Золяны «Осада мельницы», Гаршинны «Рассказы» деген брошюркачыкъланы окъудум. А бир минутну эсимден кетмейди. Тюнене ат чабдырыула болдула. Стадионда Орусланы Махаметге тубедим. Ол да, мен да кеб сёлешдик. Адамла бары да аныча таза джюрекли болсала не бола эди? Харам адамны, терслик этгенни кёрсем джашау эрши кёрюнеди, ауругъан этеме, этер ишими этелмей къалама. Абдан къуллукъдагъы кесинден гитчедегине турсунмайды, бурну бла сёлешеди. Аллайла бардыла. Закон былай дей тургъанлай терсине бургъанла бардыла, экибетлиле, ётюрюкчюле, кеслери ючюн джашагъанла. О аланы кюрек бла бир кюрер эди! Меннге джашауну танытмагъанла аладыла. Не мадарым бар эсе аны бла ёмюрюмю алагъа къаршчы иерме! «По тигровой тропе» деген киногъа къарадыкъ. Аны аллы бла «Советский Карачай» деген журналны кёргюздюле. Майны 3-ден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Наркоминдел Литвинов башына бош этилгенди. Кесини тилеги бла деб джазылады, алай а къайдам.. Аны орнуна Совнаркомну председатели бу ишинде тургъанлай ишлериги айтылады. Бу кюнледе Пушкинни, Фетни, Аристотелни окъуйма.

Майны 7. Чегетге чыкъдыкъ. Къалай ариу, къалай аламатды! Мен кесими толургъа унамагъан гюрбеге санайма. Аны ичине не табылгъанны да джыйыб барадыла, алай а ол толургъа унамайды. Анга салыннан зат ичинде муштукъул болуб кюе ашабмы кетерикди, огъесе

къачан болса да бир тышына чыгъарыжкъмыды! Ма бу чегетде ариулукъну мен бюгюн биринчи кере кере болурма, огъесе кезлерим башха кезледилеми?! Мени кесим джангъыз чыртда кыймайдыла, адам бир бирде кеси джангъыз къалыргъа да керек болады. Болумун сынар ючюнмю?! Кюн сайын дегенча Орусланы Махамет бла Даутха тубейме. Махамет кюн кюнден ёсюб баргъан поэтди, алай а терслик керсе ол да ауруулу болуб къала болур дейме. Издательство быыл мени, Хубийланы Османна, Борлакъланы Тохдарны китабларыбызны чыгъармайбыз дейди. Редактор Байкъулланы Абдул Керим военный подготовкагъа кетеди. Тоня Тертышник, Цуца, мен «Девушка с характером» деген киногъа къарадыкъ. Кичи-Балыкъгъа барыучу НКВД-чи тутулганын айтдыла. Энди кеси да бир керсюн тюрме къалай эсе да.

Майны 10. Дерсен сора чегетге чыгъыб анда джашайбыз. Мени аллахым, къалай алапатды! А.-гъа не этейим ансы, къалгъан бары да алапат эди... Къанлы Франко Испанияны урунганларыны къанын ырхыча бардырыб, апрель айда урушну джукълатды. «Консуэлоу» окъуб бошадым. Мени джашауума ушагъан джерлери кёбдю.

Майны 12. Тюенене хауада катастрофа болуб А. К. Серов бла Полина Осипенко ёлгенлери билдириледи. Мени джыларым келиб кесими тыялмайма. Джазычуланы Москвада болгъан совещаниесинден Бостанланы Хасан келди. Мен сагъыш этмеген бир зат болмаз, хайыры уа къайда? Джюрегим бир минутну тынгы табмайды: Бир да бек азгъанса дейдиле меннге.

Майны 18. Наташадан письмо алдым. Закавказьеге къонакъгъа чакъырады. Полина Осипенкону унутуб кючюмден келмейди. Теберди сууну джагъасына Шура да, мен да тюшдюк. Джангур джаубуб тегерек джашнай-

ды. Джаз бла бирге башынга ненча сейир зат келеди? Ол тауланы сыртынга келтюрюб кетерча бир къарыу береди быллай джазгъы кюн. Къалай бек сюеме мен табигъатны!

Майны 19. «Зоопаркны» бир къауум члени, мен да ала бла, Приморский крайкомну секретары Пегов джолдашха письмо джаздыкъ. Валентина Хетагурованы чакъырыуу бла ары кызла барадыла. Мен да барыргъа сюеме — кеси кесиме орун табмайма, бир кёб зат этерге излеб, аз да этелмей тели болуб джашайма. Даутну «Юч геройгъа» деген назмусун подстрочник этдим. Анамдан письмо алдым. Ауруйду. Орусланы Махамет бла аны «В»-ны юсюнден статьясындап селешдик.

Майны 27. Дюн-дуниягъа сагъыш этиу мени башымдан къачан кетерикди. Дуниягъа этеме да кеси башыма уа этелмейме. Терс адамла джюрек джаууму ашаб барадыла. ВКП(б)-ни историясын кечюрюб хазырлайбыз. А.-гъа не этейим... Ингирде «Цирк» киногъа къарадыкъ. Тамбла анама барама.

Июнну 17. Ауруб джатама. Кюйюб барама. Кызла телерегиме айланадыла. Анамы болуму кезюмден кетмейди. Аталыгъым тутулгъанлы ауруулу болуб къалгъанды. Къалай этейим...

Июнну 19. Бюгюн издательствогъа баргъанымда, Джазыучуланы союзуну тамадасы мени чакъырыб «сени отделениеде литературный секретарь этерге деб оноу этгенбиз» деди. Хо демеклик, джай солумай къалыуду, огъай дерге—бу ишни асыры сюегеним себебли болалмайма. Азретден письмо алдым. Юй болуму чырта болмайды. Боташланы Абидат бла селешдим. Ингирде Эркгенланы Залихат бла киногъа бардыкъ.

Июнну 22. Джазыучула бёлюмюнде ишлеуню юсюнден бюгюн да айтдыла. Дальный Востокдан письмо алдым. Чакъырадыла. Къалай барайым... Союзгъа, ишни юсюнден ингирде барыргъа керекди. Анам, джаным,

сени кьайгъынг бир минутну эсимден кетмейди, сениге не бла болушургъа билмейме.

Июну 30. Институтну биринчи курсун бошагъаныбызгъа вечер болду. Вечерде депутат Къобанланы Акълима да бар эди. Экибиз да бирге турдукъ. Аны энчи джашауу кьолай тюлдю.

Июну 1. Союзда ишлейме. Хубийладан биреуню назмуларына анализ эддим. Тонядан письмо алдым. «Полина Осипенко» деген назмуму газетге бердим, «Искусство перевода» китабны окъуйма. Автор Чуковскийди.

Июну 4. Зооветтехникумдан Боташланы Унухну назмуларына къарайма. «Бир тилден бир тилге кечюрюу тиширыу кибикди: аriu кечюрдюнг эсе, тюз болмайды, тюз эсе уа — аriu болмайды». «Сёзлени кечюрюрге керек тюлдю, магъанасын берирге керекди». Драйзер. Е. Усиевични «Писатели и действительность» деген китабын окъуйма. Кесими эртде башлагъан «Шохлукъ» деген хапарымы джазама.

Июну 7. Даутну «Капитанская дочканы» кечюргенин биринчи башын окъудум. Кёзлерим ауруб кьоймайдыла. Хасанланы Даутну назмуларына къарадым. М. Белоусова бла «Шел солдат с фронта» деген киногъа къарадыкъ.

Июну 11. Мамаев деб биреу поэмасын ийгенди. Назмуланы эс бёлюб окъургъа кюрешеме, джюрегиме джагъылмайдыла. Азретден письмо алдым. Къатыны бла джарашмайды. «Капитан кызычыкъ» бла бездим... А. Анисимова келиб мени табмай кетгенди. Аман болду. Гогольну «Шинелин» кечюрюрге сюеме. «Шохлукъну» бир кесек джаздым.

Августну 16. Мени издательствогъа чакъырыб редакторгъа ары алыргъа излегенлерин айтдыла. Учетный листокну толтуруб, биографиямы джаздым. Алайы иги болур дейме.

Августу 17. Бююн мени редакторгъа бегитирге обкомгъа чакъырдыла.

Августу 19. Бююн издательствода ишлеб башладым. Алийланы Умар кечюрген «Поднятая целинагъа» къараб башладым. 10 сагъатдан башлаб обкомда ВПК(б)-ни историясы бла кюрешдик. Переводну юсюнден статьягъа кюрешеме.

Августу 23. «Партияны историясы» бла кюрешибиз. «Шинелни» бир кесек кечюрдюм. «Кочубейни» кечюргениме жангыдан къарадым. Насыбым ишти. Армениядан «Давид Сосунскийни» ийдиле. Заочно жирирге деб Ставрополь пединстутха джазгъаныма джууаб алдым. «Бошалгъан сюймеклик» деген поэмамы бир кесек джаздым. Излемим бла джашауум энди бири-бирине желише башлагъандыла. Квартира излейме. Мени джашауум — сорууладыла, сагъышладыла, адамла ючюн джанымы берирге хазырлыкъды, алай а аны киши да ангыламайды.

Августу 24. Квартира табдым. Азрет келди. Партияны историясын бизни тилде редактировать этиб кюрешибиз. Хар кюн сайын джазыучула бла тюбешиле, литературадан ушакъла. Мындан уллу университет къайда. Къанитатдан письмо алдым. «Эки джюрек» деген пьесам производствогъа кетди. Стендальны окъуйма. «Кочубей» бла кюрешеме. Коста Хетагуровдан кечюреме. «Красный Карачайда» «Несколько слов о переводах прозы» деб статья чыкыгъанды.

Августу 26. СССР бла Германия бир бирине чабмауну юсюнден 10 джылгъа договор этгендиле. Германиягъа не ийнаныу... Шолом -Алейхемни окъуйма. Азрет мындады. Къатыны да келди. Бостанланы Хасанны китабыча мен рецензия джазгъан эдим, аны ючюн меннге сёлешмей айланады. Мен махдаргъама керек эдим — литературада чыртда ётюрюк болмазгъа керекди. Тертышникге, Коховагъа, Груничевагъа тюбедим. Институт-

ха екстерном арт курсун берирге сѣлешдим. Азрет анамы келтирирге кетди.

Сентябры 5. Юрий Либединский келгенди. Ингирде джазыучула бла тубешиу болду. Бек суйюб тынгыладыкъ. Орусланы Махамет «Давид Сосунскийни» юбилейине кетгенди. «Шохлукъну» джазама. Мольерни окъуйма. Костадан кѣчюргенлерим басмалангандыла. «Ким да болсун» деб пьеса башлайма. Экибетлилени юсюнден. Польша бла къайгъы чыкъгъанлы халкъ да къайгъылыды.

Сентябры 25. Лермонтовну назмуларын кѣчюреме. «Хаджи-Абрекни» кѣчюреме.

Октябры 21. Бусагъатда политзанятиеден келдим. Ишленмеклик къалай игиди! Бююн ол анда тубегел адамым ючюн айтама. «Конечный вывод для мудрости один — и весь я предан этой мысли чудной: «лишь тот свободной жизни властелин, кто дни свои в борьбе проводит трудной!» Къалай бек сюеме бу сѣзлени мен! «Тогда скажу я: «Чудное мгновенье, прекрасно ты! Постой, остановись!».

Октябры 22. Бостанланы Х. да, мен да бусагъатда Коста Хетагуровну юсюнден аны таныгъан къартладан хапар джыяр ючюн Осетиновкагъа барыб келгенбиз. Кѣб хапар джыйдыкъ. Аны таныгъан къартла аны уллу суймеклик бла хапарларын айтдыла. Мен да джазыб бардым. Коста мында Андрей Андреевич Чехов бла, Андрей Бараков бла шох болгъанды. Костаны таныгъан Александр Татаров кѣб хапар айтды. Устаз Надежда Васильевна Цахилова да кѣб хапар айтды. Бююн огъуна Костаны юсюнден статьяны башлайма. Коста алгъын басдырымгъан джерде джыларымы кючден тыя сюелдим. Мени бек суйген поэтимди. Костаны юсюнден назму джазаргъа керекди. Комсомол собраниеге барама.

Октябрны 24. Солуу кюндю. Мольерни окъуйма. Бюгюн газетде, орус газетде, «Беседа бригады писателей с современниками Коста» деб статья чыкыгъанды. Октябрны 25-де мени комсомолну горкомунда агитаторгъа айыргъандыла — Ташкёпюрге джюрюрге керекме. Костаны «Я не пророк» деген назмусун кёчюреме.

Октябрны 25. Адам кесин халкъны джашаууна берсе анга къанат битеди. Биз алкъын уядан чыгъа айланган къанатлычыкълабыз, алай а тохда, къанатларыбыз бир бегисинле ансы биз да уча билирбиз!

Октябрны 26. Джюрегинг, къанынг, джанынг иште учунуб, санынга да уа къарыу аз болса, къалай кыйынды! Саулукъ къолай тюлдю. «Костаны» джазама.

Октябрны 27. Къагъыт табылмайды, дыккыды. Ингир 9 сагъатда Запад Украинаны Халкъ Собраниеси Украина ССР-ге къошулургъа деб бегим алгъанды!

Октябрны 28. Азретден письмо алдым. Анамы эгечи ёлгенди. Эки къарнашы да, анам да ары кетдиле.

Ноябрны 2. Бостанланы Хасан бла, Халкъ джырчы бла сёлешдик. Бизни Байдымат келиб кетди.

Ноябрны 13. Джазлыкъ элде Къасботну творчествосун джыаргъа командировкагъа иерге деб мени Союзда бегитдиле.

Ноябрны 15. Мени да башхала бла Север Осетиягъа Коста Хетагуровну юбилейне иерге деген эдиле, алай а издательствону тамадасы эки аякъны тиреб тохдагъанды. Иймейди. Комсомолну горкомунда мени отчетум болурун айтыб къагъыт ийдиле. Бюгюн партияны обкомунда 1940 джыл Бютеусоюз эл мюлк выставкагъа хазырланууну юсунден джыйылыу боллукъду, беш сагъатда ары барыргъа керекме. Бюгюн кесибизде да комсомол собрание боллукъду, ары уа джетиширик тюлме.

Ноябрны 16. Тамада мени бошлар акъыллы бола айлана болур дейме. Хубийланы Османни да иерге уна-

май айланадыла — бизни ишлерибизни суюдиле, ёсерге кереклибизни уа эскермейдиле. Профсоюз собраниебиз болду. План салабыз. Издательствону ишини планын. Ингирде научный институтда джыйылугъа барыргъа керекме.

Ноябры 17. Костаны юбилеине барыргъа билет бердиле! Алай болса да энтда ышаныу джокъду — бизни тамадабыз энтда кергюзюрге боллукъду. Юбилейге барлыкъ делегатланы — Бостанланы Хасанны, Гервасий Орловскийни, Гебенланы Гемманы, Баскаев Васону, Хубийланы Османны, мени джыйылыуубуз болду.

Ноябры 19. Биз, Костаны 80 джыллыкъ юбилеине саналгъанла, бюгюн эртден 6 сагъатда джолгъа чыкдык. Ноябры джыйырмасында кече Орджоникидзеге тюшдюк. Алайда бизни сакълаб тургъан машинала «Европа» отелге элтиб номерлеге джарашдырдыла. Экинчи кюнюнде Совет джазыучуланы Союзуну Правлениесини Пленуму башланды. А. А. Фадеев бла, М. Шагинян бла да шагърей болдум. Шагинян бла скульптор Тевосиев окъургъа мени Москвагъа чакъырдыла. Болушуб джарашдырырбыз дедиле! Коста туугъан элде — Нарда да болдукъ. Ол элни колхозу къонакълагъа банкет этди. Совнарком да уллу банкет этди. Костаны къабырында митингде мен окъугъан назмуму армян тил бла тегей тилге кечюргендиле.

Ноябры 28. Талай письмо алдым. Планны юсюнден газетге джаздым. Ингирде «С. М. Кировгъа» деб назму башладым, письмолагъа джууаб этдим. СП-ге къагъытларымы джарашдырама. Финляндия бизге тиш къысыб кюрешеди, ол алай барса, бизни кърал аны юсюнде нейтралитет тутуун къоярыкъ болур. РКК-гъа кёб джашны аладыла.

Ноябры 30. «Сергей Костриков» деген назмум мен умут этпенден эсе иги болуб кетди дейме. «Алда» деб

бир назму джазарым келеди, алай а Шагинянны «Дневниклерине» сингиб кяалыб кетдим. Квартирам асыры амандан суйгенимча ишлеелмейме. Заманымы хайырландыралмайма. «Аминат» деген повестими мындан ары джазаргъа бла джыртыб атаргъа билмей турама. «Джашау» деб роман джазарым келеди, алай а «Кочубейни» бошаргъа керекди. Бусагъатда мында колхоз-совхоз театры гастроллары барадыла. Иги номерледиле.

Декабрны 2. Финляндияда Народное правительство кьуралыб, декларация басмалагъанды. Парткабинетни библиотекасында китабла алдым. Орусланы Махамет-бла кёб затны юсюнден ушакъ этдик. Даутха да тубедим. Этьен Кабэни «Путешествие в Икарию» деген китабын окъуйма. «Кочубейни» да бираз кёчюрдюм. Тоня эсиме тюшеди. Джазыучулары Союзунда бизни, юбилейге баргъанлары, отчету боллукъду.

Декабрны 3. СССР Финляндия демократ республика бла договор этгенди. Бир бирине болушууну, бир бирине чабмауну юсюнден.

Декабрны 4. Хар нени да билирге талпыб, хар нени да билирге излеб тургъан адамны тегерегинде осал халли, кьарангы, эски кылыккылы адамла болсала кяалай кыйынды! Этьен Кабэни окъуйма. Кяалай сейир китабды! Къанитатха письмо джаздым. Эри ичкичи болгъаны себебли инджиледи.

Декабрны 5. Конституцияны кюнюдю. Ишлемейбиз. Бюгюн Тебердиге (анамы кьарнашыннан туугъан аскерден келгенди) барыргъа машина сакълаб, сау кюнню табмай кяайтыб келдим. Арбузовну «Танясына» билет табмадыкъ.

Декабрны 6. Кюн ариу тийгенди. Эркинлик башынгда бир зат туудурады. Марк Твенни окъуйма. Ол бир кюн башлагъан «Элегияма» бир куплет кьошдум. Арменияда Корюндан письмо алдым. Х. Д.-ге тубедим; алай а

аны бла не сѣлеширге боллукъду?! Бизни тѣгерегибизге бираз айланды, сѣлеширге къоркъуб кьойду дейме. «Свадьба Кречинского» барады.

Декабры 7. «Ата джуртубуз» деген китабны редактировать этеме. Валентинден письмо алдым. «Кочубей» джатады. Совет джазычуланы Союзуну биздеги уполномоченныйи Бостанланы Хасан мен аны аты бла Ю. Либединскийге письмосуна джууаб этерими тиледи. Джаздым. Къууанды. «Элегияны» джаздым. Квартира болум ишлерге кьоймайды. Бу зат джанамы джарты этиб джашайды.

Декабры 8. «Ата джуртубуз» деген китабны редактировать этиб бошадым. «Кочубейни» бир кесек кѣчюрдюм. Анам ауруйду. Ш. Анисимовагъа тюбедим. Ол къалай ити адамды.

Декабры 9. Джалыбызны бермейдиле. Лайпанладан биреуню назмуларына консультация джаздым. Сталинни алтмышджыллыкъ юбилейине хазырланабыз. Бюгюн джазычуланы джыйылыуунда мен Костаны юбилейине баргъаныбызны юсюнден отчет этерге керекме. Экинчи вопрос — Борлакъланы Тохдарны «Кемисхан» деген хапарын сюзюудю. Анга анализ этерге мекнге бергендиле. «Вопросы ленинизманы» кѣчюрюу бла редактировать этиуню юсюнден обкомда болдум. Айшаг бизде эди, кетди. Даут бла кеб сѣлешдик. Джангы Къарачайдап келиб мени пьесамы алыб кетдиле. Мен хамаи да ашыкъгъанлай нек турама экен?! Анамы саулугъу кетиб баргъанын кѣрсем, джюрегим титилиб барады. «Быть молчаливой и нести тяжесть, потому что под тяжестью крепче чувствуешь и свой собственный вес». Шагинян. Бусагъатда библиотекагъа барама.

Декабры 10. Башым кючлю ауруйду. Тонядан письмо алдым. Ол къалай халал джазылгъан письмоду! Меннге не къадар ариу айтсала, мени не къадар махдасала,

мен ол къадар мыдах нек болама, ахырсы?! Ол къадар кеси кесими кёрюб болмай нек къалама? Кесими чийлигиме билиб эте болурмамы алай? Байрамкъулланы Х. келиб-бираз олтурду, иги ушакъ этдик.

Декабрны 11. Анисимова бла бирге «Танягъа» къарадыкъ. Патефонуму ишлетиб алдым — 20 сом бердим. «Таня» мени кёб затха юретди. Баку Генджеви Низамини 800 джыллыгъына хазырланнганы «Известияда» джазылады. Гогольну окъуюм.

Декабрны 12. Хар кюнде юйюбюз къонакъдан асыры толгъандан джукъ этелмейме. Азретни къатыны келди, «Степан Разиннге» къараргъа керекли.

Декабрны 13. «Вопросы ленинизма» деген китабны кёчюрююню юсюнден обкомгъа бардым. Муну кёчюрлюк-лени списогуи бердим, алагъа бюрола къарарыкъдыла. Костаны назмуларын кёчюргениме гонорар алдым. «Эки джюрекге» договор этдим. «Кочубейни» бираз кёчюрдюм. Рок деген сёзде тирелиб къалдым. Художество окъууну бюгюн концерти барды. Айшатдан письмо алдым. Гемма бла сёлешдим. Обл РОКК-да ГСО-ну окъутууну юсюнден сёлешдим. Комсомол комитетни бюросу боллукъ эди да киши келмей кёб сакълатдыла. Адам адамны къачын неде да кёрюрге керекди.

Декабрны 14. Обкомда — Тохчукъланы Хусейде болдум. Адамны болумун ангылай билген адамды. Ингирде 5 сагъатда ГСО кружок боллукъ эди, алай а къуру Токъланы Шура болмаса, киши келмеди. Сагъат бла джарымни сакъладыкъ, киши келмеди. Кюндюз «Кочубейни» кёчюрдюм — къагъыт табмайма. Хубийланы Осман бла кёб сёлешдик. Бу айны онтогъузунда ол мени творчествому юсюнден доклад этерикди. Мени юсюнден неге керекди, мен алкъын бир джукъ да этмегенме — нем да аллымдады...

Декабрны 15. Сайлау кампанияны юсюнден сау кюн-

ню обкомда болдум. Къайры эсе да учарым келеди, алай а не бла?! «Кочубей». Энтда. «Къызыл Къарачай-гъа» ишге чакъырадыла. Х. Б. меннге Гебенланы Гемманы тутулгъанын айтды. Шахарда ётмек да, ун да джожьду.

Декабры 16. Партияны обкомунда болдум. Г.-гъа тюбедим, ол айтыу бла, Къарачайда менден алапат тиширыу джожьду. Ётюрюкню айтыргъа неге керекди?! Мен кесими билеме. «Кочубей» бюгюн иги барды.

Декабры 17. «Кочубейни» кёчюрдюм. Кёмюр келтирдиле. Къар бюгюн биринчи джауады. Гогольдан кесими айыралмайма. Тоня эсима тюшдю. «Винтовка» къалай ариу джырды!

Декабры 18. Гогольну кёб окъудум. Анамы къарнашы келиб жетди. «Кочубейни» бираз кёчюрдюм. «Лейла бла Меджунюню» тилеб Азербайджаннга письмо джаздым.

Декабры 19. Талай письмо алдым. «Кочубей» къолай болмады. Б. бёлдю. Б.-да, мен да «Высокая награда» деген киногъа къарадыкъ. Тоняны атасын кёрдюм. Ишге бери кёчеди. Тубанды. Беранжени бир назмусун кёчюрюрге сюеме. Ингирде 5 сагъатда джазычуланы джыйылыулары боллукъду — Сталинни алтмыш-джыллыгъына кёчюрюлген назмуланы кёчюрюлюлерин сюзерге. Хасан анга этген назмусун меннге окъуду. Джаратмадым. Мен аны назмуларын джараталмайма. Джукъларгъа керекди, огъай Беранжени окъуом.

Декабры 20. Мени «Ахья апенди» деген пьесама бюгюн къарай болурла. «Кочубей» иги барады. Обком да, Байкъулланы Абдул-Керим да мени газетде культура бёлюмге тамадагъа салыргъа дейдиле. Гоголь, Бёфанже.

Декабры 21. «Кочубей». Библиотекадан талай таб алдым. Мен кёчюрген назму басмаланганды. «Мен

сюеме» деген назмуму энтда тюрлендирдим. Даут бу назмуму бек джаратды. «По ленинскому пути» деген газетге кесими юсюнден статья джазарымы тиледи. Л. Зилонну «Новеллы о Толстом» деген китабын окъуйма. Бу тели талпыу неди: бу арт кюнледе, орамгъа чыгъыб «товарищ-и-и! деб кычырырым келеди.

Декабры 23. Сууукъду. «Кочубейни» иги кечюрдюм. Орусланы Махамет келди. Кёб олтурду. Ол «Къанамат» деб пьеса джазаргъа айланады. Аны планын айтды. Ол огъай, аны пьесасында кимле ойшарыкъларын да бусагъатда огъуна айыргъанды. Ол хапарын айта тургъан заманда да мени «товарищи!» деб кычырырым келди. Тели. Мени алкъын башымда тургъан бир хапарымда биреулен алай кычырыргъа керекди, аны ючюн келе болур мени кычырлыгъым да. Джукъну джазыб башларыны аллы бла ол (Урусов) къагъытны зыраф этмейди — башында биширеди. Мен да алай этеме.

Декабры 24. Чёб атдым. Сау кюнню Груничева Шура бла болдум. ДСК-да ансамбли концертине къарадыкъ. Джюрегимде джангыз бюгюннге ненча тюрлю тюрлениу болду!

Декабры 25. «Кочубей» иги барды. Мотя келиб олтурду. Джангы джылгъа бир статья джазарымы тиледи. Эренбургну окъуйма. Бакалинадан лисьмо алдым.

Декабры 26. «Мени къууанч кюнюм» деб статьям чыкъды. Мени «Къызыл Къарачайны» бёлюмюне тамада этиб аладыла. Анкета толтуруб, биографиямы джазыб бердим. Обкомда бегитир ючюн. «Товарищи!» деб кычырырым келеди.

Декабры 29. Джангы джылны юсюнден «По ленинскому пути» деген газетге статья джаздым. Дневнигимден бир талай къагъытны джыртхандыла. Бек ачыу болду. Пьесам ючюн гонорар алдым.

Декабры 31. 1939-чу джылны арт кюню. Бу джылны мен кесими джашауумда игиге санайма — талай зат-

ны ангылагъанма. Даут пьеса джазады, юч кюн болады ол меннге хаман аны хапарын айтыб тургъанлы, окъу дейди.

1940 джыл

Январны 1. «Мен суюме» деген назмум да, «Хош желдинг, Жангы джыл!» деген статьям да чыкыгъандыла. Бу джыл мени не сакълайды экен?!

Январны 3. Жангы ишге кечгенме. Издательствону директору Ёзден улу мени иерге унамай аякъ тиреди. Горсоветни сессиясына чакъырадыла. Блокну окъуйма-Къ.-ны кёрдюм. Кесими бир тукъум бир джукъдан да хапарым болмагъанын, бир джукъгъа да джарамазлыгъымы билиб бошадым...

Январны 6, шабат кюн. Область Советни сессиясы бошалды. Мен да анда эдим. Председателге Исаков Б. Н., заместителлеге Калмыков бла Акъбайланы М., секретаргъа да Къобан улу айырылдыла. Андан сора «Трактористы» деген киногъа да, ансамблини концертине да къарадыкъ. Уллу къуллукъгъа кирир-кирмез бир къауум адам бурнуи кёкге тутуб нек къояды экен?! Ары дери уа бойну къылдан иничге болады. Эх...

Январны 7, ыйых кюн. Къар уллу джауады. Мени юйлендирирге иш этиб айланган къауумну мени джюрегимден хапарлары бармыды экен? Былай нек болады. сени кесинги эсинге келмеген затны биреуле эслерине алыб айланадыла. Валентинден да, Тонядан да, Белоруссиядан да письмола алдым. Юсуфха джазгъанынги къой деб айтыргъа керекди. Мени джюрегимден А. кетмейди. Бююн газетде дежурныйме.

Январны 9, гюрге кюн. Бююн бизде профсоюз джылылы болду. Биринчи вопрос бла мени профсоюзгъа членнге алдыла, экинчи вопросда—таша сайлау бла мени редакциягъа профорг этдиле. Мени «Къарачайгъа драм-

театр», «Школланы ишлерин кьолгъа алыргъа» деген статьяларым чыкьгъандыла.

Январны 11, орта кюн. «Кочубей» джатады. «Казачья песняны» кёчюреме. Редакцияны бёлюмюне мени тамада этерге, бегитирге Обкомгъа чакьырадыла. Ингирде 6 сагъатда бардым. Коридорда Къ.-гъа тубедим. Кеб сёлешдик. Ол кетгенинден сора дагъыда кьайытды, алай а мени бюрогъа чакьырдыла. Бегитдиле. М. Исаков бир соруу берди дейме. Бюрода Х. К. да олтура эди. Сууукъ уллуду. Кече джукълаялмадым — кюйдюрген китабымы юсюнден сагъыш этдим...

Январны 14, шабат кюн. «Кочубейни» бираз кёчюрдюм. Бёлюмню ишине план салдым. Газетге «Седовну» материалларын джарашдырдыкъ. Редакцияны кьулдукъчуларына ГСО-ну юретиб башладым.

Январны 15, баш кюн. Планымы джаратдыла. Дежурстводан бусагъатда келгенме. Мени бир кьауум кёчюрген затым басмаланнганды. Бу кьыш ёмюрде болмагъанча бир кьышды. Кеси кесими унутханма... Бююн кёб ишледим. Арыгъанма. Лабазолото туюкенде болдум. Анда бир алапат затчыкъ барды. Аны алалырмамы экен? Къ.-ны кёрдюм. Башым бек ауруйду. Анамы саулугъу кьолайсызды.

Январны 17, барас кюн. Талай кёчюргеним басмаланнганды. «Кочубей» джатады. Заман чыкъмайды. К. Лобаревагъа тубедим. Наташагъа джазгъан письмом кьайтыб келгенди. Б. Х. бир сабий назмучукъ джазгъанды да аны кёргюзмеген адамы кьалмады. Иги этеди. Хар джазылгъан затны джазыучула бири бирине окьуб барсала, бишерге иги боллукъ эди. Ол назмучукъгъа аты мен атадым. А. Х. кьатын алама деб барыбызгъа да белгили этгенди. Энди ачхасы джетмейди. Профсоюзбрание джыйыб хар ким да болушурлай этерге керек болур дейме. Костюм алдым кесиме. Х.-гъа бюгюн бир

бек хыны этдим. Къалай аман этдим, ол кеси бир адебли затды. Орусланы Махаметге тубедим. Ол бюгюн джарыкъ эди. «Джаханимге кирмезге суйсенг, сыйрат кёпюрден къадал» деб меннге накъырда этди. Тюнене да, бюгюн да бир студентлеге консультация этдим.

Январны 18, орта кюн. Эртденбла сберкассагъа бардым. Андан сора — портнихагъа. Байдымат келгенди. «Кочубейни» бираз кёчюрдюм. Ингирде библиотекада олтурдум. Кёб ишледим. Кече да Герценни окъудум. «Сорока-воровка» джюрегинги титим-титим этеди. Х.Б.ны прогул этгени ючюн ишден къысдадыла.

Январны 20, шабат кюн. Кёб ишледим. Къар эригенди. Ленинни кюнлерине материал хазырлайбыз. Мени «Сюд айыбына джолукъдуругъа керекди» деген статьям чыкъгъанды. «Кочубей» аман бармайды. ГСО-гъа джыйылдыкъ. Г. Орловский келиб, мен Ленинни кюнлеринде радио бла сёлеширими изледи. Джашау асыры дженгил тюрлениб баргъандан джашауда болгъан затланы эсингде къояргъа кюрешиген болмаса, алагъа анализ берир заман чыкъмайды. Анализ а хар ким да кеси ючюн берирге керек болур дейме. Билмейме, мен джукъгъа да джетишелмейме.

Январны 22, баш кюн. Бюгюн ишлемейбиз. Тоняны кече тюшюмде жёрдюм. Бюгюн «Кочубейни» кёчюрюрюм да келмейди. Абдул-Керимни «Горский» деб псевдоними бла статьясы чыкъгъанды. Солуу кюн болса иш кюн къачан болады деб ашыгъыб къалама. Мен чырта солуу кюнсюз ишлесем да арымаз эдим деб акъылым алайды. Комсомолну район, шахар комитетлерини совещаниеesine тюнене меннге билет бердиле. Ол 28-де боллукъду. ВЛКСМ-ни Ара Комитетини Х-чу пленумуну бегимлерини юсюнден. Хаджи-Бекир келди. Азретден меннге тетрадла да келтирди. Бусагъатда назму джазума, алай а мен назму джазалмазымы билдим. Къуру редакцияны иши да джюрегими къандырмайды. Да мен

назму да джазалмай эсем, проза да джазалмай эсем, редакцияны иши да джюрек къандырмай эсе, сора не зат излейме да?! Мен неме да, билмейме. Ингирде «Петер» деген киногъа Белоусова да, мен да къарадыкъ. А. эсимден кетмейди...

Душа-голодный зверь вершины, порыв мой — бурная Кубань, а жизнь так тянет дивной силой, но я болван, но я болван... Орусча джазаргъа кюрешеме.

Январны 24, Барас кюн. Талай кёчюрген затым чыкъгъанды. Даутха тюбедим. Ол пьеса джазыб башлагъанын айтды. Эки студентге консультация этдим. Къанитатны эринден письмо алдым. Бир ариу кюндю. Мени «Эки джюрек» деген пьесама тамбла «Критика, библиография» чыгъады. В. В. Куйбышевни юсюнден траур митинг болду. Кульбеков асыры къолай сёлешелмеди. Байдымат кетди. Ол кетгенлей, аны орнуна юйге къуушуулукъ келди. «Кочубейни» кёчюрдюм.

Январны 26, байрым кюн. Критика чыкъды. Аны джазгъанны, Къоркъмаз улуну, джазыу чотда къарыусузлугъуна сейирсинмеген джакъду. Борлакъланы Тохдар а бу критикагъа критика джаза айланама дейди. Джюз пуд алгъан бригадирлени джыйылыуунда болдум — обкомда. Андан сора бюгюн редакцияда да джыйылыу болду. Бу джыйылыуда литература впрослананы юсюнден кёб сечешуу, даулашыу, болду. Кёб ишледим. Башым бек ауруйду. Дежурствогъа барыргъа керекди.

Январны 28, ыйых кюн. Чеховну юсюнден джаздым. Дагъыда кёб материал бла кюрешдим. Бусагъатда уа «артыкъ адам» бармыды деген соруу башыма келди. Алай а дагъыда кесими терсге санай, кеси кесими чырта джукъгъа джарамагъан адам болгъанымы билдим. Мен бир джукъгъа да джарамагъан адамма. Башым тели болду. Ингирде комсомолну совещаниесинде бол-

дум. Докладны комсомолну обкомуну секретары Мясичёв этди.

Январны 29, баш кюн. Мени «Къызладан призывник-леге» деген назмум да, «Казачья песняны» кёчюргеним да чыкьгъандыла. Неге ушайды бу назму!? Бюгюнден ары мен джукъ да джазмазгъа керекме. Редакцияда джыйылыу болду. Ахырсы, былайда уа экибетлилик нек болады?! Бюрократизма? Ингирде Этьен Кабэни «Икариясын» окъудум. Алааматды. Коммунизмде джашау алай боллукъ болур.

Январны 30, гюрге кюн. Бюгюн солуу кюндю. Софья Батчаевагъа—Щербаковагъа—тубедим. Аны эри Женяны аскерге алгъандыла. Къызыл Аскерни кюнюне бир назму джазыуну юсюнден сагъыш этдим. Акъылым джазмам деб тургъанлай джюрегим терсине кетиб къалады... М. Белоусовада болдум. Кёб ушакъ этдик. Ардан артха мени кесими халымы юсюнден сагъыш башымы тели этиб барады. Ол сагъыш этмей джашагъан кюнлерим къалай алаамат эдиле! Кеси кесими билалмай тели болдум. Былай кесими тинтиб туруу меннге къайдан чыкьды... Бир иги тюлкю джагъа сатылады, алыргъа керекди, меннге джарашады дейдиле.

Февралны 1, орта кюн. Талай кёчюрген затым басмаланганды. Тонядан письмо алдым. Ма ол керек эди назму не джазаргъа да! Джазыучулары джыйылыуна баралмадым. Тоня Тертыншник бла Зоя Михайленко келдиле. Ала бла кёб олтуруб ушакъ этдик. Дежурныйме, Азретден письмо да, тетрадла да алдым. Добролюбовну юсюнден статья.

Февралны 4, ыйых кюн. Письмолагъа джууаб этелмей турама. ОблРОКК-ну юсюнден статьям къолай болмагъанды. Облздравотделни юсюнден статья аман боллукъ болмаз. «Къызыл асланла» деген назмума джангыдан къарадым. «Дозоргъа» да. Тюлкю джагъаны алдым. Токъланы Шерифат бла бирге болдум.

Февралны 6, гюрге кюн. Айтыргъа, исси кюндю. Эртденнгиде Чеховну «Кебдеги адам» деген хапарын кёчюрюрге кюрешдим. Андан сора биягъы мен кеси кесими излей ингирге дери айландым. Анамы къарнашы келди. Талай письмома джууаб этдим.

Февралны 8, орта кюн. Бир-бирде кесимде таулану орунларындан тебдирирча бир къарыу табам, бир-бирде уа башым картондан болгъанын сеземе. Анамы саулугъуну маджаллыгъы джюрегими къуанчыды. Шахарда бу арт кюнледе ашарыкъ дыкгы болгъанды. Шура бла Тоня Тертышник келдиле. Ушакъ этдик. «Къызыл асланлагъа» энтда къарадым. Бош къарайма — назму джазмазгъа кеси кесиме сёз берема да толтургъан а этмейме. Чеховну бираз кёчюрдюм.

Февралны 10, шабат кюн. Бир ачы китабны окъудум — «Фаустинаны». «Песня о походе» дегенни кёчюрдюм.

Февралны 13, гюрге кюн. Шохлукъну юсюнден статья джаздым. «Къызыл асланлагъа» джангыдам къарадым. Шахарда ётмек джокъну орнундады. Алай а дженгилде чыгъарына не сёз барды. Дежурныйме. Бир ай бола болур ачхам болмагъанлы. Бюгюн шок атаргъа бардыкъ — мен кёолай марамарамдым. «Уят телиликни шартыды» деб нек айтхандыла экен?

Февралны 16, байрым кюн. Орджоникидзени юсюнден статья. Комсомолну обкомунда болдум. Валентинден письмо алдым. Къалай ашхы адамды. Школ тенгин унутмайды. Къызыла мени эстрадный концертге чакъыра келген эдиле дейдиле. Мен дежурныйем. Бусагъатдан къара мараргъа барабыз. Виртаны «Закономерность» деген китабын окъудум. «Илиадагъа» да къарадым джангыдан.

Февралны 19, шабат кюн. Орджоникидзени юсюнден кёчюргеним чыкъды. Къызыл Аскерни юсюнден статья

джаздым. Сейир тюлмюдю, джукъ тас болса, аны эм гитче къуллукъчудан кѣредиле. Бюгюн редакцияда. Техничка алмай мен алгъан эсем а сора андан нек кѣредиле!? Башым ауруйду. Квартир болумум къолай тюлдю, мен кесимден эсе да анам ючюн къыйналама, ол иги юйде туругъа керек эди. Къасботну назмулары. Джаш джазычулагъа консультация.

Февралны 21, баш кюн. Джукъ да этмейме. Не да этиб кеси кесиме бир ийнаннга эдим. Токъланы Шура бла болдум: «Шагай по жизни бодро, смело, утрой порывы юных лет, работай жарко и умело, а иначе почета нет». Муну Шурагъа сыздым. Портнихагъа барыб алайдан библиотекагъа барлыкъма.

Февралны 25, байрым кюн. «Кочубей» иги барады. Крупская бла Павловну юсюнден статьяла. «Давид Соусунскийни» окъуб бошаб, энтда Маяковскийни алдым. Кюн ариу кюндю. Шура да, мен да портнихагъа бардыкъ.

Февралны 26, шабат кюн. «Кочубей» иги барады. Портнихагъа бардым. Къар уллу джауду. Т. Шура бла билетле алыргъа барыб, табмай келдик. Мариэтта Шагинянча, мен да къалай джазаса деб кишиге сормайма. Шура да, мен да «Минин бла Пожарскийге» къарадыкъ. Смоленскде Магометден письмо алдым. Белинскийни окъудум кече.

Мартны 1, барас кюн. Базаргъа барыб, юйге келдим. Т. Шура бла мен «Оводха» къарадыкъ. Кече Белинскийни окъудум.

Мартны 2. «Къызыл асланла» деген назмум да, «Песня о походе» деген джырны кѣчюргеним да чыкъдыла. «Кочубей» иги барады. Сегизинчи мартны бардырыуну юсюнден месткомну джыйдым. Газет ишни юсюнден бизде, редакцияда, курсла ачыладыла. Алагъа деб учебникле изледим, карта табдым, энди тетрадла табаргъа керекди. «Мени совет шкоя ёсдюргенди» деген теманы

юсюнден радио бла сѐлеширге меннге кѡагыт ийдиле. Хазырланьргѡа керекди. Область базарны юсюнден статья джазама. Кѡарчыкъ себелейди.

Мартны 4. Тиширыулары юсюнден статья джазама. Ленинград Военный округну опровержениеси басмаланганды. Джазычулары джыйылыуу болду. Мени да Маяковскийни юбилейин бардыруну хазырларыкъ комиссиягѡа айырдыла. Тетрадла табдым. Дежурныйме. Шерифат (Шура) бла библиотекагѡа бардыкъ.

Мартны 6. «Господин Фицекни» — автору Анталь Гидаш — окѡуйма. «Кочубей» иги барады. М. И. меннге кесини сюймеклигин айтыргѡа келди. Мен энди кишини да сюеллик болмам. А.-ны кѡайда табайым.. Тонядан письмо алдым. Шерифат бла бирге «Ошибка инженера Кочина» деген киногѡа кѡарадыкъ.

Мартны 8. Ариу кюндю. Тиширыулары кюнлери. Шерифат да, мен да ВЛКСМ-ни обкомунда болдукъ. Радио бла сѐлешдим. Тиширыулагѡа саугѡала чачдыкъ. Шевченкону юсюнден статья. «Думаны» кѡчюрюрге кюрешдим. Ингирде Шерифат да, мен да Культураны юйюнде Юдоловични тиширыулары юсюнден докладына тынгыладыкъ. Андан сора концертге, коцертден сора да «Дарико» деген киногѡа кѡарадыкъ.

Мартны 10. Месткомну ишине айландым. Бюгюн «По ленинскому пути» газетде мени «Сагъыш» деген назмучугъум басмаланганды. «Кочубей». Кѡар уллуду. Шерифат да, мен да «Мужество» деген киногѡа кѡарадыкъ.

Мартны 12. «Кочубейни» бошадым! Тамбла жангыдан кѡараб башлайма.

Мартны 13. «Кочубей». СССР Финляндия бла договор этгенди. Ответсекретарь болуб ишлейме.

Мартны 16. СССР-ни Баш Советини сессиясыны джыйылыууну юсюнден— 29 мартда—Указ басмалан-

нганды. Х. Б. бла дауур болдукъ. Мени альманахха берилген назмуларымы юсюнден.

Мартны 17. Токълары бла — Шура бла Борис — «Пэпо» деген киногъа къарадыкъ. Сау кюнню уа — «Кочубей».

Мартны 19. «Кочубейни» несин да бошаб издательствогъа бердим! Тиширыуланы оборона ишге къошулууларыны юсюнден статья джазама. Маяковскийни юсюнден комиссия джыйылды. Къар. Маяковскийни «Совет паспортну юсюнден» назмусун кечюрюб кюрешдим. Бизни Азретни къатынын Ленинни ордени бла да Уллу алтын медаль бла да саугъаладыла.

Мартны 22. Горькийни юсюнден статьягъа кюрешеме. Бюгюн бизде комсомол джыйылыу болду. Секретаргъа Къ. Х. айырылды. Валентинден письмо алдым. Ворошиловскийде Зооинститутну мекаямын госпитальлазарет этдиле деб джазады. Тишим ауруйду. Бир назму джазгъан джашха консультация этдим. Мен жесим джажалмагъанлай башхалагъа... Шерифат бла «Год 1919» деген киногъа къарадыкъ. Андан чыгъыб дагъыда «Новые времена» деген киногъа кирдик.

Мартны 29. Гогольну юсюнден статья. Чехов. «Устазгъа» деген, кечюрген назмум, чыкъгъанды. Шерифат да, мен да «Краткий курсну» ючюнчю башын бошадыкъ. Ингирде Шерифат, мен, Борис «Четвертый перископ» деген киногъа къарадыкъ. Юйге мени экиси да ашырдыла. Письмола алдым.

Апрелни 3. Маяковскийни назмусун кечюреме. ВКП(б)-ни историясындан конспект джаздым. Джазгъа бир назмучукъ джаздым. Аты джокъду. Профсоюз организацияны планын салдым. Анам энтда ауруйду. Ингирде юйге Шерифат бла Борис ашырдыла. Кече Добролюбовну окудудум.

Апрелни 5. «Орджоникидзе правда» газетден мени «Коста» деген назмуму излеб письмо алдым. «Сюймек-

лик бла шохлукъ» деб бир статьяны саггышын этеме. Бизни джазычула аламат этедиле. Алгын бары да назму джаза эдиле, энди бары да пьесала джазадыла. Мени девизим башхады... Къонакъла келгендиле. Анам къонакъла бла кюреше ауруду дейме. Энтда тохдамайды. Мени башымда болмагъан план джожьду, джугъ а этелмейме.

Апрелни 7. Эртдени сууугъуракъды. Булутла. Джелчик. Ишге келиб турама, менден сора киши джожьду. Ленинни юсюнден статья. Джазны юсюнден назмум. Ингирде джазычуланы союзунда Маяковскийни юсюнден джыйылыу болду. Хар ким этген затын окъуду, мен да «Совет паспортну юсюнден» назмусун кесим кечюрюб окъудум. Андан сора Шерифат да, мен да «Гобсекге» къарадыкъ. Мени юйге Шерифат бла Борис ашырдыла. Кече Белинскийни окъудум.

Апрелни 8. Бюгюн анам меннге бек урушду. Урушханыны магъанасы — башыма иш этмегеним ючюндю. Эй, анам, сен А.-ны хапарын билмейсе, аныбла бирге менде суймеклик деген зат да ёлгенинден хапарыгъ джожьду... Москвада Гослитиздатдан письмо алдым. «Кюста» деген назмуму подстрочнигин излейдиле. Аллаи назмуланы бирге джыяргъа умут эте болурла. Шерифат, мен, Борис, Абдул-Керим украин театргъа — «Назар Стадолягъа» къарадыкъ.

Апрелни 10. «Джазны кюнлери» деген назмум басмаланганды. Бу назмугъа ушай болур дейме. Маяковский. Месткомну иши — физплощадка ишлерге гетменле бла кюрекле изледим. Юйге Шерифат бла Борис ашырдыла. Кече «Одиссеяны» окъудум. «Будьте здоровы» деген джырны да бираз кечюрдюм.

Апрелни 11. Маяковский. «Будьте здоровы». Площадка ишлеуню юсюнден айландым. Призывникле болушуб ишледик. «Гражданин» деб бир назму джчзарым

келеди. Валентинден Азретден да письмола алдым. Юйге Борис бла Шерифат ашырдыла. Ай жарыкыды. Эгечим келгенди. Қалай игиди хар кюнде бир адамынг келиб турса! Тютчевни окъуйма.

Апрелни 14. Мени ответсекретарь этгендиле. Бу уллу къуллукъду деб мени алгышлайдыла. Қалай къуджур адамла бардыла! Чыннга акъыл беледиле! Бизни назмучуларыбыз бла бирге радио бла Маяковскийни къарачай тилге кечюрюлген назмуларын окъудукъ. Бу сагъатдан ДСҚ-гъа барама—анда да окъугъан этерик-биз. Окъудукъ. Андан сора Шерифат, Борис, мен «Аринка» киногъа къарадыкъ.

Апрелни 15. Қъобанланы Акълима ёлгенди. Кеси кесиме орун табмайма... Джашау... джашау! Юйюнг къуругъан. Хурзукдан да Асият къыйынды деб письмо алдым. Акълиманы юсюнден джазарым келеди.

Апрелни 16. Бир минут бошлукъ болмагъан кюн.

Апрелни 17. Бююн да алай.

Апрелни 18. Башымы атар джер табмайма. Джашау не затды?! Джангылыч зат болурму?!

Апрелни 21. Бу къуллукъ — ответсекретарлыкъ — мени этими ашаб барады. Саулугъум къолай тюлду. Джазыучуланы джыйылыуу болду. Анда обкомдан адам да, Москвадан келген джазыучуланы бригадасы да болду. Квартира болум да бир джанымдан къыйнайды. Фейхтвангерни да, Кирсановну да окъуйма. «Не может быть, что ты не можешь жить!» Қалай ариу айтылады.

Апрелни 28. Ишим асыры къыйындан дневникни да атханма. «Молодой ленинецни» конференциясына барыргъа керекди. Бармагъым принлейди. Шерифат бла бирге «Истребители» деген киногъа къарадыкъ.

Майны 8. Мен Қъобанланы Акълиманы юсюнден джазгъан уллу статьям газетде чыкыды. Бу иште бир джукъ да джазалмайма. Огъесе бу джазгъан деген чотуу чыртда унутуб къояр ючюн былайы иги болурму?! А.

Дюманы «Две Дианы» деген китабын бошадым. Бармагым ауруб ёлтюреди. Шерифат бла «Подкидышха» къарадыкъ. Буз къатыш кючлю джангур джауады. Х. Б. альманахха мени бютеу назмуларымы барын да берген кёре эдим. Къоркъакъ!

Майны 16. «Къобан» деб назму кибики джаздым. Шерифат, Борис, мен «Огни большого города» деген киногъа къарадыкъ. Бюгюн кюзгюде болдум. Джюрегим, ёбгелерим да саудула. Энди аяусуз ишлерге боллукъду! Джек Лондонну окъуйма. Тоня бла Наташадан письмола алдым.

Майны 31. Джазычуланы союзу меннге Кърымда солургъа путевка береди, редактор а иерге унамайды. Андан къаты адамны мен билмейме. Бу иш мени бошаб барады. Джукъ джазалмайма, джазмай а чыдаалмазымы билгенден биле барама. Вольновну окъуйма. Шерифат бла мен «Член правительства» деген киногъа къарадыкъ. Кинодан озуб джукъ этелмейме.

Июнну 8. Азрет къатыны бла Москвадан келди. Анда къатыныны саугъаларын бергендиле. Меннге кеслерин теджеген джашла мени ич болумуму билмейдиле... Мени «Сагъыш» деген назмум ючюн меннге националист дейдиле. «Къралымы хар элисин суйсем да излейме басдырылыргъа Къарачайда» деген тизгинлерим ючюн. Мени аллахым! Мен националист къалай болдум?!

Июнну 12. Бюгюн бизни джазычуланы литературный концерти болду. Доклад да этилди. Мен «Джазны кюнлери бла», «Полина Осипенкогъа» деген назмуларымы окъудум. Бек аман окъудум. Мени да президиумгъа айыргъан эдиле, алай а меннге националист дегенли асыры бушуудан кесими къайры атаргъа билмейме.

Июнну 13. Анонимный письмо алдым, алай а аны джазгъан дженгил билиниб (обллитден) мени орнума бетине тюркюрдюле. Насыбсыз. ВЛКСМ-ни обкомуна

чакъырыб, олимпиаданы юсюнден комиссиягъа тамадагъа санадыла. Бу къуллукъда мен чыртда заман табарыкъ тюлме джазаргъа, бу зат мени къанымы бузуб джашатады. «Аэроград» деген киногъа къарадыкъ. «Сорок пять» деген китабны окъуйма. Солургъа иерге унамайды редактор, къарыуум а аздан аз болуб барады. Анам ауруйду. Бир къауумла къуллукъларыны юсю бла неден да хайыр аладыла, къуллугъу уллу болмай алача хайыр алалмагъанла уа къалай болургъа керекдиле?! Шерифат да, мен да Осетияда мединститутха письмо джаздыкъ. «Василиса прекрасная» деген киногъа къарадыкъ.

Июню 26. ВЦСПС-ни пленумуну 8 сагъатлыкъ ишкюнню юсюнден бегим этгени себебли митинг болду. Мен сегиз огъай, редакциядан кетмей кечени 10 — 11 сагъатына къалгъаным болады. Бююн аскерге кѣб джаш кетди. «Враг Пталомея» деген китабны окъуйма.

Июню 28. Хаджи-Бекир ёлдю деб кече адам келди. Не этейим?! Анам аманнга джетеди. Хар не да аны юсюне тюшюб барады. Анга бушуу тюшмезча не мадар этейим?!

Июлну 1. Къыйынды. Ачхам джокъду. Ачха деб бир адамгъа да айтырыкъ тюлме. Айшатлагъа болушургъа керекме. Бу арт кюнле мени джашаууму алыб барадыла. Окъургъа барама десем мени адамларыма ким болушурукъду?! Окъумай а былай къалыб къалай кетейим?! Бир капегим джокъду. «Тихий Донну» окъуйма. Совет Аскерле Бессарабия бла Север Буковинаны башларына бош этгендиле. Отпуска излеб заявление бергенме.

Июлну 7. Солуу кюн. Базарда болдум. Талай зат алдым. Мени ачхамы сатыу этген джеримде тюз бермедиле. Мен къуру да алай болама. Шерифат, Борис, мен «Переход» деген киногъа къарадыкъ. Борис меннге ич акъылын айтды. Мен а, мен ол затны сезмей айланганма... «Орджоникидзе правданы» спецкору Черный къа-

рачай джазыучуланы затларындан литстраница кѳураар-
гѳа айланнганын айтды.

Июлну 11. Черный бла ишледим. Аджи улучукѳ мени «Сагѳышыма» критикасын ВЛКСМ-ни обкомуна элтгенди. Мени ары чакѳырдыла. Биринчи секретарѳ меннге бек ариу сѳлешди. Мен ол джашны назмуларын джаратмай жѳойгѳан эдим бир джолда.

Июлну 12. Мени комсомолну обкомуна энтда чакѳырдыла. Биягѳы «Сагѳышны» юсю бла. «Кѳарачайда басдырылыргѳа нек излейсе, алай айтыргѳа керек тюлсе» дедиле. Ол назмуну юсюнден комиссия кѳурадыла: Бостанланы Хасан, Байкѳулланы А.-К., Тохчукъланы Хусей ингир 7 сагѳатда анализ этдиле. Керти да националист назмуду деб бегитдиле. Мени наказать этерле деб тура эдим, алай а андан уллу наказание кѳайда!

Июлну 15. Союздан меннге энтда путевка бердиле. Энтда Абдул-Керим иймейди. Мен а асыры арыгѳандан не этерими билмейме. Бостанланы Хасан бла Тохчукъланы Хусей мени «Сагѳышымы» юсюнден уллу статья, ангылатхан статья, джазгѳандыла. Мени кѳарачайда басдырылыргѳа излегеним меннге кѳыйынлыкѳ болуб тюшгенди.

Июлну 19. Комсомолну горкомунда болдум. Облсвязны комсомол организациясында да. Эки организацияны ишин да тинтдим. Связда комсомолла иги ишлейдиле. Горкомну первичный организациясы жѳолайсызды. Комсомолну обкомуна докладной джазаргѳа керекме. «Тихий Донну» ючюнчюсюн окѳуйма. Газетден озуб заман табмайса. Шерифат да, Зоя Орловская да, мен да киногѳа кѳарадыкѳ.

Июлну 23. Газетде чабыуул. Ингирде комсомолну обкомуну бюросунда болдум. Комсомолну юсюнден статья джазама. Редактор Москвадан келди.

Июлну 27. Литваны, Латвияны, Эстонияны халкѳлары СССР-ге кѳошулууну юсюнден кеслери бегим ал-

гъандыла. Биринчи августда Баш Советни сессиясы болады. «Тихий Донну» тёртюнчю китабын окъуйма. Горкомда болдум. Окъургъа барыуну юсюнден кюрешеме. Иймейдиле. Мени биягъы «Сагъышымы» юсюнден кесибизде да джыйылыу болду. Бу «Сагъыш» мени башымы тели этиб, экинчи перогъа къолум узалмазча этгенди. «Националист!» Типографияда наборщик, гитче кишичик Пача ёлгенди. Шерифат бла циркга къарадыкъ.

Августну 2. НКВД-де болдум, комсомол организацияларыны ишин тинтиуню юсюнден. Ачхам джокъду. Фадеевни «Разгромун» окъудум. Ингирде «Небеса» деген киногъа къарадыкъ. Кесими суратыма надпись джаздым: В защите ль Родины иль в труде, отдашь ты жизнь свою земле, кто будет помнить о тебе, как песчинка в жизненной волне? Друг поплачет над тобой, забудет не дойдя домой, сестра залется тож слезой, а мать всю жизнь — болеть душой. Хурзукдан письмо алдым.

Августну 7. Квартирни аманлыгъы джунчутады. Бюгюн издательствогъа чакъырыб, «Кочубейни» сентябрны бирине берирге кереклими айтдыла. «Кубанцы» деген киногъа къарадыкъ. Комсомолну горкомуну совещание-синде болдум. Эртдеден сагъыш этиб турган мыйыкълыны юсюнден назмуну башладым. Кирсанов бла Апухтинни окъуйма. Айшат келгенди. Бютеу рысхыларыны ысхат, аш деб Хаджи-Бекир харибни ызындан тёкгендиле. Бу худжу адетлеге адам не этсин?! Азрет да келгенди, былайда школгъа джарашыргъа сюеди. Газетде эртденден башлаб ингирге дери чабышыу мени бошаб барады. Башым ауруйду.

Августну 17. Он кюнню дневник джазмагъаным, кюнлерим бирча чабышыу болганлары ючюн болур. Бюгюн меннге Тоня Тертышник келди. Джашауну менден эсе ол иги биледи. Юйде ишлерча амалым джокъду. Бальзакны юсюнден статьям чыкъды: «Джангызлыкъ аны халисин бирча этмей, тюрлене турурча этгенди, алай а ол

джангызлыкъ аны ишге бютеу кесин берирча бойсундургъанды. Ол себебден артда ол кѣб китаб джазгъанды». Ингирде лекцияда болдум. Биягъы Борис бир юй болурубуну излейди... «Сыйлы борч» деген назмуму бошадым.

Августну 27. Шерифат да, мен да комсомолну обкомунда совещаниеде болдукъ. Андан чыкъгъандан сора орамда бираз айландыкъ. Артда «Шуми городок» деген киногъа къарадыкъ. Юсуф энтда письмо джазады. Мени ючюн ѳлгенин айтады. Ол бусагъатда Минск шахардады. Айшат келиб кетди.

Сентябрны 2. Бизде комсомол организацияда сайлау-ланы бардырыуда мен горкомну уполномоченныйиме. Секретаргъа мени, конференциягъа да мени айырдыла. Кесими энчи джашаууму къурау башыма келе-келе турады. Алай а кимге? Б.-ми. Ю.-му? Анама назмучукъ джаздым. Апухтинни, Есенинни окъуйма. Анам солуу кюн кесине чакъырады. Аны инджилгенин кѣрсем, джюрегим титим-титим болады: «Бютеу джаным туугъан джеримдед мени, джашагъаным сени ючюндю, анам, алай а замансыз къарт болгъан сени кѣрюрге къоркъады джюрегим тамам». Шерифат бла болдум. Ол Москвагъа барады. Егоровну «Буйные травы» деген китабын окъуйма.

Сентябрны 11. Анама биягъы редактор нерге унамайды. Аны джюреги къаллай джюрекди, билмейме...

Сентябрны 17. Комсомолну шахар конференциясы башланды. Мен делегатма. Секретарнатха да айырылгъанма. Анда Ксения Пахнону кѣрдюм. Окъугъан джылларым эсиме тюшдюле... Мен да сѳлесдим конференцияда. Кесибизни журналыбыз болмагъаны литературагъа тыйгъычлыкъ этгенини юсюнден да айтдым. Конференция эки кюнню барды. Мени горкомну пленумуна члениге, область конференциягъа да делегатха айырдыла. Джазыучу Авдеенко Джазыучуланы союзундан

къысдалгъанды. Мени «Сыйлы борч» бла «Энди сиз да эркинсиз» деген назмуларым басмалангандыла. Ингирде «Запоздалый жених» деген киногъа къарадыкъ.

Сентябры 21. Область конференциягъа делегатлыгъыма мандат бердиле. Ингирде конференция башланды. 23-сунде бошалды. Анама болушургъа онг табалмагъаным джюрегими ашаб барады. «Мандат» деб назму башладым. Ингирде Борис келиб олтурду. Мени окъууум джетишмегенин кюнден кюннге бекден бек биле барама. Не да этиб окъургъа!

Октябры 2. Анама ачха ийдим. Борис келиб олтурду. Ол командировкагъа кетеди. Мени Москвада критиклени совещаниегине барыргъа деб Союзда бегитдиле. Меннге андан уллу къууанч не?! Кърал урунуу резервлени юсюнден, какъ бериб окъууну юсюнден Указла чыкъгъандыла. «Мандатны» бошадым. Горкомгъа чакъырыб поручение бердиле.

Октябры 5. Москвада критиклени конференциясына мени кандидатурамы бегитиб, андан телеграмма келди. Ингирде Тертышник келиб мени бла саламлашыб кетди. Сибирде ишлерге барады. «Были и небылицы» деген китабны окъуйма.

Октябры 6. Кюн бек ариуду. Эртден бла базаргъа бардым. Зоягъа да тубедим. Ингирде Шерифат меннге келди — Москвадан саугъа да келтиргенди. Экибиз да «На бойком месте» деген постановкагъа бардыкъ.

Мени «Мандатым» чыкъгъанды. Стендальны окъуйма.

Октябры 9. Редактор мени критиклени конференциясына Москвагъа да иймеди. Бу не тукъум адамды ахыры?! Горкомда болдум. Ингирде Шерифат да, мен да ансамбли концертине къарадыкъ. Ансамблде барындан да бек айтылгъан Чипчикова Мариям бла Семенланы Кёгалады. Башымда болмагъан план джокъду. Анама алапат джаулукъ алыб ийдим. Бестужев-Марлинскийни юсюнден окъудум. Джыламукъла.

Октябры 18. Портнойдан палтону му алдым. «Хасауканы» юсюнден саггышла. Эгечим келиб элдеги ашарыкыла да келтиргенди. Элни затын мен кыалай сююю этеме! «Кыач кюн» деб бир назму кибикчик этдим:

Киши джокъду юйде
Олтурама джангыз,
Кыачхы кюнд эшикде,
Толуд башда саггыш.
Бир кыарайма джити,
Рамкада суратха,
Эге тюшед, исси,
Джаш кюнлерим артда...
Рамканы ичинден
Тенгим хыликге этед:
«Биз юйлендик энди,
Сен а тураса», — дейд.
Джырчы болама деб
Кесими унутханма,
Ёзге уа ашыкыма
Дейме ичимден анга.
Кёб джигитди саггыш
Дженгил кыанатлыдан,
Ол ётед ашыггыш
Джылладан, тауладан.
Бир тюшед эсима
А. бла ушакыла,
Неда джазаргыла деб
Хасаукагыла джырла.
Анам туура аллымда

Сюелгенча болад,
Джюреги кыыйналыб
Ол манга урушад:
«Ахыр балам сененг,
Келмейсе кыатыма,
Кыартлыгымда татлы
Кыойнума кыысаргыла.
Сен ийген капекле
Тутмайла орнунгу,
Анада джюрекге
Ол джууаб болурму?
Минги тауда бузча
Сууукъду джюрегинг,
Башынга иш этмей
Ёллюгюнгу билдим.
Сенден эсе игиле
Изледиле сени,
Сёз бермей бирине,
Айт, сакылайса кимни?!
Кыуу бутакыча бюгюн
Джангызлыкы сынайса;
Юркесе джашаудан,
Кийикча кыарайса».
Сёзлеринге, анам,
Джюрек кертид дейди,

Езге А. болмаса
Бирин да излемей эди.
Киши джокъду юйде

Олтурама джангыз,
Къачхы кюнд эшикде
Толуд башда сагъыш...

Октябрны 22. Шерифат да, Борис да, мен да бир композиторну концерт-лекциясында болдукъ. Борис энтда кесинден меннге келечилик айтады. Мен Къ.-гъа сёлешгеним ючюн къыйналгъанын айтды. Экибиз да Шерифат бла бирге «Кендлиляр» деген киногъа къарадыкъ.

Октябрны 27. Айшат да, джашы да келиб кетдиле. Иссисуугъа командировкагъа барама, редакциягъа мухур заказ этерикме. Борис мени мешинагъа элтиб ашырды.

Ноябрны 4. Эки-юч кюнню ишлемей туруб, ишиме тансыкъ болуб келдим. Джалымы 850 сом этиб турадыла. Эки къатха кёб! Октябрь байрамгъа газетни макетни салдым. «Орджоникидзе правдадан» гонорар алдым.

Ноябрны 7. Газетни бу номери иги болгъанды. Сау кюнню демонстрацияда болдукъ. Ингирде уллу вечер болду.

Ноябрны 8. Шерифат да, мен да ат чабыулада болдукъ. Анда кесибизни джашла да бар эдиле. Ингирде «Партийный билет» деген киногъа къарадыкъ.

Ноябрны 9. Базаргъа бардым. Андан сора сау кюнню юйде. «Айырылыу» деб назмучукъ джаздым. Анама нисьмо джаздым. Къ.-ны кёрдюм. Мыйыкълыны юсюнден назмуму сагъышын этдим. Азретден письмо алдым. Джашауундан тарыгъады.

Ноябрны 14. Тышкъраллы министрибиз Берлиннге барыб, бюгюн ызына келди. Ишим аман ауурду. Сууукъ чабханды кесиме да. Редактор бла къызарышдыкъ. Газет къайгъы. Месткомда отчетуму хазырлайма. Азрет келгенди. Ингирде джазычуланы джыйылыууна барлыкъма. Джал алдым. Анама иерге керекди. Мех пол-

тон алдым. Мыйыкъланы юсюнден джазгъанымы Дауг жаратды.

Ноябры 20. Газет къайгъы. Ингирде местком айыру болду. Мени кандидатурамы джангыдан бердиле, мен тилеб къойдурдум. Азрет энтда келди — болмайды. Экибиз да «Любимая девушка» деген киногъа къарадыкъ. Учкуландан келиб салыргъа пьесамы алыб кетдиле. Борлакъланы Тохдарны юсюнден статья башлагъанма. Кюнюне 13 — 14 сагъат ишлейме. Борис келгенди. Шерифат бла бирге «Большой вальс» деген киногъа къарадыкъ. Аламат кино!

Ноябры 30. Борис эртденбла да келди. Газетге Кировну юсюнден материалла хазырлайбыз. Джал алдым, анама иерге керекди. Башымда назмуна деген толуду.

Декабры 4. Газетни Конституцияны кюнюне хазырлайбыз. Тонядан письмо алдым. Шерифат Къ. бла мени юсюнден сѐлешгенин айтды. Меннге ол хапарла неге керекдиле! Борисни бир кюнню кѐрмей къалсам, излей башлагъанды джюрегим...

Декабры 8. Борлакъланы Тохдарны юсюнден статья чыкъды. Алай а редактор мен танымазлай этгенди. Аны тубюнде атым салыннганына кыйналама.

Декабры 9. Отпускагъа деб заявление бердим, алай а отпусканы орнуна компенсация бериб къойгъандыла: Бу не ишти?! Къ. телефон бла сѐлешди, менден не излейди?! «Радищевни» окъуйма. Ишни учу-къыйыры джокъду. «Къарачайны поэтлери» деген сериядан «Красный Карачай» менден энтда статья излейди.

Декабры 13. Шахарда бир аз айландым. Эркгенланы Залихатха тубедим. Ол обкомда ишлейди. Аны акъылы бла Къарачайда менден аламат къыз джокъду. Меннге алай айтсала, кыйналгъан этеме, не ючюн десенг, менде джетишимсиз затланы мени кесимден бек киши билмейди. «Радищевни» окъуйма. Аламат джазылгъанды!

Декабрны 14. Кёб тенгимден письмо алдым. Анам, меннге къайгы болмай ишлесин деб айтдыргъанды. Ол алай айтханлыкъгъа мени анга къайгым аз болмаиды. Орусланы Махаметни юсюнден статья джазыу башымда айланады. Газетни юбилей номерине хар работникге задание бергенме. Литература планларымы учукъыйыры джокъду, заман а табмайма. Ю. келгенди. Бюгюн да бир къауум адам джыйылгъан джерде «менден иги болмагъанын» айтдыла. Мен аны мени хыликге этгенге санайма. Мени къалгъанладан «аламатлыгъым» мен кесим сезген бла, къалай эсе да джюрегим тохдамай бир уллу затха, кесим да билмеген бир уллу затха, тартыб тургъаным болур дейме, ансы къалгъан затда мен джукъбилмезме, кесин кёрюб болмагъан джукъбилмез.

Декабрны 15. Солуу кюндю, алай а мени солуу кюнюм болмаиды — солуу кюн «кесиме» ишлейме. Махаметни юсюнден статьямы схемасын салдым. Юйде ишлерге онг табмайма.

Декабрны 16. Кюнню ичинде мени джашауумда асыры кёб зат болгъандан, ингирде аланы барын да джаргъа заман табмайма. Иште сениге ышаныу, сени сёзюнге ийнануу-къалай уллу къаруу береди адамгъа?! Алай болса, сен да кесинги керти да алагъа юретирча адам этерге керек тюлмюсе?! «Есдюрюр ючюн ёсерге керекди. Бу мени девизимди. Къарачайны джыйырма джыллыгъына газетни макетин салама. Бек кыйын борчду. Меннге «Молодой ленинецден» журналистле келдиле, алагъа халкъ джазыучубузну назмуларын подстрочникле этиб бердим. Махаметни юсюнден статьяма энтда бир кере къараб газетге бердим. Педучилищеде литература кружокну бардырдым. Комсомол ишле.

Декабрны 17. Газетни макети аман кыйынды. Энтда педучилищеде литкружокну бардырдым. «Поэт, учёный, воин» деб статьям чыкъды. «Анама письмо» деген

назмуму башладым. Гладковну «Из дневников» деген китабын окъуйма.

Декабрны 21. ДСК-да облисполкомну юбилей сессиясы болады. Мени да ары билетим барды. Президиумгъа айырдыла. Ингирде эки редакция да бирге вечерге джыйылдыла. Мени саулугъум ючюн да тартдыла. Борлакъланы Тохдар мени бла олтуруб эди. Борис да анда эди.

Декабрны 23. Азретден письмо алдым. Чоту къолай тюлдю. Юбилейге чыгъаргъан газетибизни бек джаратадыла. Анда мени мыйыкълыгъа этген назмум да басмаланганды. Анамы юсюнден сагъышым.

Декабрны 24. Къочхарланы Къасбот ёлгенди. 106 джылында. Некролог джаздым. Библиотекада болдум. Кольцовну окъуйма. «Анама письмо» деб назму джазыу башымдан кетмейди.

Декабрны 27. «Анама письмо» назмуму окъугъанла джаратдыла. Джазыучулада джыйылыу болду. Мен Лермонтовну юбилей комиссиясыны члениме. «Къайынчыкъ» деб назмучукъ джаздым. «Таня Полозованы» окъуйма.

Декабрны 31. «Красный Карачай» газет банкетине чакъыра, меннге билет ийди. Эртден 5 сагъатха дери анда болдукъ. Банкетде меннге да сёз бердиле. Не затла эсе да бир затла айтдым. Бу джыл мени кёб затха юретиб кетди, энди андан да ары, таукел!

1941 джыл

Январны 1. Джангы джылны ал кюню да А. бла башланады. Эсимден кетерге унамайды. Заман джаратгъа дарманды дейдиле. Ким биледи... Мен аны бла джашау этсем, кёлюм чыгъарыкъ эсе да... Кёлюм чыкъгъаны кёб да иги боллукъ эди бу ачыдан эсе.

О, если б ты бы был со мной
Кто мог бы нас разлучить!

Нас счастье гладило б рукой,
И я б опять с моей душой
Надеждой полною, опять
О как могла бы расцветать!..

Январны 2. Джангы джылны вечеринде Оксана Торская деб биреу бла шагърей болдум. Ол орус газетде ишлейди. Къачан эсе да бир эри бизни Англияда посольствобузда ишлегенди. Анда тургъан заманларын-дан кѣб хапар айтады. Бюгюн да менде олтуруб кетди. Кечени эки сагъатына дери кабинетде олтуруб ишледим. «Анама письмону» бошадым. Юйге Оксана ашырды.

Январны 3. Санларым къарыусуз болуб уяндым. Врачха—Владимир Дюковну къатынына—бардым. Асыры кѣб ишлеб арыгъандан ауруйса деб бир тамчыланы да бериб, ишден бош этди, алай а мен бусагъатда да ишде олтуруб джаза турама. «Уллу совет энциклопедиягъа» бизни поэтлени юсюнден словник джарашдыра турама. Оксана келиб, мен ауруй тургъанлай ишде болгъаным ючюн дуняны этди. «Письмону» окъугъанла джаратдыла. Оксана джашауну не джанын да биледи, ол себебден анга тынчды, мен а билмейме, билирге уа суюме, алай а андан къыйын джукъ джокъ кѣреме, джашауну билгенден.

Январны 4. Газетни къайгъысы. Бюгюн Къаракетланы Исса келиб мени бла кѣб селешди. Аламат адам! Тоняны письмосуна джууаб этдим. Герценни окъуйма.

Январны 5. Эртденбла комсомолну горкомуну пленумунда болдум. М. А. Урсова да анда эди. Ма ол а джашауну аламат биледи. Мен бусагъатда алайлагъа сукъланама. Пленумдан сора юйдеме. Сууукъ кюндю. Оксана келди. Кѣб ушакъ этдик. Андан сора джаздым.

Январны 6. Газетни къайгъысындама. Критиканы юсюнден статьямы герен этерге керекди. Къаракетланы Исса келди. Кѣб селешдик. Ол меннге Пушкинден кѣноргенлерин окъуду. Халкъ джырчыбыз назмуларын

алыб келди. Мени техникумда ана тилден окъутхан устазым Боташланы Абидатха тубедим. Ол мени тиерсиз махдады. Махдалгъан а мени кыйнагъан этеди...

Январны 8. Энциклопедия. Критиканы юсюнден статьямы бошадым. Критик джазычуну джауу болмазгъа керекди. Джукъум келеди.

Что вы клоните, глаза?

Успеете на век уснуть.

Не сон, а цель вам дорога,

Потом и можно отдохнуть.

Январны 9. Смоленскден письмо да, алгъышлау телеграмма да алдым. Магометден. Саулугъум къолай тюдю. Суткада 15—16 сагъат ишлейме, джашау блум а—къолайсыз. Баш токъмагъынгы ичине сыйынмай тургъан затны барын былайда джазыб бармакълыкъ кыйынды. Да джазмай амалынг джокъду деб меннге ким айтады да? Кеси кесими тыялмай джазама ансы. Не ючюн?! Арыгъанма. Аман кючлю арыгъанма. Дуниагъа, адамлагъа не этиб арыгъанма?! Джукъ да этмегенлей арыгъанма. Джашай билмей арыгъанма.

Ноги, вы ходить устали.

Рано, рано вам!

Давно ли вы на ноги встали,

Давно ли гнуться перестали?!

Но только вперед,

вперед лишь надо вам!

Январны 10. Саулугъум амандан аманнгады. Джукъ ашайлайма. Иш мени кесине тартыб барады, къарыуум а—аздан аз. «Буз ёлюк» деген, эртдеден сагъыш этиб тургъан назмуму башладым. Бу атдан кесим да къоркъама. 2 сагъатха дери джаздым. Энтда джукъум келмейди. Анама сагъыш этеме.

Январны 11. Газетни Бютеусоюз элмюлк выставкагъа хазыр этебиз. Адамны юсюнден сагъыш башыма келгенден келе, энди уа чыртда кетмей къалгъанды. Бир

адам джашауунда кыйнала, инджиле эсе, джашауунда абынды эсе, кьалгъанла бары да, именно бары да, аны аякъ юсюне салгъынчы тынчлыкъ табмазгъа керекдиле. Биз алай нек этмейбиз?! «Буз ёлюкню» джаздым. Дюманы окъуйма.

Январны 12. Солуу кюндю. Теберди аягъы хуторда бир джырлаучу къартны излей бардыкъ. Юйюнде табмадыкъ. Сууукъ кюндю. Мен къалай чий ангылы адамма! Эгечим ауруйма деб письмо джазады. Меннге тюбеген мени великге махдайды (Ш. Л., Т. Б.), билмейме. Мени хыликгеми этедиле, ахыры?! Ала мен кесими билгенча мени билселе эди!

Январны 14. Газетни кыйгъысы. «Хаджи-Абрекни» кёчюрюрге сюеме. Аны сагъышын этдим. «Анама письмо» басмаланганды. «Буз ёлюкню» бираз джаздым. Энтда мени «аламатлыгъымы» юсюнден селешиле! Мени аллахым! Анча сайын мен да кесими болумсузлугъуму кесиме чертеме. «Къар» неда «Къыш кюн» деб бир назму джазарым келеди, алай а Биджиланы Асхатны табигъатны юсюнден назмуларын окъугъан адам, ол темагъа башха адамныкъын къалай окъур!

Январны 16. Мени «Письмому» бюгюн радио бла окъудула. Джазыучуланы джыйылыуу болду. Анда Лермонтовну юбилейини юсюнден селешген бла бирча Къасботну творчествосун джыйыуну юсюнден да селешинди. Январны 12-де Лондонда «Национальный конвентни» съезди болду. Валентинден письмо алдым. «Буз ёлюкню» джаздым. Атын кёрюб болмайма, алай а кереклиси алайды. Анама кыйгъылыма.

Январны 17. Газетни кыйгъысы. Бюгюн джазыучула барыбыз да ВКП(б)-ни обкомунда Савенков джолдашда болдукъ. Лермонтовну юбилейини юсюнден. Мен да комиссияны члениме. Борис телефон бла селешди. Аны джаратхан, джаратмагъан да этеме... Оксана бла искусствону юсюнден кёб ушакъ этдик.

Январны 18. Газетни къайгъысы. «Буз ёлюкню» бир аз джаздым. Оксана сие биледи, мен аллай адамгъа да сукъланам. А.-гъа бютеу джюрегими бериб бошаб, энди мен кишини сюеллик болмам. Борис, Шура, мен «Яков Свердлов» деген киногъа бардыкъ.

Январны 19. Тюненеден башхалыкъ джокъду.

Январны 20. Газетни Ленинни кюнлерине хазырлай-быз. Борис келиб энтда келирме деб кетди. Къ. телефон бла сёлешди. Джюрегиме ол да бир тюрлю бир къатылады...

Оставь меня самой себе,

Не будь грядущего пророком...

Азрет келиб анамы энтда аругъанын айтды. Къалай зтейим?!

Январны 23. Къ. меннге Облсоветни сессиясы боллугъун айтыб, телефон бла сёлешди. Жангы сылтау. Сессия уа бюгюн болмады. Къ. бла сёлешдик, алай а неге керек эди сёлеширге...

Январны 25. Сессияда болдум. Биягъы Къ. бла кёб сёлешдик, алай а озгъан джангурну джамчы бла сюрюрге неге керекди?! Сессия он сагъатда бошалды, андан со ра Ксананы именинасында болдум. Именинадан келе биягъы Къ. тюбеди. Кече Бальзакны окъудум.

Январны 26. Солуу кюндю. Айшат да, аны бла бирге элден талай адам да келгендиле. Анам игиди. Ала газетде мени «Анама письмому» окъугъан хапарларын айтдыла. Къайдан эсе да гонорар алдым.

Январны 27. Газетни къайгъысы. Издательствогъа назмуларымы бир китаб болурча джарашдырыб бердим. Бальзак, «Буз ёлюк.»

Январны 28. Крайда джазыучулары совещаниесине мени да чакъырыб телеграмма келгенди, алай а быллай иш ким кёргенди! Редакторну заместители Азрет Эбзелени иерге унамайды.

Январны 29. Къ. телефон бла сёлешди. Мен ол ингир-

де (именинадан келе) кимле бла келгеними билирге керек кёре эдим анга. Кёб сёлешди. Джюрегими нек кюзгъаб кюрешеди... Ингирде Борис келиб олтурду.

Январны 30. Биягъы Къ. телефон бла сёлешди. Ол кёзюуде Борис къатымда олтуруб эди.. Оксана меннге: «Сен насыблы боллукъ тюлсе», — деди. Нек дегенимде: «Адамланы болумларыча кёрюрге унамай, аланы сен кесинг излегенча болуб кёрюрге сюесе, алай а болмайды джашауда», — деди. Ол тюз айтады.

Январны 31. Эртден он сагъатда мен, халкъ джазыучу, Байкъулланы Даут, Торопецкий бла Дюков джазыучуланы крайда совещаниесине кетдик. «Орджоникидзе правданы» редакциясына февралны биринде ингир 7 сагъатха келдик. Совещаниеде Вадецкий (Москва), Чилим (Ворошиловск), Исаков (Моздок), Бабаевский бла Лист (Пятигорск) болдула. Хар джазыучуну этген затындан сёлешинди. Чилим, Егоров бла Исаковну сёлешгенлерине мени эсим бютюн да бек бёлюндю. Совещание февралны 2-де да барды. Валентиннге тубедим.

Февралны 3. Шахаргъа къарадыкъ. Мен крайкомну секретарында — Храмковда — приемда болдум. Кёб сёлешдик. Мени ишимден, Къарачайда джашауну юсюнден кёб сорду. Кечени бир сагъатында Ворошиловскийден джолгъа чыкъдыкъ.

Февралны 5. Эртден 5 сагъатда келгенбиз. Бюгюн кеси кесиме сёз береме: не джаны бла да адам болургъа. Эм баш муратым — адам болургъады! Мени келгеними билиб Борис да, Шура да келдиле. Ала да жарыкълыгъымы чертдиле. Игитда дейсе, адамны джолу кеси кесине ачыкъ болса, ол жарыкъ болады. Мени джолум — адам болууну джолуду. Энди не да манга олду! Ол! Ючюбюз да «Бесприданница» киногъа къарадыкъ. Борисни культурасы уллуду.

Февралны 8. Солуу кюндю. Джукъ да этмейме. Къны кёрдюм. Сёлешдик. Кюндюз Шура бла мен суратха

тюшдюк. Ингирде Борис келди. Мени юсюмден кёлюне келгенни барын тёкдю. Билмейме не этерге...

Февралны 9. Заманым асыры аздан джукъ джазалайма.

Февралны 11. Газетни къайгысы. Ингирде Борис келди. Кёб сёлешдик. Ол кетгенден сора бираз джаздым. Биягы Къ. кьоймайды... Кольцовну окъуйма.

Февралны 12. Сууукъдан ауругъанма. Тамагъым ауруйду. ДСК-гъа чакъырыб бир джыр джазарымы тиледиле. Борис телефон бла сёлешди.

Февралны 13. Газетни къайгысы. Издательствода редакционный советде болдум. Мени, Тохдарны, халкъ джазычуну сборниклерине къарай эдиле. Алай а аллай къарау къалай болады — бир джангыз редактор бир джангыз назмуну окъумагъанлай?! Артха кьойдула. Мени сборнигими рецензиягъа Лайпанланы Хамитге бердиле. С. П. рукопислеге къарауда джукъ этмейди. Искусство бёлюмден меннге рецензиягъа бир пьесаны бердиле. Борис келди. Юйлениу дейди. Мен ол затны юсюнден сагъыш этмегенме. Борисге уа юреннгенме, бир кюнню кёрмесем кёрюрюм келеди. Кетгенден сора дагъыда телефон бла сёлешди. Башым ауруйду.

Февралны 14. Башым бек ауруйду. Къулакъларым шууулдайдыла. Бюгюн бери СССР-ни Баш Советине депутатха кандидат В. А. Шадрин келеди. Сайлаучула бла тюбеширикди. Меннге ВКП(б)-ни горкомундан сёлешиб, ол джыйылыуда сёлеширими изледиле. Сёзюмю джарашдырдым. Горкомда джаратдыла. Ингирде 7 сагъатда джыйылыу болду. Мен да президиумда эдим. Джазычуланы атындан мен сёлешдим. Артда концерт болду. М. А. Урусова да, М. Салпагарова да, Борис да, Шерифат да, Къ.-да бир джерде олтурдукъ. Аягъым бек ауруйду.

Февралны 15. Газетни къайгысы. Талай письмогъа джууаб этдим. Аланы ичнде Тонягъа да. Борис келиб

кѣб сѣлешдик. Ансамблин заказыны юсконден сагъыш этдим. Ингирде «Буз ёлюк».

Февралны 16. Солуу кюндю. Юйге къарадым. Ингирде Шура бла киногъа къарадыкъ. Ол къарнашын — Борисни къалай бек сюеди! Борис командировкагъа кетгенди. Шура бла мен «Большой вальсге» энтда къарадыкъ. Биз андан келе Къ. бизни бла келди. Бюгюн да бир къауумла мени кѣкге джетдирдиле махдай — анча сайын а мен кесими бекден бек тинтеме...

Февралны 18. Анам къыйынды деб телеграмма алдым. Мени аллахым! Къ. мешина табыб. мен аны бла юйбюзге кетдим. Джолда бара Къобан ёзенни хар ташы агъачы да меннге бир тюрлю бир джангы магъана бердиле, алай а джюрегимде бушууум бу ариулукъну барын да меннге къаб-къара этиб кѣргюзеди. Анамы къойнуна башымы салдым. Аталыгъым кетгенли анам амандан аманнга барады. Джашлай къарт болгъанды. Ол мени бир джангыз кымылдагъанымы ычхындырмай къарагъанлай турады. Кесини ауругъанын да унутханды. Мени джыламугъум тамагъымы буугъанлай айланады. Элге, джанымдан сюйген Хурзугума, чыгъыб айландым. Ма, юйюбюзню джанында ташлы орамчыкъ! Былайда мен ненча кере абыныб джылагъан болурма! Ма, Кертини биченлигини хунасы. Былайда уллу джашил кеселекгеден къоркъуб джылагъан эдим. Анам келиб кеселекгени кысдагъынчы хунадан тюшерге къоркъуб тургъан эдим. Майна, Намазлыкъ къая. Аны тѣппесине ёрлеб наныкъ джыйыучан эдик! Майна Зыгытла аягъы. Алайда уа сабийле джыйылыб бузоу кюте эдик, джубуранланы уяларына суу къуюб, тутуучан эдик. Бу элни хар ташы, хар агъачы меннге бир хапар айтыб барлыкъды. Сейир неди десенг, ол хапарла бары да джюрегиме джауча джагъыллыкъ хапарла боллукъ эдиле. Анама дохтурну келтириб да къаратдыкъ. Маджалма дейди, алай а мени къыйнамаз ючюн айтады алай. Анам да,

къалгъанла да мени биягъынлай ортагъа алдыла — башынга иш эт. Алай болса, биз рахат боллукъ эдик дейдиле. Башына иш этмеген адам джоюлуб кетеди деб акъыллары алайды...

Февралны 20. Ишдеме. Ригада Могометден, Къарт-Джуртда Азретден письмола алдым. Къайгъым анамдады. Къ. биягъы меннге тюбеб, анамы саулугъун сорду. Джюрегим анга халал болду.

Февралны 22. Конференцияны материаллары бла кю-решебиз. Кесими билимими ёсдюрге керекме. Иги адам болуу не затды? Мени акъылым бла, адамгъа къара джюрек тутмау, къолунгдан келген игиликни этиудю. Только алай джашаргъа керекди. Только! Тебердиден анамы къарнашы келгенди, анама барады. Не заг этей-им десем да анамы къайгъысы бютеу джюрегими кюч-легенди. Бир минутну кёзюмден кетмейди. Ингирде Хурзукдан, Валентинден да письмола алдым. «Хаджи-Абрекни бираз кёчюрдюм.

Калининни «О коммунистическом воспитании» деген китабчыгъын окъудум.

Февралны 23. Биягъынлайма. С. Тимошенкону «Мертвая петля» деген китабын да, Чайковскийни юсюнден да окъудум. Ансамблни заказыны юсюнден сагъыш этдим. «Нафисат» деб бир хапар джазарым келеди. Ансамблге «Санга джазама» деген назмум бла «Волга-Волганы» кёчюргеними бердим. Джазаргъа заман табмагъаным мени джюрегими кемириб барады. Бу секретарлыкъ иш джанымдан этди. Борис келди. Шура бла мен «Мария Тюдоргъа» къарадыкъ.

Февралны 25. Кюндюзгю кюн биреулен орамда кесини къатынын бычакъ бла уруб кетгенди. Ит! Лайпанланы Хамит мени назмуларыма рецензиясын берди. Бек тыйыншы джазгъанды. Разыма. «Къайын терекчик» деген назмуда уллу фахму бла творческий кюч кёрюенди дейди. Билмейме. «Коста», «Полина Осипенко» де-

ген назмуланы да айырыб джаратханын айтды. Ингирде Борис, Шура, мен «Суворов» киногъа къарадыкъ. Кече Василевскаяны «Грохот шагов» деген китабын окъуй башладым.

Февралны 26. Байдымат келиб анама барады. Бир пьесагъа рецензия джазама. «Нафисат» деген хапарны юсюнден сагъыш этдим. Ингирде Борис келди. Биягъы сёз — юйлениу. Мен таукел этелмейме, неге да алайма.

Февралны 27. Газетни версткасы аман къыйын болду. Редактор бла сөрмешдик. Къ. эки кере телефон бла сёлешди. «Бизни боллукъ джашауубузну» юсюнден сёлешеди. Не затла ючюн эсе да мени терслейди. Джюрегими эритиб барады. Борис келди. Мени акъылым бла, была экиси да сёлешген болурла дейме... Джюрегим рахат тюлдю. Тели болдум.. Борис, Шура, мен «Женитьба Белугина» деген постановкагъа къарадыкъ.

Мартны 1. Башым къатышыбды: «Буз ёлюк». Башымдан кетерге унамагъан — роман джазаргъа сагъышым, Борис, Къ., анам, иш, муратла — бары да тели этедиле. Зверев джолдашны докладын кёчюрөбиз. Борис телефон бла эки кере сёлешди. Экибиз бир болууну юсюнден. Мен а — джашаудан хапары болмагъан мечтатель!

Мартны 2. Комсомолну горкомуну пленумунда болдум. Андан келгенден сора Зверевни докладыны кёчгенине Азрет да, мен да къарадыкъ. Башымда муратланы барын да толтурур ючюн неллай бирни джашаргъа керекди! «Нафисатны» бираз джаздым. «Буз ёлюкню» да. Борис келди. Биягъы ишни юсюнден сөлешюу.

Мартны 3. Къалай ишлегеними да билмейме, башым къатышхандан. Азрет келгенди. Анамдан иги хапар айтды. «Нафисатны» бираз джаздым. Борис биягъы сёзюу бла келди. Мен аны бюгюн артыкъ да бек джаратдым. Джазаргъа заман табмайма. Бизни поэзиябыз эки аягъындан да асхайды, багъар киши уа джокъду. 8-чи

мартха газетни хазырлайбыз. Энди газетде назму бас-маларгъа боллукъ тюлдю дейдиле. Поэтлеге саугъа!

Мартны 6. Оксанадан открытка алдым. Хубийланы Османны письмосуна джууаб этдим. М. Белоусова бла ушакъ этдик. Джукъ этмегеним ючюн кесими кёрюб болмайма. Биягъы Борис биягъы сёзню айтды. Не болсам да мени джазыуум эшда, Борис бла боллукъ болур..

Мартны 8. Хар ким вечерге хазырланады, мен а газет бла кюрешеме. Ингирде редакцияны кьуллукъчулары джыйылыб вечер болду. Борис да бизни бла эди. Редакцияда аны джаратмагъан бир адам болмаз.

Мартны 9. Айшат бла Баладжан келгендиле. Сау кюнню ала бла болдум. Андан сора Шура бла Чипчикова келиб кёб олтурдукъ. Борис командировкагъа кетгенди. Мен анга 11-де не «хо», не да «огъай» дерге керекме. Башым тели болду. Буджашауумдан айырылыргъа кёзюм кыймайды. «Хаджи-Абрек». Бизни поэтибиз Хубийланы Османнга (Бердичевде) письмосуна джууаб этдим. Газетни къайгъысы. А. Толстойну хапарларын окъуйма.

Мартны 11. Борис келгенди. Энтда биягъы ишни юсюнден. Ол менден онглуду, не бла да. Джангы назмуларын окъуду.

Мартны 12. Не чыртда джазмай кьояргъа керекме мен, неда бир тынчыракъ кьуллукъ алыртъа керекме, ансы заман амалтын джукъ джазалмайма, джазмай а чыдаялмайма. Борис келди. Ол болгъан заманда Къ. эки кере телефон бла сёлешди. Борисни халы кьолай тюлдэди. Искусство бёлюмден мени конкурсну (пьесаладан) журисине член этгенлерин билдирдиле. Магомет Ригадан джолгъа чыкъдым деб телеграмма берди.

Мартны 13. «Хаджи-Абрек». Борис келди. Сагъыш, сагъыш, сагъыш. Тели болдум. Борис командировкагъа кетди. Биягъы Къ. энтда телефон бла сёлешди. Анга эн-

ди не керекди, ахыры?! Азрет юден келди. Экибиз да «Музыкальная историягъа» къарадыкъ.

Мартны 16. Магомет келди. Мени кысоха къарнашым. РКК-ны политругуду. Аны ючюн вечерчик этдик. Вечерде Борис, Шура, Мариям д. б. болдула. Мариям да меннге келечилик айтыб башлады. Алай а меннге энди кишиден да келечи керек болмаз... Магомет мени таукелсизлигими «бузду — Борисден башхагъа унамайды.

Мартны 17. Ишдеме. Квартир болум ишлерге джашаргъа да къоймайды. Ишлерге уа, джазаргъа дегенлигимди, къалай бек сюеме! Магомет мени Ригагъа элтирге излейди, алай а Къарачайны къоюб мен джукъгъа бараллыкъ болмам. Экибиз да бюгюн Хурзукга кетдик. Къарт-Джуртда асыры куртден мешина баралмай ызына къайтды, мен да мешина бла ызыма келдим, Магомет а андан ары джаяулай кетди.

Мартны 18. «Хаджи-Абрекни» кечюрюб бердим, алай а энтда къолай тюлдю.

Мартны 19. Малкъар театр бизге «Броненосец 14 — 69» деген постановканы келтиргенди. Къалай къууанчды таулуладан быллай адамла чыкъгъанлары! Анга Борис, мен, Шура къарадыкъ. Къ. аллыбызда олтуруб эди.. Борис биягъы ишни юсюнден селешди. Къалай этейим?!

Мартны 20. Тюненеги постановканы юсюнден статьягъа кюрешеме. Артистлени кеслерин селешдиребиз: «Бу постановканы биз къалай ишлегенбиз» деген рубрика бла берликбиз. Ингирде бираз олтурдукъ. Борис бла мен бираз келкъалды болдукъ. Аймысына.

Мартны 21. «Золушканы» кечюрдюм. Ансамблге алдыла. Назму сборнигими издательствогъа хазырлайма. Кюле ишден толуб етедиле. Борисни юлениуню юсюнден айтмагъан бир кюню къалмайды, алай а мен не огъай, не хо деелмейме.

Мартны 22. Областда художество самодеятельностну болумуна къарагъандан сора бизде пьеса болмагъанын

партияны обкому огъуна чертгенди. Бу затха эс бѣлорге дейдиле. Искусство бѣломден меннге бир пьеса кѣчюр деб тилегендиле. Мен да А. Заксны «Неудавшийся маскарад» деген пьесасын (запад Белоруссияны башына бош этиуню юсюнден) кѣчюreme.

Мартны 23. Пьесаны кѣчюreme. «Колхоз келин» деген назмуму юсюнден сагыш этдим. Бююн солуу кюндю. Джукъгъа да бармайма. «Хаджи-Абрекни» рецензиядан къайтардыла. А. Блимгъотланы рецензия джазгъанды.

Мартны 25. Пьесаны кѣчюргеними джаратдыла. Борис биягъы сѣзню башлады. Мен аны нек айландырама, билмейме.

Д С С Е Л Е

ДЖЮРЕГИМ

Мени джюрегим гюлдю. Ол хар кимни да кьууанды-рыргъа, хар кимни джюреги бла бирге теберге излейди. Амалы болса, ол бютеу Джерни да гюлге бѐлерик эди.

Аны кесин а...

Кесин а кѐбле теблейдиле..

— Нек?

— Эс бѐлюб кьарай билмегенлик бла.

Бир кьауумла боппо-бошуна джапрагъын юзюб ачытадыла;

бир кьауумла кир олтанлары бла баса, ырхым этиб кетедиле;

бир кьаумла да ачы сѐзлени окъ джангурча юсюне бюркедиле.

Джюрегими халкъ бла бирден тебгени уа бир кьауумланы джылыулары себеблиди.

Ачыкъ джюреке джара салгъандан тынч мен джукъ билмейме, сабырчыкъ болуб аны тебгенине къулакъ салыу уа бир къауумлагъа къалай къыйынды!

ПОЭЗИЯ

Мен бюгече бир киногъа къарадым. Анда мени джюрегимде ёмюрге къалгъан бир зат болду: тиширыу джырлай, джырлай бир кёпюрчюкте ёрлеб барады. Мен аны джырлагъанын унутуб, джюрюгенине эсим кетгенди. Хар атлагъаны, хар къымылдагъаны тергеу блады. Ма, ёрлеб барады. Чыкъды. Биразны джырлай, джырлай сюелди. Энди уа олтуруб джырлайды.

Аны хар къымылдагъаны (артыкъсыз да олтургъан заманда) — поэзияды. Да, ол тукъум къымылдау кеси поэзияды!

Поэзия уа не затды да деб кёлюме келди. Поэзияда да ол тукъум тергеу, назмуну назму этиб, анга джан салгъан затланы алай тергеу керекди деб соруума кесим джууаб этдим.

ТАЛПЫМА

Мен кесим къаллай эсем да билмейме, алай а джыл джылдан, кюн кюнден джашауну ариуун суюмеклик менде уллудан уллу ёсуб барады.

Эртденбла къобсам, кюнню терезеден къарарын сюеме. Адамны кёзю къалайда да ариу затны кёрсе деб талпыйма. Аллымда, кийимин джарашдырыб киймей баргъанны кёрсем, джюрегим ауруу табаргъа джетеди. Ушагъыусуз ашагъанны, орамда джюрюй билмегенни кёрсем да андан бытдыр болама.

Бу халым меннге ауруу болуб тийгенди.

Адамдан ариу дуняда джукъ джокъду, сора ол кесин мусхам кѣргюзюрге эркинлиги бармыды?

МЕН АСЫРЫ КѢБМЮ ИЗЛЕЙМЕ?..

Арт кѣзюуледе кесим кесимде бир шартымы табханма—адамланы эрке атларын айтыб сѣлешеме. Джюрегим, джаным адамла блады. Мени ачитханланы да ачиталмайма — джазыкъсыннган этеме, «кеслери терсликлерин ангыларла» дейме.

Кесим а суюмеклик кереклиме, адам адамны суюмеклик. Мен адамлагъа берген суюмеклигим ызына къайытмайды, огъесе мен асыры кѣбмю излейме?!

АДАМ ТУУДУ...

Адам дунягъа джангы тууду. Туугъанлай джылалды.

Ол джашауунда андан сора джыламазча биз не зат этебиз?

КЕСИ КЕСИНДЕН МИЙИКДИ...

Суюмеклик кеси кесинден мийикди, уллуду, сыйлыды. Ол дуняны аллыды. Ол адамны да болумундан уллу, сыйлы, мийик этеди.

АППА-АЧЫКЪ БОЛУРГЪА...

Биз, адамла, энтда бир бирибизден кьоркьабыз, кёлюбюзню айталмай джашырабыз. Бу кьоркьуу культну заманларындан кьалгъанды.

Кьоркьуу джашагъан джюрекге чагъуу кыйынды.

Суратлау литература, артыкьсыз да поэзия, джюрекледен ол ышанмаулукъну кетериуде уллу болушлукъду.

Партияны бизден излегени бусагъатда олду — адам адамгъа кьарнашды, тенгди. Джюрекле бири бирине аппа-ачыкь болургъа керекдиле.

ИЗЛЕРГЕ, ТАБАРГЪА...

Хар адамда осал шартдан эсе иги шарт асламды.

Хар адам да — бири бириндеги иги шартланы излерге, табаргъа, терен этерге, осалларын а — джукълатыргъа, борчлу тюлмюдю?

МЕН СЕНИКИМЕ

Аллымда адам барады. Джазыу барады. Бир джашау барады. Ол кесинде кьууанчны бушууну да элтеди. Муратларын да.

Къалай кьарыулуду!

Башы — Кюндю. Бир бирде джарыкь Кюн, бир бирде — булутлу.

Аякълары мазаллы Джерни таукел баса барадыла. Джер кесин аны оноууна бергенди:

— Не суйсенг да эт, мен сеникиме!

МЕН СЮИМЕКЛИКНИ ДЖЫЯМА...

Мен сүймекликни бюртюк-бюртюк джыяма. Къарт аμμα меннге джарыб къарай эсе—мени суюди. Сабийчик меннге кесин бере эсе—мени суюди. Кишдик къойнума кире эсе — мени суюди. Мен киргенлей ишде нёгерлерими бетлери джарый эсе — мени суюдиле.

Мен ол сүймекликни бир бурхусун да джерге тюшю-реме деб къоркъама.

Аланы сүймекликлерине керти да тыйыншлымамы деб сагъыш этерге керек болама...

«МУРАТЫМА ДЖЕТДИМ!..»

— Ыхы, джетдим да муратыма! — деб къуанганды Микель Анджело Леонардо да Винчини ёлгенин эшитгенинде.

Мени акъылым бла, ол кюн Микель Анджелону кесини ёлген кюню болургъа керек эди.

ЭКИ КЪАТ АУУР...

Л. Н. Толстой ёлгенинде, аны юйдегисине келген бушуу телеграммала эки пуд тартхандыла.

Бизде бир къауум джазыучуну юсюнден джазылгъан аноним письмола андан эки къат ауур тартарыкъдыла.

НЕ ЗАТ ЭТГЕНСЕ?

Мен джашауумда кѣб тюрлю адамгъа тюбегенме. Кесибизни миллетден болуб, миллетин сѣкгенлеге да тюбегенме. Ала: «Бизни миллет къарангыды, осал миллетди» деб тиллери тартыныб къалмай айтыргъа къолларындан келеди.

Миллет ъмюрде да аман болмайды, аны аманнга чыгъаргъан аллай адамла кеслери болгъанларын ала билмейдиле.

Миллет игилигинден да иги болур ючюн не зат этгенсе деб алагъа бу сорууну береме.

ИШ, ИШ, ИШ...

Мен не ючюн джашайма, билмейме.

Джашауумда кесим ючюн бир кюнню джашамагъанлай барама.

Мен билген ишди, иш.

Къуру иш.

ХАР КИМНИ БИРЕР ХУРЗУГУ...

Мени джашауумда эм жарыкъ кюнлерим Хурзук бла байламлыдыла. Алай болгъаны Хурзук Хурзук болгъаны ючюн, мен-мен болгъаным ючюн тюлдю—хар кимни да сабийлиги, джашлыгъы ътген бирер Хурзугу барды.

Хар адам кесини Хурзугунда кюн жарыкъны биринчи кѣргенди. Хар адам кесини Хурзугунда «анам» деб биринчи айтханды. Хар адам кесини Хурзугунда ал ат-

ламын этиб, аякъ юсюне мингенди. Хар адам кесини Хурзугун сюйгени себебли, Ата джуртун да, сау дуняны да былайда сюйюб башлагъанды.

Андан багъалы мен джукъ билмейме.

МЕНИ ДЖЫРЫМ.

Мен джырланы бек сюеме. Кесим джырлай билмесем да ала башымда джашайдыла. Аланы хар бирини атын билеме, алай а мен атын билмеген бир Джыр барды. Аны ким джазгъанын да билмейме. Ким биледи, ол Джыр мен туугъунчу да джашай болур эди, адам ёлюб дуниядан кетгинчи ол Джыр да джашаб тура болур. Менде уа мен туугъан кюнюмден бери джашайды. Мен бешигимде ол Джырны беллауу бла джукълагъанма, бир бирде уа кечени ортасында мен аны тауушундан кьоркьуб уяна болур эдим. Анам орундан чартлаб кьобуб мени тыяр мадарла излей, дуа окъуй болур эди, алай а аны дуасы тюл, Джырны, мени Джырымы, тауушу уятханы кибик тыйгъан да этиб, джангыдан джукълаб кьала болур эдим.

Джырым! Джашаууму хар кюнден кюнюне сен мени джюрегиме бекден бек синге бараса, мен да кеси кесимики болмай, сени бир кесегинг болгъанма, сен а мени джашауумса. Сен менсиз да джашаб турлукъса, мен а сенсиз джашарыкъ тюлме.

Джырым! Сеннге кесими Джырым дейме, сени багъалатама, хар кимге да теджейме. Сени дуня джаратылгъан кюнден бери эшитгенича адам улу бары энтда эшитсин. Ким биледи, джангыз кечеге джери, кесини джери, думп болуб кьалгъан заманда мени белгили бабам Къарча да сени тауушуну эшитген болур эди... Ёгюз, арба бла ол кеч экиндиве кесини джерине баргъанды... Эртденбла сюрюрге таукел болуб, джамчысына чырмалыб джатханды. Эртденбла уа уяныб къарагъанында, ке-

сини джерин табмагъанды. Излегенди, төрт джанына дыгалас этгенди — табмагъанды. Сора кетерге деб джамчысын кийгенинде, джерин джамчысыны тубюнде табханды.

Джырым! Ол заманда сен анга нени шыбырдай болур эдинг? Аны бла бирге джылай болурмединг? Огъесе, андан узакъ болмай бир джерчикге кыысдырылыб, сени кюнча мазаллы кёзлерингден кыппала кибик джыламукуларынг куюла болурмедиле? Огъесе, уллу джел болуб кьобуб, аны тегерегине айлана, башында чал туклерин кьатышдыра болурмединг? Ол джерин излей билмегени ючюн ачуулана болурмединг? Джерин излей билмегени ючюн...

Джырым! Мени тауларыма сен кёк болуб кьаблана эдинг. Тилимди кибик кёк. Бир бирде джулдузлу таза кёк болуб, бир бирде уа кьаб-кьара ачы булутлу кёк болуб... Кьамача джити тёппели таула сени паралайдыла деб кьоркьмай, кёкюрегинги алагъа сала эдинг, не ючюн десенг таулада тауушну, не тюрлю тауушну да эшитирге суйгенсе... Кьамалача тёппеле сени ачитмай эдиле: сен алагъа не кьадар джууукъ болсанг, ала да ол кьадар джумушай баргъандыла — башлары агъара сеннге кьулакъ ийиб не бузлай эдиле, неда эриб ачы джыламуку тегюб тебрей эдиле. Ол исси джыламукула тёппеледен ёзеннге тенгерей, джолда тубеген ташны кюйдюрюб учун этиб баргъандыла, алай а ташла кёб эдиле. Джыламуку да кёб эди, алай а джыламуку ташха кьуру да тюшмей эди...

Джырым! Сен бизни таулагъа кьабланыб, ол бизни кьуру да кьоркьутуб туруучу кёкню бизден джаба эдинг. Сенден тауушла келиб тургъандыла. Кьуру да бирча тауушла тюл, тюрлю-тюрлюле... Мен аланы эшитсем, ойнаргъа оюнчакларым болмагъанын унутуучан эдим. Мен анга тынгылай, кьолунда гырджыны болмагъан тенгеме туурагъанымы джартысын бере эдим...

Сора сейир зат болду! Джырым! Сен кесинги орнунга сыйынмай тегюлдюнг. Сеннге не кекде, не джерде тынгы болмады. Сен кюкюреб, джашнаб башладынг. Джылай эдинг, сарнай эдинг. Бир боран, бир джел бола эдинг. Эм артында уа кьобууча кьобдунг. Ол заманда мен сенден кьоркьа эдим, сени ангыламай эдим. Бизни таулула уа сени алай болгьанынга кьуана эдиле. Аланы кьуанганларынын кергенимде мен да кьуандым.

Бир джолда сен бизге келдинг. Джарыб кьуанч аллы болуб юйге кирдинг. Бизни бла олтурдунг. Макьамларынг энди башха тюрлю эдиле. Биз аланы барын да эшитдик. Джюрегибиз кьуанды. Сен бизни туз — гырджыныбыздан бисмилла этиб, алкьын рахат олтурургьа амалынг болмагьанын айтдынг. «Сора иши кьбдю» деб келюме келди. Сен а кеси кесинги джырлай кетдинг, мен да сени биргенге, сени ызынгдан барыргьа сюйдюм.

Джырым! Сени эшитген огьай, керген да этеме. Кереме сени. Кьачан эсе да мени акьылым, Хурзукдан башха, мени туугьан тауларымдан башха, дуния джокьду деб алай эди. Бир джолда уа мен сенде бир сейир затланы кердюм, бир сейир затланы эшитдим: сен кесинг бла миллиард адамны аякь тауушун келтирдинг. Ол тауушха кереме мен адамланы кьаллай джерледе джюрюгенлерин билдим, кьаллай аякь кийим кийгенлерин кердюм: бир кьаууму джим-джим джылтырауукь туфлиледе, бир кьаууму — баулары кьаты кьысылгьан ботинкалада, бир кьаууму да солдат чурукьлада айланадыла. Бир кьауумлары тобукьларына дери суугьа батыб принч сабанлада ишлейдиле, бир кьауумлары джана тургьан джерде джалан аякь джюрюй, аякьларыны терилери джырмыланады. Бир кьаууму таукел, бир кьаууму да кьоркьуб джерде алай атлайдыла. Адамланы атламларына кереме джерге не ауурлукь, не дженгиллик болады...

Джырым! Мен да аланы ичиндеме. Сени тауушунгда

хар ким да кесини аякъ тауушун, кесини сѣлешген тауушун, башхаланы тауушларын, бютеу Джерни тауушун эшитирин мен къалай бек сюеме! Эшитсин—къуансын, эшитсин — къоркъсун, эшитсин — бушуу этсин, эшитсин — разы болсун, неда къайнасын. Алай а бир-бирле кеслерин таныргъа излерики тюл эдиле...

Джырым! Ангым! Сенде миллионла бла адамланы тауушларын эштеме. Мен къуру эки тилни билеме. Экиси да мени ана тилимдиле: бири тау тил, бири да орус тил, алай а сени тауушунгу кючю бла мен тиллени барын, бютеу дуняда тиллени барын ангылайма.

Джырым! Мен сени кѳреме. Сени сеземе Сенде бютеу джерлени гюллерини сейир ийиси барды. Сенде бютеу Джерни бютеу тенгизлерини гюрюлдеген тауушу барды. Сенде уппа таууш бла къамчи таууш, чапракъ таууш бла ёсген бюртюкню джарылгъан тауушу эшитледи. Сенде джелни джылагъаны эшитледи, сабийни ышаргъаны кѳрюнеди. Сен — Насыбса, сен мени Уятымса, хар бир адамны уятыса...

Джырым! Джерде кѳкде да сен бармагъан бир джер джокъду. Сен тынгысызса, сен асылса. Сен тохана къалаладан башлаб, джер юйчюкlege дери киресе, шахарлагъа, элlege бараса. Сени эшитмегенден къыйынлы джокъду, сени кѳрмегенден насыбсыз джокъду. Сен Ангыса. Сен Чакъырыуса. Сен Тюзлюксе. Сен энди насыблы бола бараса — сени сангыраула эшитедиле, тилсизле джырлайдыла.

Джырым! Къачан эсе да сен меннге: «Сюй» дединг. Мен сюйдюм. Сен меннге «Джаша» дединг. Мен сау къалдым. Ёлюмню босагъасында сау къалдым. Ким да болсун сеннге тынгылагъан, сени ызынгдан баргъан, сени бла болгъан сау къаллыгъына ийнамдым, менича ёлюмню босагъасында огъуна сау къаллыгъына ийнамдым. Ол сеbebден джашау меннге эки къатха да багъалыды. Мен джашау ючюн, сени чакъырыуунг ючюн, сюй-

меклик ючюн, кесими сабийлерим ючюн, башха сабийле ючюн, адамла ючюн джашайма. Сен, Джырланы Джыры, бютеу Джерни Джыры болуб, адам улуну джыры болуб, Рахатлыкъны, Урунууну, Тенгликни, Насыбны, Къарнашлыкъны джырлагъынчы меннге тынчлыкъ джокъ, меннге насыб джокъ.

«СЮЙМЕКЛИКНИ БЮРТЮК—БЮРТЮК ДЖЫЯ...»

Кече-кюн демей, тынчлыкъсызлыкъда адам улуну джашау бачхасына себер ючюн, суймекликни бюртюк-бюртюк джыйыб, аны, адамгъа суймекликни, джазгъы кюн джерни джылытханча, джюрегини тылпыуу бла джылыта билген джазыучуну энтда бир джаныгы китабы чыкъды. Китабны атына биз «Мен суймекликни бюртюк-бюртюк джыяма»... деб атарыкъ эдик, кертиди, «Тиширыуну хапары» да идея-тематика джаны бла тюз атды. Китабха кирген хапарла — таулу тиширыуну, литературабызда алкъынчы, ким къалай суйсе алай суратлай, ол себеден кёбюсюне ингирги кёлекгелеча, болумуна ушамагъан сыфаты бу китабда реализмден таймай, аны джашауда болгъаныча, болургъа тыйыншлысыча кёрюнеди. Бу зат бизни кёлюбюзге келген бла эки себеденди: авторну фахмулулугъу бла аны кеси да таулу тиширыу болгъаны ючюн. Кёресиз, китабха кирген хапарла бары да тиширыугъа аталгъандыла, аланы хар биринде образ литературабызда таулу тиширыуну юсюнден полемика ачады.

Китабха кирген хапарланы юсюнден башха джукъ айтмайбыз, аланы окъуучу бу китабха дери да окъугъанды, кёлюне келген затланы талай кере автор бла тюбешиуледе, басмада да айтханды, хапарла талай кере тыш къраллада да басмалангъандыла. Къарачай тилде джазылыб тыш къралланы тиллеринде Халиматны хапарлары болмаса, алкъынчы джукъ чыкъмагъанды. Къуру ол зат огъуна аланы багъаларын билдиреди...

Китабха джангылыкъ къуру хапарла салмайдыла. Анга къара-чай литератураны историясында биринчи кере тюбеген эсселе бла дневникле да къошуладыла. Эсселе бла дневниклени юсюнден биз биринчи окъуучулары болгъаныбыз себебли, бир-эки сѣз айтыр-гъа излейбиз.

Эссе — политика, философия, публицистика очеркди, алай а Халиматны эсселери эки тюрлюдюле (философия, публицистика очеркле) — назму прозагъа ушаш ритмикалы, терен магъаналы кысха лирика хапарчыкъладыла. Аланы Халимат джазгъаны бир-эки окъугъанлай огуна танылады. «Мен сюймекликни бюртюк бюртюк джыяма...», — дейди биринде. «Поэзия уа не затды деб кѣлюме келеди», — дейди биринде да. «Адам тууду...» деген эссесинде уа (ол эссе онюч сѣз бла айтылады). Адам дуниягъа джангы тууду. Туугъанлай — джылады. Ол джашауунда андан сора джыламай джашаргъа биз не зат этгенбиз?» — деб сорады.

Хар эсседе автор бир терен магъаналы затны юсюнден кысха айтыб окъуучуну сагъышландыра, ойлашдыра биледи. Ала кѣбю-сюне поэт бла окъуучуну арасында келечилик эте, эки джюрекни бир бирлерине ачадыла. Хар бири бирер поэмача, поэтлик джю-рекни биографиясы болуб джазыучуну сагъышларын, излемлерин, аны неге къууанганын, неге бушуу этгенин, аны къаллай адам болгъанын окуучугъа ачыкълайдыла.

Ана литературабызда биз, башында айтханыбызча, эсселеге биринчи кере тюбейбиз, биринчи кере дневниклеге да тюбейбиз, ала да бу китабадыла, ала да хар китабы бизни литеартурабызгъа джангылыкъ къошуб баргъан авторну перосуну ызыдыла.

Дневникле... Ала авторну талай джашау кюнюн кюзгюлейдиле. Къуру авторнуму? Огъай. Аны заманын. Алайды. Аны джашагъан заманын. Бу дневниклени терен англамасанг, Халиматны джазыучу болгъаныны магъанасын да ангылаяллыкъ тюлсе. Ала поэт къачан эсе да кесине да ышанмай, кеси кесинден джашыргъан, джюрегини эм терен джеринде асырагъан, бир-бирледе кеси да ангылаялмай уллу соруу салыб башын басдырыб къойгъан затладыла.

Ала озгъан заманны къыйын джылларыны ауур атламларыны ызларыдыла. Аланы окъугъан заманда, джазылгъан заманларын

унутмазгъа керекди, аны унутсанг, ашагъан затынгы татыуунг ангыламагъанча болуб къаллыкъса.

Дневник авторну излемлерин, аны заман аллына тюртген соруулагъа энчи джууабларын, джашауда тюбеген затланы бир къауумларына терс къарагъаны, алай а джюреги бла огъай дегенине аузу бла алай айтыргъа болмагъаны, алай нек болгъанын а олсагъатда джазыучу кеси да билмегенин кѣргюзедиле. Алай дегенибиз, дневникле озгъан заманны ёсюб келген адамыны, ёсюб келген джазыучуну джюреги джазгъан сыфатыды.

Алай а ала къуру заманны джаш джюрек суратлагъан сыфаты болуб къалмай олсагъатда джаш адам бла бусагъатда фахмулу джазыучуну арасында биринчи атламладыла, олсагъатда къуру джюреги сезген затла бусагъатда уллу творчествону бюртюклеридиле, олсагъатда ашыгъыш джазылгъан адаргы тизгинле бусагъатда литературабызда белгили чыгъармала — къысхача дневникле поэт бла къыйын заманны творчество биографияларыдыла.

Ала, дневникле, поэтни биографияларына бек керекли, бек уллу болушлукъдула. Аласыз аны биографиясын джазыу кемени къумда джюздюргенча боллукъду.

Бу китаб Халиматны фахмусуну энтда бир таша, бир терен джерин ачады, окъуучуну эсине энтда бир жангы соруу салады: энди чыгъарыкъ китабында уа не жангылыкъ кѣргюзюрюкдю экен? Бу соруу окъуучуну эсине келмей къаллыкъ тюлдю, не ючюн десенг, ол Халиматны бютеу джазгъанларын алыб тинтсе, алада эки зат бир бирине, не да анга дери бизни ана литературабызда болгъан затлагъа ушаш джукъ табарыкъ тюлдю. Хар чыгъармасы бир жангы джилтин болуб бизни гитче литературабызны уллу совет литератураны джолуна элтеди. Кертиси да, Халиматха дери бизни литературабызда проза назму (Мени джырым), назму повесть (Залихат), лирика роман (Джылла бла таула), эсселе, дневникле, поэзияда кѣб тюрлю жангылыкъ, лирика хапарла болмагъандыла.

Бу китаб джазыучуну уллу фахмусуна бир жангы шагъатлыкъды, окъуучуну столунда ана литературасыны сейир затларыны бири болуб аны къолун кесине таймаздан узатдыра турлукъду.

Къагъыйланы Назифа.

БАШЛАРЫ

Хапарла

Къара чебген	7
Асийни письмосу	22
Бизни амма	33
Тиширыуну хапары	45
Къобан суу	60
Тырджын	70
Айран	89
Къайда таулу тиширыу?	103

Дневникле

1937 джыл	111
1938 джыл	125
1939 джыл	135
1940 джыл	154
1941 джыл	175

Эсселе

Джюрегим	191
Поэзия	192
Талпыйма	192
Мен асыры кёбмю излейме?	193
Адам тууду	193
Кеси кесинден мийикди	193
Аппа-ачыкъ болургъа	194
Излерге, табаргъа	194

«Мен сеникиме»	194
Мен суймекликни джыяма	195
«Муратыма джетдим!»	195
Эки кьат ауур	195
Не зат этгенсе?	196
Иш, иш, иш	196
Хар кимни бирер Хурзугу	196
Мени джырым	197
«Суймекликни бюртюк-бюртюк джыя»	202

*Халимат
Башчиевна
Байрамукова*

РАССКАЗ ЖЕНЩИНЫ
Сборник рассказов
На карачевском языке

Редактор *Н. М. Кягиева.*
Художник *Н. Д. Будников.*
Художественный редактор *Д. Х. Кубанов.*
Технический редактор *З. Т. Темирова.*
Корректор *Р. А. Ижаева.*

◆

Сдано в набор 27-II-1965 г.
Подписано к печати 16-VIII-1965 г.
Формат 70x108¹/₃₂. Печ. л. 13.
Усл. п. л. 8,9. Уч.-изд. л. 8,45.
Заказ № 1060. Тираж 1000 экз.
ВУ 21693. Цена 35 коп.

◆

Ставропольское
книжное издательство, 1965.
Черкесская типография,
г. Черкесск,
ул. Комсомольская, 31.

◆

Багъасы 35 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО—1965